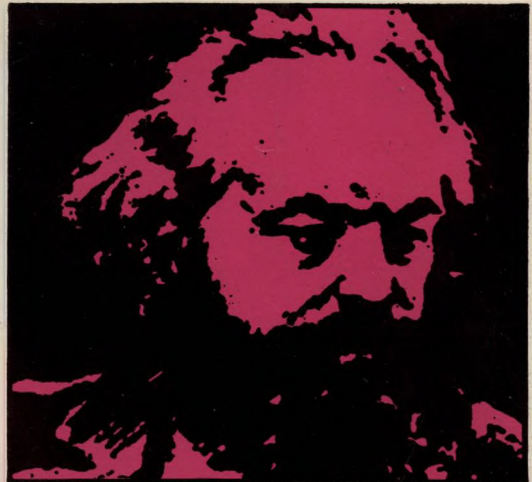

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ή μέθοδος
της πολιτικής οικονομίας

τί είναι και τί δέν είναι
ή ψυχανάλυση

προβλήματα οικονομικής
ιστορίας της τουρκοκρατίας

οικονομικό μοντέλο
της όθωμανικής κοινωνίας

Μιχάλη Παπαγιαννάκη, 'Επιτέλους ή ΕΟΚ... ● **Κάρλ Μάρξ**, 'Η μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας ● **Σπ. Ι. 'Ασδραχά**, Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας ● **Sencer Dıvıtcıođlu**, Οικονομικό μοντέλο της 'Οθωμανικής κοινωνίας (ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας) ● **Γιώργου Κούρια**, Τί είναι και τί δέν είναι ή ψυχανάλυση ● **Γ. Μ. Σηφάκη**, Τζώρτζ Τόμσον: επίτιμος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ● **'Αλόη Σιδέρη**, Χωρίς έμπάθεια ● **Α. Κανταρτζή**, Γιά τούς «τόνους και τά πνεύματα του κακού» του Α. 'Ελεφάντη ● **Φούλα Χατζιδάκη**, Δέν πρέπει νά γίνονται έπιμέρους βελτιώσεις; ● **'Αννα Φραγκουδάκη**, Πέντε βιβλία γιά προβλήματα της παιδικής ηλικίας ● **Εύτύχη Μπισάκη** «Ορίζοντες του κόσμου» του Κώστα 'Αξελου ● **Παναγιώτη Χρ. Νούτσου**, «Αίώνια παιδιά. Προφητεία γιά τήν 'Ελλάδα και τούς 'Ελληνες», του Στέλιου Ράμφου ● **'Επιστολές** ● **Βιβλία – περιοδικά**.

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τεύχος 26 ● Μάιος 1979 ● 60 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση, Μάιος 1979, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μιχάλης Παπαγιαννάκης	Έπιτέλους ή ΕΟΚ...	2
Κάρλ Μάρξ	Η μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας	6
Σπ. Ι. Ασδραχάς	Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας	14
Sencer Divitçiođlu	Οικονομικό μοντέλο της Όθωμανικής κοινωνίας (ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας)	30
Γιώργος Κούριας	Τί είναι και τί δέν είναι ή ψυχανάλυση	44
Γ. Μ. Σηφάκης	Τζώρτζ Τόμσον: επίτιμος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	50
Άλση Σιδέρη	Χωρίς εμπάθεια	56
Α. Κανταρτζής	Γιά τούς «τόνους και τά πνεύματα του κακού» του Α. Έλεφάντη	59
Φούλα Χατζιδάκη	Δέν πρέπει νά γίνονται επί μέρους βελτιώσεις;	59
Άννα Φραγκουδάκη	Πέντε βιβλία για προβλήματα της παιδικής ηλικίας	61
Εύτυχης Μπισακής	«Ορίζοντες του κόσμου» του Κώστα Άξελου	65
Παναγιώτης Χρ. Νούτσος	«Αιώνιας παιδιά. Προφητεία για την Ελλάδα και τούς Έλληνες» του Στέλιου Ράμφου	70
Έπιστολές		75
Βιβλία – περιοδικά		78

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ-Καναδά (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Γιά Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ. έτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ – ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

Έκδότης, «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης, ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύνταρο ΕΠΕ. Βασ. Άλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 – Περιστερί, τηλ. 5719937 ● Φωτογραφική επιμέλεια, Ναπολέων Τζανέτος. ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ● Έξώφυλλο: Γιώργος Χατζημιχάλης.

Ἐπιτέλους ἢ ΕΟΚ ...

Ἐπιτέλους ἢ ΕΟΚ...

Πάει κι αυτό. Μέ τήν τελετή τοῦ Ζαπτείου στίς 28.5.79 ἔληξε ἡ ἀποφασιστική φάση στή διαδικασία τῆς ἐλληνικῆς ἔνταξης στήν ΕΟΚ. Ἡ εὐρωπαϊκή πολιτική τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ γνώρισε τήν πρώτη της σημαντική ἐπιτυχία. Ἡ ἐπιχείρηση «διεύρυνση πρὸς Νότον» τῆς ἐπίσημης εὐρωπαϊκῆς ἡγεσίας ἄρχισε νά περνάει στήν πράξη.

Ἡ εὐρωπαϊκή ἀριστερή ἀντιπολίτευση μέ μόνη σημαντική ἐξαίρεση τό ΚΚΓ, χαιρέτι σε τό γεγονός μέ λιγότερη ἢ περισσότερη θερμότητα.

Ἡ ἐλληνική ἀριστερή ἀντιπολίτευση μέ ἐξαίρεση τόν κ. Ἡλία Ἡλιοῦ ἀπουσίασε, δηλώνοντας ἀκόμη μιὰ φορά τήν ἀντίθεσή της στήν ἔνταξη (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ) ἢ στή μεθόδουσή της (ΚΚΕεσ.). Σαφῆς εἰκόνα σαφούς πολιτικῆς; Ὅχι καί τόσο. Πίσω ἀπό τήν «καθαρότητα» τῶν πράξεων καί παραλείψεων κρύβεται ὄλο καί πιό ἀτεχνά ἡ ἔλλειψη πρωτοβουλίας, ἡ «διπλή γλώσσα» καί ὁ ἀπολιτικός δογματισμός.

Τό ΚΚΕεσ. φερειπτεῖν μᾶς ἔδωσε ἀκόμη ἓνα δείγμα τῶν ἡρωικῶν του προσπαθειῶν νά μὴν ἀποκοπτεῖ ἀπό τίς πρωτοβουλίες τοῦ ΠΑΣΟΚ, δηλώνοντας πὸς δὲν πῆγε στήν τελετή τοῦ Ζαπτείου γιατί δὲν τοῦ δόθηκε ἡ δυνατότητα νά δικαιολογήσει τό «ναί» στήν ἔνταξη μετά τήν ὑπογραφή τῶν συμφωνιῶν (Αὐγή 27/5/79), ἐνῶ δὲν μπορεῖ νά ὑπῆρξε καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τό ἀνέφικτο τοῦ αἰτήματος.

Τό ΠΑΣΟΚ φάνηκε πιό συνεπές, ἀγνό καί σκληρό στήν τήρηση τῆς γραμμῆς του. Τίς παραμονές μάλιστα τῆς τελετῆς οἱ ὀργανώσεις του ἔδωσαν ἰδιαίτερη ἔνταση στήν προπαγάνδα του μέ ἀφίσες καί ἄλλα ὅπως π.χ. ἡ προκήρυξη τῆς «Νεολαίας ΠΑΣΟΚ Παντείου» πού σέ ἓνα φραστικό (ἀλλά ἀνορθόγραφο καί κακοφτιαγμένο) παραλήρημα γνωρίζει στόν ἐλληνικό λαό πὸς, ἀνάμεσα π' ἄλλα, ἡ ΕΟΚ «μᾶς μεταφέρει μέσω τῶν πολνεθνικῶν μαζικά τήν παρακμή τοῦ δυτικοῦ τρόπου ζωῆς (πορνεία, ναρκωτικά κ.ἄ.) καί τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ιδεώδους τῆς ἐκμετάλλευσης καί τοῦ γκαγκστερισμοῦ» ἀφοῦ θέβαια προηγουμένως ἔχει καταστρέψει τή γεωργία μας, τό εἰσόδημα, τήν ντόπια βιομηχανία, τίς «μικρομεσαίες ἐπιχειρήσεις καταναλωτικῆς (sic) καί τὰ μικρομάγαζα», τὰ τελευταῖα πρὸς ὄφελος τῶν «μικρομεσαίων» (sic) κλπ.

Ὅπως τήν ἴδια μέρα στήν Αὐγή (27.5.79) ὁ κ. Κ. Σημίτης (τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Γραφείου τοῦ ΠΑΣΟΚ) «νομίζει ὅτι ἡ σωστή ἐκτίμηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἔνταξης δὲν μπορεῖ νά γίῃ ἐὰν ἐξετάσουμε τό ἀποτέλεσμα σέ κάθε κλάδο χωριστά... καί ἀντιπροσέσουμε πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα...», πράγμα πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀποφύγει τίς ἀνοησίες καί τίς κακοτοπιές ὅπου μέχρι τώρα συνήθως ἀναπόφευκτα ὀδηγοῦσαν οἱ ἀπόπειρες τοῦ κόμματός του γιὰ συγκεκριμένες ἀναλύσεις καί νά ἐπιδοθεῖ σέ γενικολογίες περὶ περιφερειακοῦ χαρακτήρα τῆς Ἑλλάδας καί συγκέντρωσης κεφαλαίου στήν ΕΟΚ πού ἔρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐκεῖ «ἰσχύει τό σύστημα τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς» (sic ξανά). Πάει δηλαδή κιόλας, καί χωρίς αὐτοκριτική φυσικά, ὅλη ἡ φιλολογία περὶ καταστροφῶν, γενικῶν μὲν ἀλλά ἐπιδικευμένων καί κατά τομεῖς.

Ὅπως δυό μέρες πρὶν, ἄλλο ἐξέχον μέλος τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἡ βουλευτὴς

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κ. Μελίνα Μερκούρη, έδινε στην Ερώπη και μάλιστα στην ΕΟΚ μιά άλλη ακόμα έκδοχή των απόψεων του ΠΑΣΟΚ για τα εκεί συμβάντα. Στην περιλαμπρη λαϊκή γιορτή που οργάνωσαν στο Παρίσι δεκατέσσερα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά (ναί, ναί) κόμματα, στα πλαίσια της προεκλογικής τους εκστρατείας για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, ή Μελίνα μας ήταν το κυρίαρχο πρόσωπο της βραδιάς (25 Μαΐου 1979). Σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εφημερίδας Λέ Μόντ (27-28.5.79) ή Μελίνα άνοιξε την εκδήλωση χαιρετίζοντας «τόν μεγάλο γιορτασμό της άνοιξης της σοσιαλιστικής Ερώπης» (δικά της λόγια) και την έκλεισε απαγγέλοντας τη «Διεθνή» την οποία επανέλαβαν στη συνέχεια τραγουδώντας τό πλήθος και οι σοσιαλιστές ηγέτες «όπλισμένοι με τριαντάφυλλα». Κι επειδή οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ ελέγχονται στις δημόσιες πολιτικές τους εκδηλώσεις από τόν ειδικό τομέα του κόμματος, είναι νά αναρωτιέται κανείς πώς όλα τούτα συμβιβάζονται: οι άναρθρες μέχρι και ρατσιστικές κραυγές της δάσης, οι λεπτές και φινετσάτες παλινωδίες της κορυφής και οι παλαιότερες όριστικές καταδίδες των ξεπουλημένων σοσιαλιστών και σοσιαλδημοκρατών, καθώς και των συμβιβασμένων κομμουνιστών της Ερώπης από τά σεπτά χείλη της ύψιστης ήγεσίας με τίς διεθνιστικές εμφανίσεις της Μελίνας και τίς διαφορετικές πολιτικές εκτιμήσεις που συνεπάγονται (δυνατότητες του σοσιαλισμού στην ΕΟΚ και μάλιστα από εκλογές προς διεθνικό όργανο; και μάλιστα όργανο των μονοπωλίων όπως τό έχει χαρακτηρίσει ό «Ριζοσπάστης»;

Και αν δέν συμβιβάζονται όλα αυτά είναι υπερβολικό νά μιλήσει κανείς για «διπλή» (ή και τριπλή και τετραπλή) γλώσσα, μιά για όσους μπορούν νά ξέρουν ή για τούς «Ερώπαιους» και μιά για τούς ίθαγενείς;

Τό ΚΚΕ βέβαια τέτοιες χοντρές άδεξιότητες δέν κάνει. Ή άπουσία του από τό Ζάππειο ήταν εύλογη. Τί κάνουν οι σοσιαλιστές στην Ερώπη του είναι άδιάφορο, ή μάλλον επιβεβαιώνει την άποψη που άνεκαθεν είχε γι' αυτούς από τά χρόνια του '30 κιόλας κι ακόμα πριν. Τί κάνουν οι κομμουνιστές στην ΕΟΚ (ό λαλίστατος Ζώρζ Μαρσαί ούτε σάν ιδέα δέν συζητάει την έξοδο της Γαλλίας από την Κοινότητα, όσο για τίς ευρωπαϊκές εκλογές κάλεσε στην προεκλογική συγκέντρωση της Μασσαλίας τόν Μπερλίνγκουερ νά μιλήσει, ό δέ τελευταίος δέν είναι μόνο υπέρ της ΕΟΚ και της παραπέρα ολοκλήρωσής της, υπέρ των ευρωπαϊκών εκλογών και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αλλά και υπέρ της παραμονής της Ίταλίας στο ΝΑΤΟ, και με τί επιχειρήματα!) του είναι επίσης άδιάφορο: αυτοί είναι στην ΕΟΚ, έμεις είμαστε έξω (επιχείρημα ως τά χτές...) Τί κάνει τό ΚΚ Ίσπανίας που είναι απέξω; Έδω χαμόγελο με σημασία στο κοινό χωρίς άλλα σχόλια, και λασπολογία στα παρασκήνια. Οι σοβιετικοί και λοιποί άνατολικοί εγκαταλείπουν σιγά σιγά αλλά καθαρά την θεωρία της ΕΟΚ - παράρτημα των ΗΠΑ; Άόριστη χειρονομία και άλλαγή κουδέντας. Προοπτικές της Έλλάδας προς την ΚΟΜΕΚΟΝ; Έδω ιερή αγανάκτηση. Και εύχολογία περί ουδετερότητας και «ισότιμης συνεργασίας με όλους». Μά αυτό είναι ό στόχος και δέν λείπει τίποτε ως προς τά μέσα για την επίτευξή του; Κύριε, είστε άπολογητής της «υποτέλειας» (στο σχετικό

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ἀνέκδοτο ὁ σοβιετικὸς ξεναγὸς ἀπαντᾷ στὸν περιεργὸ ἀμερικανὸ του-
ρίστα: καὶ σεῖς πού σφάζετε τοὺς μαύρους;)

Μ' αὐτὰ καὶ μέ ἄλλα ὄλο καὶ κάποιους ψήφους θὰ μαζέψει, ἰδίως, τὴν «ἀριστερὴν» πλειοδοσία μαζί του. Ἄλλὰ οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο κόμμα τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς δέν ἀνοίγουν μέ τὰ παραπάνω καμῶ-
ματα συγκεκριμένους δυνατότητες γιὰ ἄσκηση συγκεκριμένης ἀριστερῆς πολιτικῆς πού νὰ βάζει στόχους καὶ νὰ πετυχαίνει ἀλλαγές μέσα στή συγκεκριμένη ἐλληνικὴ πορεία στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Ἡ θεωρητικὴ καὶ τακτικὴ τους γύμνια γύρω ἀπὸ τὰ παραπάνω θέ-
ματα ὄλο καὶ λιγότερο κρύβεται ἀπὸ τίς πρωτόλειες, «μαρξιστικοῦ» χρωματισμοῦ, ἀναλύσεις τους καὶ ἀπὸ τίς φιλότιμες προσπάθειες τοῦ μέγιστου τμήματος τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ τύπου νὰ καλύπτει τίς ἀσυ-
μαρτησιές καὶ τίς παλιωδίες τους. Ἄν κανεὶς πάρει στὰ σοβαρὰ τίς καθημερινές θέσεις τους, θετικὰ ἀπὸ αὐτὰ πού λένε καὶ ἀρνητικὰ ἀπὸ αὐτὰ πού δέν λένε ἢ ἀπὸ τὰ ἀντίθετα τῶν ὄσων ἀρνοῦνται, ξεπερνάει γρήγορα μιὰ ἀρχικὴ εὐθυμία γιὰ νὰ φτάσει γρήγορα στὴν ἐκπληξη καὶ μετὰ στὴν ὀργή. Γιατί ἀνοικοδομεῖται μπροστὰ στὰ μάτια του μιὰ ἄλλη, πέρα ἀπὸ τίς γενικότητες, «θεωρία» τοῦ κόσμου, τοῦ τόπου καὶ τῆς πορείας τους. Θεωρία τοῦ ἀπομονωτισμοῦ καὶ τῆς ξενοφοβίας, τῆς ἀκινήσιας καὶ τῆς προγονολατρείας, τοῦ προστατευτικοῦ καὶ τοῦ ἄκρατου καὶ ἄκριτου κρατισμοῦ, τοῦ καλογερισμοῦ καὶ τῆς ἀνταρχι-
κότητας, τοῦ πτωχοπροδορισμοῦ καὶ τοῦ παλικαρισμοῦ, ὄλα μαζί ἀνάκατα καὶ συγκεκριμένα, ἀλλὰ καὶ μέ μιὰ δικιά τους ἐσωτερικὴ λο-
γικὴ πού φοβίζει μέ τὴν ἀσυλία πού διεκδικεῖ καὶ πού νομίζει ὅτι δι-
καιωματικὰ τῆς ἀνήκει.

«Μπαίνουμε πιά στὴν ΕΟΚ, τώρα τί μᾶς περιμένει;» κλαυθμηρίζουν τὰ ΝΕΑ (28.5.79). Μά ἴσως ἡ κατάργηση, ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή τους, τῆς ὁποιαδήποτε τέτοιας ἀσυλίας. Ἰδίως ἂν μέ τὴν εὐκαιρία καὶ τὴν πρόκληση τῆς ἔνταξης ἢ οργανωμένη καὶ ἀνοργάνωτη ἀνανεωτικὴ ἀριστερὰ μπορέσει νὰ ἀνασυντάξει τίς συνιστώσες τῆς καὶ πάρει ἐπιτέλους τὸ λόγο γιὰ νὰ φωνάξει πῶς «ὁ βασιλιάς εἶναι γυ-
μνός». Τό ἔκανε κάποτε ἓνα παιδάκι καὶ ἔγινε ἱστορία.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Τό κείμενο πού μεταφράζουμε ἐδῶ εἶναι τό τρίτο ἀπό τά τέσσερα κεφάλαια τῆς Εἰσαγωγῆς (Einleitung) στή Grundrisse (Βάσεις τῆς Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας). Γράφτηκε στή 1857 – χωρίς ὄμως νά ὀλοκληρωθεῖ – στό Λονδίνο. Δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στή γερμανικά τό 1903 μέ ἐπιμέλεια τοῦ Karl Kautsky, στό περιοδικό Die Neue Zeit, Bd. 1, τεύχη 23 - 25. Μιά δεύτερη ἔκδοση, διορθωμένη μέ βάση τό χειρόγραφο τοῦ Μάρξ, ἔγινε μέ τήν δημοσίευση τῶν Grundrisse (Μόσχα, 1939 - 1941). Ἀνατύπωσή της εἶναι ἡ ἔκδοση Dietz (Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie, Ἀνατολικό Βερολίνο, 1953). Μιά νέα ἔκδοση μέ μικρές διορθώσεις παρουσιάστηκε στό Karl Marx: Werke, τόμος 5 (Kleinere Ökonomische Schriften), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1964 (6' ἔκδοση 1975), σελ. 818 - 829.

Ἀγγλικές μεταφράσεις

Ἀπ' αὐτές συμβουλευτήκαμε τίς ἐξῆς: 1. David McLellan (ed.): Marx's Grundrisse, London, 1971. 2. Karl Marx: Grundrisse, μετάφραση καί εἰσαγωγή Martin Nicolaus, Penguin Books, Harmondsworth, 1973. 3. Terrell Carver: Karl Marx: Texts on Method, Blackwell, 1975. Καλύτερη εἶναι ἡ τρίτη μετάφραση πού μένει πιό κοντά στό πρωτότυπο καί περιέχει εἰσαγωγή, βιβλιογραφική ἐνημέρωση καί ἔκτενή σχόλια γιά τό κείμενο πού ἐπιμένουν στήν κατάδειξη τῆς σχέσης τοῦ Μάρξ μέ τόν Χέγκελ (ἰδιαίτερα μέ τό ἔργο τοῦ τελευταίου Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς). Ἀπό τίς ἄλλες δύο, καλύτερη εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ M. Nicolaus.

Ἡ μέθοδος τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας

τοῦ Κάρλ Μάρξ

μετάφραση καί ἐπιμέλεια: Βασίλης Κάλφας – Ζήσης Σαρίκας

Ὅταν ἐξετάζουμε μιά ὀρισμένη χώρα ἀπό τήν ἄποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀρχίζουμε ἀπό τόν πληθυσμό της, ἀπό τή διαίρεσή¹ του σέ τάξεις, [ἀπό τήν κατανομή του]¹ στίς πόλεις, στήν ὑπαιθρο καί στή παράλια, τούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς, τήν εἰσαγωγή καί ἐξαγωγή, τήν ἐτήσια παραγωγή καί κατανάλωση, τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων κ.λπ.

Φαίνεται σωστό ν' ἀρχίζουμε μέ τό πραγματικό καί συγκεκριμένο, μέ τίς πραγματικές προϋποθέσεις· ἔτσι στήν [πολιτική] οἰκονομία π.χ. [φαίνεται σωστό ν' ἀρχίζουμε] μέ τόν πληθυσμό,² πού εἶναι ἡ βάση καί τό ὑποκείμενο ὀλόκληρου τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς παραγωγῆς. Ἄν ὄμως ἐξετάσουμε τά πράγματα ἀπό πιό κοντά, βλέπουμε πῶς αὐτό

εἶναι λάθος. Ὁ πληθυσμός εἶναι μιά ἀφαίρεση, ἂν παραβλέψω λ.χ. τίς τάξεις πού τόν ἀποτελοῦν. Οἱ τάξεις αὐτές πάλι εἶναι λέξη χωρίς νόημα, ἂν ἀγνοήσω τά στοιχεῖα στή ὁποία στηρίζονται, π.χ. μισθωτή ἐργασία, κεφάλαιο κ.λπ. Αὐτά [τά τελευταῖα] προϋποθέτουν ἀνταλλαγή, καταμερισμό ἐργασίας, τιμές κ.λπ. Γιά παράδειγμα, τό κεφάλαιο δέν εἶναι τίποτε χωρίς τή μισθωτή ἐργασία, χωρίς τήν ἀξία, τό χρῆμα, τήν τιμή κ.λπ. Ἄν λοιπόν ἀρχίζα μέ τόν πληθυσμό θά εἶχα μιά χρονοτική παράσταση³ τοῦ ὄλου καί μ' ἕναν ἀκριβέστερο καθορισμό, θά ἔφταναν ἀναλυτικά σ' ὄλο καί πιό ἀπλές ἐννοιες· ἀπό τό συγκεκριμένο, ὅπως τό ἔχω συλλάβει, θά περνοῦσα σ' ὄλο καί πιό λεπτές ἀφαιρέσεις, ὅπου θά ἔφταναν

στούς πιό ἀπλούς καθορισμούς. Ξεκινώντας ἀπό δῶ, θά ἔπρεπε νά ξανακάνω ἀνάποδα τό δρόμο, ὅπου νά καταλήξω καί πάλι στόν πληθυσμό· αὐτή τή φορά ὄμως δέν θά εἶχα μιά χρονοτική παράσταση ἑνός ὄλου [δηλαδή τοῦ πληθυσμοῦ], ἀλλά μιά πλούσια ὀλότητα ἀπό πολλούς καθορισμούς καί σχέσεις. Ὁ πρῶτος δρόμος εἶναι αὐτός πού ἀκολούθησε ἱστορικά ἡ [πολιτική] οἰκονομία μόλις γεννήθηκε. Π.χ. οἱ οἰκονομολόγοι τοῦ 17ου αἰῶνα⁴ ἀρχίζουν πάντοτε ἀπό τό ζωντανό ὄλο, τόν πληθυσμό, τό ἔθνος, τό κράτος, περισσότερα κράτη κ.λπ. Καταλήγουν πάντα ὄμως ἀνακαλύπτοντας μέ τήν ἀνάλυση μερικές καθοριστικές, ἀφηρημένες, γενικές σχέσεις, ὅπως εἶναι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας,

Γαλλικές μεταφράσεις

1. Karl Marx: Contribution à la critique de l' économie politique, μετάφραση M. Husson καί G. Badia, Editions Sociales, Paris, 1957. 2. Marx: Contribution a la critique de l' économie politique, Editions du Progrés, Moscou, 1975 (μεταφραστής δέν αναφέρεται). 3. Marx: «Grundrisse». Fondements de la critique de l' économie politique, μετάφραση R. Dangeville, Editions Anthropos, Paris, 1968. Οί μεταφράσεις αυτές δέν αποφεύγουν μερικά σοβαρά λάθη. Καλύτερες πάντως οί δύο πρώτες.

Έλληνικές μεταφράσεις

1. Κάρολ Μάρξ: 'Ο άνθρωπος στην εργασία και στή συνεργασία (έπιλογή από τά Grundrisse), μετάφραση Σ. Καμπουρίδης, εκδόσεις Αναγνωστίδη. 2. Κάρολ Μάρξ: Κριτική τής πολιτικής οικονομίας, μετάφραση Πουλιόπουλου, Νέοι Στόχοι. Οί μεταφράσεις αυτές ξεφεύγουν τελείως από τό πρωτότυπο. 'Η δική μας μετάφραση έγινε μέ βάση τήν τελευταία γερμανική έκδοση τής Wissenschaftliche Buchgesellschaft (1975). Θά πρέπει νά σημειωθεί ότι τό κείμενο του Μάρξ – κείμενο πού, εξάλλου, δέν ολοκληρώθηκε – είναι στρεφνό και μή μορφοποιημένο. Προτιμήσαμε νά ακολουθήσουμε πιστά τό κείμενο, νά παρακολουθήσουμε δηλαδή τίς εκφραστικές ατέλειές του αλλά ταυτόχρονα νά περιωσόουμε τό ύφος του. Τέλος, ό,τι υπάρχει σέ άγκύλες είναι δική μας προσθήκη και έγινε γιά νά βοηθήσει στην κατανόηση του κειμένου σ' όσα σημεία κρίθηκε απαραίτητο.

τό χροήμα, ή άξία κ.τ.λ. 'Από τή στιγμή πού αυτά τά μεμονωμένα στοιχεία⁵ έγιναν λίγο ή πολύ πάγια και άφηρημένα, άρχισαν νά σχηματίζονται τά οικονομικά συστήματα, πού ξεκινώντας από τό άπλό [στοιχείο] όπως εργασία, καταμερισμός εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική άξία, ύψώνονται ως τό κράτος, τήν ανταλλαγή ανάμεσα στά έθνη και τήν παγκόσμια άγορά.⁶ Είναι φανερό πώς αυτή ή τελευταία μέθοδος είναι ή επιστημονικά σωστή. Τό συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο γιατί είναι ή σύνθεση⁷ πολλών καθορισμών, άρα ενότητα τής ποικιλίας. Γι' αυτό τό συγκεκριμένο παρουσιάζεται στή σκέψη ως διαδικασία σύνθεσης, ως άποτέλεσμα, όχι ως άφετηρία, παρ' όλο πού αυτό είναι ή άληθινή άφετηρία και,

κατά συνέπεια, είναι επίσης η αφετηρία τής άμεσης αντίληψης και τής παράστασης.⁸ Μέ τόν πρώτο δρόμο [τής εξέτασης] μιά πλήρης παράσταση ανάγεται⁹ σ' έναν άφηρημένο καθορισμό· μέ τό δεύτερο δρόμο, οί άφηρημένοι καθορισμοί οδηγούν, μέσω τής σκέψης, στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου. Γι' αυτό ό Χέγκελ έπεσε στην πλάνη νά θεωρεί τό πραγματικό ως άποτέλεσμα τής σκέψης, ή όποία συντίθεται από μόνη της, έμβαθύνεται από μόνη της και από μόνη της τίθεται σέ κίνηση, ενώ ή μέθοδος [ή όποία επιτρέπει] νά αντιψωθούμε από τό άφηρημένο στό συγκεκριμένο δέν είναι γιά τή σκέψη παρά ό τρόπος [μέ τόν όποιον αυτή] ιδιοποιείται¹⁰ τό συγκεκριμένο και τό αναπαραγει ως νοητικό

συγκεκριμένο¹¹ [μέ τή μορφή νοητικού συγκεκριμένου]. 'Αλλά δέν βρίσκεται καθόλου εδώ ή διαδικασία γενεσης του ίδιου του συγκεκριμένου. 'Η πιό άπλή οικονομική κατηγορία, π.χ. ή ανταλλακτική άξία, προϋποθέτει τόν πληθυσμό, πληθυσμό πού παράγει σέ καθορισμένες συνθήκες· επίσης [προϋποθέτει] όρισμένο είδος οίκογένειας ή κοινότητας ή μορφή Κράτους κ.λ.π. Αυτή [ή ανταλλακτική άξία] δέν μπορεί νά υπάρχει άλλιώς παρά ως άφηρημένη, μονόπλευρη σχέση ενός ήδη δοσμένου, συγκεκριμένου, ζωντανού όλου. 'Αντίθετα, [ή ανταλλακτική άξία] ως κατηγορία, έχει προκατακλυσμαία ύπαρξη. 'Επομένως γιά τή συνείδηση – και ή φιλοσοφική συνείδηση είναι έτσι όρισμένη – πού γι' αυτήν ή έννοιο-

λογική σκέψη είναι ο πραγματικός άνθρωπος και, επομένως, ο κόσμος όπως τον συλλαμβάνει ή σκέψη, είναι σαν τέτοιος ή μόνη πραγματικότητα - [για τη συνείδηση] λοιπόν, ή κίνηση των κατηγοριών παρουσιάζεται ως τό πραγματικό έργο της παραγωγής - πού δυστυχώς μόνο μία ώθηση δέχεται απ' έξω - τό αποτέλεσμα της οποίας είναι ο κόσμος· κι αυτό - αλλά κι αυτό είναι πάλι μία ταυτολογία - είναι σωστό στο μέτρο πού ή συγκεκριμένη ολότητα ως ολότητα της σκέψης ως ένα συγκεκριμένο - της - σκέψης είναι στην πραγματικότητα ένα προϊόν της σκέψης, της νόησης¹² δέν είναι αντίθετα καθόλου προϊόν της έννοιας ή όποια αυτο-δημιουργείται και νοεί έξω ή

πάνω από την άμεση αντίληψη και την παράσταση, αλλά ή κατεργασία από την άμεση αντίληψη και [τήν] παράσταση σέ έννοιες. Τό δλο, όπως παρουσιάζεται μέσα στον έγκεφαλο ως δλο - της - σκέψης, είναι ένα προϊόν του έγκεφάλου πού σκέπτεται, πού ιδιοποιείται τον κόσμο μέ τό μοναδικό δυνατό τρόπο, μ' ένα τρόπο πού είναι διαφορετικός από την καλλιτεχνική, θρησκευτική και πρακτικονοητική ιδιοποίηση αυτού του κόσμου.¹³ Τό πραγματικό ύποκειμενο παραμένει και μετά όπως και πριν, στην αυτόνομη ύπαρξή του· όσο καιρό βέβαια τό μυαλό δρα μόνο άφηρημένα, μόνο θεωρητικά. Έπομένως, και στή θεωρητική μέθοδο πρέπει τό ύποκειμενο, ή κοινωνία, νά γεννιέται στο μυαλό ως προϋπόθεση [κάθε] παράστασης.

Άλλά οι άπλές κατηγορίες δέν έχουν κι αυτές μία ανεξάρτητη, ιστορική ή φυσική ύπαρξη πριν από τίς πιο συγκεκριμένες; *ca dépend*¹⁴ (έξαρτάται). Λ.χ. ο Χέγκελ σωστά άρχίζει τή φιλοσοφία του Δικαίου μέ την κατοχή, επειδή αυτή είναι ή άπλούστερη νομική σχέση του ύποκειμένου. Άλλά κατοχή δέν υπάρχει πριν από την οικογένεια ή πριν από τίς σχέσεις κυρίων και δούλων, πού είναι σχέσεις άκόμη πιο συγκεκριμένες. Όμως θά ήταν άληθινό νά πούμε ότι υπάρχουν οικογένειες [και] σύνολα φυλών πού άκόμη μόνο κατέχουν, αλλά δέν έχουν ιδιοκτησία. Σέ σχέση μέ την ιδιοκτησία, ή άπλούστερη κατηγορία [ή κατοχή] παρουσιάζεται λοιπόν ως σχέση άπλών οικογενειακών ή φυλετικών συνεταιρισμών. Στην άνωτερη κοινωνία, [ή κατοχή] παρουσιάζεται ως ή πιο άπλή σχέση ενός αναπτυγμένου οργανισμού [δηλ. ή άστική κοινωνία]. Άλλά πάντοτε προϋποτίθεται τό συγκεκριμένο ύπόστρωμα, του όποιου σχέση είναι ή κατοχή. Μπορούμε νά φανταστούμε πώς ένας μεμονωμένος άγριος κατέχει. Τότε όμως ή κατοχή δέν είναι μία σχέση δικαίου. Δέν είναι σωστό πώς ή κατοχή αναπτύσσεται ιστορικά προς την οικογένεια. Άντίθετα [ή κατοχή] υπαινίσσεται πάντοτε αυτή «τήν πιο συγκεκριμένη νομική κατηγορία» [τήν οικογένεια]. Όστόσο, παραμένει πάντα σωστό ότι οι άπλές κατηγορίες [π.χ. ή κατοχή]

είναι έκφραση σχέσεων στις όποιες τό μη έξελιγμένο συγκεκριμένο [π.χ. ο οικογενειακός ή φυλετικός συνεταιρισμός] θά μπορούσε νά έχει πραγματοποιηθεί, χωρίς νά έχει τεθεί ή πιο πολύπλευρη έκείνη σχέση πού έκφράζεται νοητικά στην πιο συγκεκριμένη κατηγορία [π.χ. ή ιδιοκτησία]· ενώ τό αναπτυγμένο συγκεκριμένο [ή άστική κοινωνία] διατηρεί την ίδια αυτή κατηγορία [τήν κατοχή] ως μία υποβαθμισμένη [δευτερεύουσα] σχέση. Τό χρήμα μπορεί νά υπάρξει και υπήρξε ιστορικά πριν υπάρξει κεφάλαιο, πριν υπάρξουν τράπεζες, πριν υπάρξει μισθωτή εργασία κ.λπ. Άπ' αυτή την άποψη, μπορούμε νά πούμε ότι μία πιο άπλή κατηγορία [τό χρήμα] μπορεί νά έκφράζει κυρίαρχες σχέσεις ενός μη αναπτυγμένου δλου [μίας προ-αστικής κοινωνίας] ή δευτερεύουσες σχέσεις ενός αναπτυγμένου δλου [άστική κοινωνία], οι όποιες είχαν ήδη ιστορική ύπαρξη πριν αυτό τό δλο [ή κοινωνία] αναπτυχθεί προς την κατεύθυνση πού δρίσκει την έκφρασή της σέ μία πιο συγκεκριμένη κατηγορία [κεφάλαιο, μισθωτή εργασία κ.λπ.]. Μ' αυτή την έννοια, ή πορεία της άφηρημένης σκέψης, ή όποια άνυψώνεται από τό άπλούστερο στο πολύπλοκο,¹⁵ αντιστοιχεί στην πραγματική ιστορική διαδικασία.

Έξάλλου, μπορούμε νά πούμε πώς υπάρχουν πολύ αναπτυγμένες αλλά ιστορικά άνώριμες μορφές κοινωνίας όπου σημειώνονται οι άνώτερες μορφές της οικονομίας, π.χ. συνεργασία, αναπτυγμένος καταμερισμός εργασίας κ.λπ., χωρίς νά υπάρχει κανένα είδος χρήματος, τό Περού¹⁶ π.χ. Στίς ολαδικές κοινότητες έπίσης, τό χρήμα και ή ανταλλαγή πού τό ρυθμίζει δέν παρουσιάζονται καθόλου ή σχεδόν καθόλου στο έσωτερικό της μεμονωμένης κοινότητας, αλλά παρουσιάζονται στα σύνορά τους, στην συναλλαγή [τους] μέ άλλες [κοινότητες]. Είναι γενικά λάθος νά τοποθετούμε την ανταλλαγή στο μέσο της κοινότητας θεωρώντας την ως τό άρχικό συστατικό στοιχείο. Στην άρχή παρουσιάζεται μάλλον στις σχέσεις των διαφόρων κοινοτήτων μεταξύ τους, παρά στα μέλη μίας και της ίδιας κοινότητας. Έκτός τούτου: άν και τό χρήμα

1. Γερμ. Verteilung.

2. Πιθανόν νά αναφέρεται στο έργο του J. Steuart: *Inquiry into the principles of Political Oeconomy*, London, 1767.

3. Γερμ. Vorstellung.

4. Αναφέρεται στο έργο του W. Petty: *Political Arithmetick*, 1690 ή του Boisguillbert: *Détail de France*, 1695.

5. Γερμ. einzelnen Momente.

6. Αναφέρεται στα έργα των J. Mill: *Elements of Political Economy*, London, 1826 και J. Steuart Mill: *Principles of Political Economy*, London, 1848 (σχετικά μέ την εργασία), στο έργο του Adam Smith: *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, 1776 (σχετικά μέ τον καταμερισμό της εργασίας), στο έργο του J. B. Say: *Treatise on Political Economy*, άγγλική μετάφραση, London, 1821 (σχετικά μέ την ανάγκη) και στο έργο του D. Ricardo: *The Principles of Political Economy and Taxation*, London, 1821 (σχετικά μέ την ανταλλακτική άξια).

από πολύ νωρίς και από όλες τις πλευρές παίζει ένα κάποιο ρόλο, ως κυρίαρχο στοιχείο αποδίδεται μόνο σ' εκείνα τα έθνη της αρχαιότητας, που καθορίζονται μονόπλευρα, στα έμπορικά έθνη. 'Ακόμη και στις πιο εξελιγμένες κοινωνίες της αρχαιότητας, τους Έλληνες και στους Ρωμαίους, η πλήρης ανάπτυξη του χρήματος, που προϋποτίθεται στη σύγχρονη αστική κοινωνία, φαίνεται μόνο στην περίοδο της αποσύνθεσής τους. Αυτή λοιπόν ή τόσο απλή κατηγορία δεν παρουσιάζεται ιστορικά σ' όλη της την ένταση όπως [παρουσιάζεται] στα πιο αναπτυγμένα κράτη της κοινωνίας. Ουδέποτε διατρέχει¹⁷ όλες τις οικονομικές σχέσεις. Π.χ. στη ρωμαϊκή αὐ-

τοκρατορία, (δταν βρισκόταν) στη μεγαλύτερη της ανάπτυξη, βάση εξακολουθούσε να είναι ο φόρος σέ είδος και τα δασίματα σέ είδος. 'Η μορφή του χρήματος¹⁸ [μέ την] κύρια [έννοια του δρου] είχε αναπτυχθεί πλήρως μόνο στο στρατό. Ποτέ δεν είχε επίδραση στο σύνολο της εργασίας. 'Ετσι, μ' όλο που η πιο απλή κατηγορία [τό χρήμα] μπόρεσε ιστορικά να υπάρξει πριν από την πιο συγκεκριμένη [π.χ. τό κεφάλαιο], αυτή [τό χρήμα] μπορεί να ανήκει στην πλήρη, περιεκτική και έντατική ανάπτυξη της σέ πιο σύνθετες μορφές κοινωνίας [π.χ. ή αστική κοινωνία], ενώ [από την άλλη μεριά] ή πιο συγκεκριμένη κατηγορία [ή συνεργασία] ήταν πλήρως αναπτυγμένη μέσα σέ μία λιγότερο αναπτυγμένη μορφή κοινωνίας [π.χ. τό Περού].

'Η εργασία είναι¹⁹ μία έντελώς απλή κατηγορία. 'Επίσης, ή παράσταση της εργασίας σ' αυτήν την καθολικότητα - σαν εργασία γενικά - είναι αρχαιότητα. 'Ωστόσο, όταν την έννοούμε από οικονομική άποψη σ' αυτή την απλότητα, ή «εργασία» είναι μία τόσο σύγχρονη κατηγορία, όπως και οι σχέσεις που παράγουν αυτή την απλή άφαίρεση. Τό νομισματικό σύστημα, π.χ., τοποθετεί ακόμη τόν πλούτο όλοτελα αντικειμενικά, σαν πράγμα έξω απ' αυτό, μέσα στο χρήμα. 'Απέναντι σ' αυτήν την άποψη, σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος, όταν τό χειροτεχνικό ή έμπορικό σύστημα [μετέθεσε την πηγή του πλούτου από τό αντικείμενο στην ύποκειμενική δραστηριότητα - την έμπορική και χειροτεχνική εργασία - θεωρούσε όμως πάντοτε αυτήν την ίδια τή δραστηριότητα μόνο μέ την περιορισμένη μορφή [μιάς δραστηριότητας] που παράγει χρήμα. 'Απέναντι σ' αυτό τό σύστημα, τάσσεται τό φυσιοκρατικό [σύστημα] που θέτει μία καθορισμένη μορφή της εργασίας - τή γεωργία - ως τή μορφή που παράγει πλούτο και δεν θέτει πιά τό ίδιο τό αντικείμενο κάτω από τή μεταμφέση του χρήματος, αλλά ως προϊόν γενικά, ως καθολικό αποτέλεσμα της εργασίας. Τό προϊόν όμως αυτό παραμένει σύμφωνα μέ τόν περιορισμένο χαρακτήρα της δραστηριότητας, ως ένα προϊόν καθοριζόμενο από τή φύση - προϊόν της γεωργίας, προϊόν της

ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ

'Η Εισαγωγή του 1857 (ιδιαίτερα τό κεφάλαιο που μεταφράσαμε εδώ) είναι ένα από τά πιο σημαντικά και συζητημένα κείμενα του Μάρξ. 'Αποσπάσματα της βρίσκονται συχνότατα ως παραπομπές σέ κείμενα της μαρξιστικής φιλολογίας, κείμενα που πολλές φορές δεν αποτελούν παρά ένα έτερογενές ή και άνόμοιο συνονθύλευμα. Οι «άπομονωμένες» παραπομπές μπορούν έτσι να χρησιμοποιούνται είτε σέ μη θεμιτές συνδέσεις, είτε να επιδέχονται τραγελαφικές έρμηνειες. 'Υπάρχουν θέβαια και κείμενα που αναλύουν τό σύνολο της Εισαγωγής. 'Ωστόσο, συχνά πρόκειται απλώς για «συνόψεις» που, πέρα από τόν άμφίβολο σχολιασμό τους, τελειώνουν συνήθως γρήγορα μέ τή θεωρία προσπαθώντας λίγο πολύ να καταδείξουν μία απλή γραμμική σχέση είτε μέσα στο σύνολο του έργου του Μάρξ, είτε όσον άφορά τή σχέση του Μάρξ μέ τόν Χέγκελ.

'Η πρώτη σοβαρή ένασχόληση μέ τό κείμενο γίνεται από τόν Γκ. Λούκατς στο βιβλίο του 'Ιστορία και ταξική συνείδηση (1923). 'Η Εισαγωγή δεν σχολιάζεται αναλυτικά, αλλά ύπονοείται (έξάλλου πρόσφατη ήταν και ή πρώτη δημοσίευσή της, στα 1903). 'Ο Λούκατς χρησιμοποιεί ιδιοφυώς τις παραπομπές χωρίς να κατατρίβεται σέ μία απλή αντιπαράθεσή τους. Τό θεωρητικό του σύστημα άπαιτεί μία συσχέτιση μέ κείμενα όπως ή Εισαγωγή για να έξεταστεί τόσο ή έγκυρότητα των έννοιών του (όλότητα, μεσολάθηση, ύποκειμενο και αντικείμενο της διαδικασίας της γνώσης, ιστορικό παρόν κ.λπ.) όσο και ή σχέση του μέ τή διαλεκτική του Χέγκελ.

'Η Εισαγωγή του 1857 θά ανασυρθεί πάλι στην επιφάνεια άρ-

7. Γερμ. Zusammenfassung.

8. Γερμ... der Ausgangspunkt der Anschauung und der Vorstellung ist.

9. Δηλαδή μειώνεται ή σημασία της.

10. Γερμ. aneignen, Aneignung.

11. Γερμ. geistig Konkretes. Για όλη αυτή την παράγραφο δές τό έργο του Hegel: *Wissenschaft der Logik* («'Επιστήμη της Λογικής»), 1812.

12. Γερμ... als die Konkrete Totalität als Gedankentotalität, als ein Gedankenkonkretum, in fact ein Produkt des Denkens, des Begreifens ist.

13. Γερμ. praktisch-geistig.

14. Γαλλικά στο κείμενο.

15. Γερμ. vom Einfachsten zum Kombinierten.

16. Στα 1851 ό Marx είχε διαβάσει τό βιβλίο του Prescott: *Conquest of Peru*, 1847.

17. Γερμ. durchwandern.

18. Γερμ. Geldwesen.

19. Στην έκδοση Dietz: «'Η εργασία μοιάζει να είναι ...». Αυτή την έκδοχή ακολουθούν οι περισσότερες μεταφράσεις.

γής par excellence.²⁰

Ο Άνταμ Σμίθ²¹ σημείωσε τεράστια πρόοδο όταν άφαιρέσει κάθε καθοριστικότητα από τή δραστηριότητα πού παράγει πλούτο, [δταν μίλησε] για έργασία γενικά, [δηλαδή] ούτε για χειροτεχνική, ούτε για έμπορική, ούτε για γεωργική έργασία, αλλά τόσο για τή μιά όσο και για τήν άλλη. Μέ τήν άφηρημένη γενικότητα τής δραστηριότητας πού δημιουργεί τόν πλούτο, έχουμε τώρα και τή γενικότητα του άντικειμένου πού είναι καθορισμένο ως πλούτος, ως τό προϊόν γενικά ή πάλι έργασία γενικά, αλλά ως παρελθούσα άντικειμενοποιημένη έργασία.²² Πόσο δύσκολη και σημαντική ήταν αυτή ή μετάβαση φαίνεται από τό ότι ό ίδιος ό Άνταμ Σμίθ ξαναπέφτει τότε τότε στο φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα

θά μπορούσε νά φανεί ότι άνακαλύφθηκε μόνο ή άφηρημένη έκφραση για τήν πιό άπλή και τήν πιό παλιά σχέση, στήν όποία οι άνθρωποι – σ' όποιασδήποτε μορφής κοινωνία – παρουσιάζονται ως παραγωγοί. Αυτό είναι σωστό από μιά πλευρά. Άπό τήν άλλη όχι. Η άδιαφορία άπέναντι σ' ένα καθορισμένο είδος έργασίας προϋποθέτει μιά πολύ άναπτυγμένη όλότητα πραγματικών ειδών έργασίας, από τά όποία ούδένα πλέον κυριαρχεί πάνω στα άλλα. Έτσι οι πιό γενικές άφαιρέσεις, δέν γίνονται γενικά παρά μέ τήν πιό πλούσια συγκεκριμένη ανάπτυξη, όπου ένα [στοιχείο, χαρακτήρας] παρουσιάζεται κοινό σέ πολλά, κοινό σέ όλα. Τότε παύουμε νά είμαστε ίκανοί νά τή στοχαζόμαστε μόνο μέ μιά όρισμένη μορφή. Άπό τήν άλλη μεριά, αυτή ή έργασία ως άφαίρεση γενικά δέν είναι μόνο τό νοητικό άποτέλεσμα μιάς συγκεκριμένης όλότητας έργασιών. Η άδιαφορία άπέναντι στήν καθορισμένη έργασία άντιστοιχεί σέ μιά μορφή κοινωνίας, όπου τά άτομα μπορούν μέ εύκολία νά περάσουν από μιά έργασία στήν άλλη και [όπου] τό καθορισμένο είδος έργασίας είναι συμπτωματικό [τυχαίο] γι' αυτούς και κατά συνέπεια άδιάφορο. Έδώ ή έργασία έχει γίνει, όχι μόνο στήν κατηγορία [στο πλάνο των κατηγοριών] αλλά [και] στήν πραγματικότητα, ένα μέσο για τή δημιουργία πλούτου γενικά και έπαυσε νά επισυνάπτεται στα άτομα ως καθορισμός σέ μιά ιδιαίτερη κατάσταση. Μιά τέτοια κατάσταση και μάλιστα μέ τήν άνώτερή της ανάπτυξη παρατηρείται στήν πιό σύγχρονη μορφή ύπαρξης²³ τής άστικής κοινωνίας – στις Ήνωμένες Πολιτείες. Έδώ μόνο, λοιπόν, ή άφαίρεση [πού συνίσταται τής κατηγορίας « έργασία», « έργασία γενικά», « έργασία sans phrase,²⁴ γίνεται για πρώτη φορά πρακτικά άληθινή. Έτσι ή πιό άπλή άφαίρεση, τήν όποία ή σύγχρονη οικονομία τοποθετεί στήν κορυφή, και ή όποία έκφράζει μιά πάρα πολύ παλιά και έγκυρη σχέση για όλες τές μορφές κοινωνίας, δέν παρουσιάζεται πρακτικά άληθινή σ' αυτή τήν άφαίρεση παρά μόνο ως κατηγορία τής σύγχρονης κοινωνίας. Θα μπορούσε νά πει κανείς πώς ό,τι στις Ήνωμένες Πολιτείες παρουσιάζε-

ται ως ιστορικό προϊόν, – αυτή δηλαδή ή άδιαφορία άπέναντι στήν καθορισμένη έργασία – παρουσιάζεται, στους Ρώσους π.χ., ως φυσική διάθεση. Άλλά ύπάρχει μιά τρομερή διαφορά άνάμεσα στους άρθραρους πού έχουν τή φυσική διάθεση νά χρησιμοποιούνται για καθετί και στους πολιτισμένους πού χρησιμοποιούν τούς έαυτούς τους για καθετί. Κι έπειτα, όσον άφορά τούς Ρώσους, ή άδιαφορία άπέναντι στήν καθοριστικότητα [καθορισμένο χαρακτήρα] τής έργασίας, άντιστοιχεί πρακτικά στήν παραδοσιακή τους δέσμευση σέ μιά πλήρως καθορισμένη έργασία, από τήν όποία μόνο έξωτερικές επίδράσεις μπορούν νά τούς άποσπάσουν.

Τό παράδειγμα αυτό τής έργασίας δείχνει μ' έντυπωσιακό τρόπο ότι και αυτές άκόμη οι πιό άφηρημένες κατηγορίες παρ' όλο πού είναι έγκυρες – άκριδώς έπειδή είναι άφαιρέσεις – για όλες τές έποχές, ώστόσο, μέ τόν καθορισμένο χαρακτήρα αυτές τής άφαιρέσης, είναι και οι ίδιες τό προϊόν ιστορικών σχέσεων και δέν άποκτούν τήν πλήρη τους έγκυρότητα παρά για [αυτές τές σχέσεις] και μέσα σ' αυτές τές σχέσεις.

Η άστική κοινωνία είναι ή πιό άναπτυγμένη και ή πιό ποικίλη ιστορική όργάνωση τής παραγωγής. Οι κατηγορίες πού έκφράζουν τές σχέσεις της [και] επιτρέπουν τήν κατανόηση του άρθρωμένου (ιεραρχημένου) συνδυασμού της²⁵ [και] επιτρέπουν ταυτόχρονα τήν κατανόηση του άρθρωμένου συνδυασμού και των παραγωγικών σχέσεων όσων κοινωνικών μορφών έχουν έκλείψει, μέ τά έρείπια και τά στοιχεία των όποιων αυτή χτίστηκε. Μερικά από τά ύπολείμμάτά τους πού δέν έχουν έκλείψει πλήρως παραμένουν μέσα της [στήν άστική κοινωνία] και [ό,τι ήταν] άπλώς ένδειξεις²⁶ [των κοινωνικών μορφών πού έχουν έκλείψει] άναπτύχθηκαν πρός έξειδικευμένες σημασίες: ή ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για τήν ανατομία του πιθήκου. Δέν μπορούμε έπομένως νά καταλάβουμε τές ένδειξεις μιάς άνώτερης μορφής στα κατώτερα είδη παρά μόνο όταν ή ίδια ή άνώτερη μορφή είναι ήδη γνωστή. Η άστική κοινωνία δίνει έτσι τό κλειδί για τήν άρχαία [οικονομία] κ.λπ. Όχι όπωσ μέ τόν

20. Γαλλικά στο κείμενο.

21. Δές σημείωση 6.

22. Γερμ. als vergangene vergegenständliche Arbeit.

23. Γερμ. Daseinform.

24. Γαλλικά στο κείμενο. Ο όρος είναι ισοδύναμος μέ τούς προηγούμενους και είναι δάνειο από τόν Adam Smith.

25. Γερμ. Gliederung. Η λέξη παρουσιάζεται δυό φορές στο κείμενο αυτό. Χρησιμοποίησα μέν όρο «άρθρωμένος συνδυασμός» μεταφράζοντας έτσι τόν αντίστοιχο γαλλικό «combinaison articulée», ό όποιος χρησιμοποιείται τόσο από τόν Λουί Άλτουσέρ (δές π.χ. *Lire le Capital*, τόμος I, σελ. 78), όσο και από τόν Γκαλβάνο Ντέλα Βόλπε (δές π.χ. *La logique comme science historique*, σελ. 233). Ο τελευταίος χρησιμοποιούσε σέ παλιότερα κείμενά του τούς όρους «ιεραρχία» και «δομικές σχέσεις» (δές *Rousseau et Marx*, σελ. 245 και 287 αντίστοιχα). Άξίζει νά σημειωθεί ότι στο σημείο αυτό ό Άλτουσέρ μεταφράζει τόν όρο «Gliederung» μέ τόν όρο «δομή» (;) (δές *Lire le Capital*, τόμος I, σελ. 159).

τρόπο τών οικονομολόγων, πού εξαλείφουν όλες τις ιστορικές διαφορές και βλέπουν σε όλες τις κοινωνικές μορφές τήν άστική μορφή. Μπορούμε νά καταλάβουμε τό φόρο, τή δεκάτη κ.λπ., όταν γνωρίζουμε τήν έγγεια πρόσοδο. Δέν πρέπει όμως νά τά ταυτίζουμε. Έπειδή, έξάλλου, ή ίδια ή άστική κοινωνία είναι μόνο μία αντιθετική²⁷ μορφή τής ανάπτυξης δέν μπορούμε νά συναντήσουμε σχέσεις προγενέστερων μορφών παρά μόνο μέ έντελώς σταματημένη τήν ανάπτυξη τους ή [καί] μεταμφιεσμένες. Π.χ. ή κοινοτική ιδιοκτησία. "Αν λοιπόν άληθεύει ότι οι κατηγορίες τής άστικής οικονομίας φανερώνουν μιάν άλήθεια γιά όλες τις άλλες κοινωνικές μορφές, αυτό πρέπει νά τό πάρουμε μόνο cum grano salis²⁸ [μέ κόκκο άλατιού]. Μπο-

ρούν [οι κατηγορίες τής άστικής οικονομίας] νά τις περιέχουν [τις κατηγορίες] άναπτυγμένες μέ φραγμό στήν ανάπτυξη τους κ.λπ. πάντα μέ [κάποια] ούσιαστική διαφορά. Η λεγόμενη ιστορική ανάπτυξη βασίζεται γενικά στό [γεγονός] ότι ή τελευταία μορφή θεωρεί τις προγενέστερες σάν σκαλοπάτια [τής ανάπτυξης] τής ίδιας και έπειδή σπάνια και μόνο κάτω από έντελώς καθορισμένες συνθήκες είναι ίκανή νά κριτικάρει τόν ίδιο της τόν έαυτό, τις συλλαμβάνει πάντα μονόπλευρα. (Φυσικά δέν μιλάμε έδώ γιά όρισμένες ιστορικές περιόδους πού παρουσιάζουν τούς έαυτούς τους σάν έποχή παρακμής). Η χριστιανική θρησκεία πρόρεσε νά βοηθήσει στήν αντικειμενική κατανόηση τών προγενέστερων μυθολογιών μόνον όταν είχε ολοκληρώσει ως ένα σίγουρο βήθμό, δυνάμει,²⁹ γιά νά τό πούμε έτσι, τήν αυτοκριτική της. Έτσι, ή άστική οικονομία τότε μόνο κατόρθωσε νά κατανοήσει τή φεουδαρχική, τήν αρχαία, τήν ανατολική κοινωνία, όταν άρχισε ή αυτοκριτική τής άστικής κοινωνίας. "Όσο ή άστική οικονομία δέν μυθοποιούσε τόν έαυτό της, ταυτιζόταν καθαρά μέ τό παρελθόν,³⁰ [καί] ή κριτική της στις προγενέστερες κοινωνίες, ιδίως στή φεουδαρχική, μέ τήν όποία είχε άκόμη νά παλέψει άμεσα, έμοιαζε μέ τήν κριτική πού έκανε ό χριστιανισμός στήν ειδωλολατρεία ή έπίσης ό σταταντισμός στόν καθολικισμό.

"Όπως γενικά σε κάθε ιστορική κοινωνική έπιστήμη, πρ. α. - έπ' ευκαιρία τής πορείας τών οικονομικών κατηγοριών - νά λαμβάνουμε πάντα ύπόψη πώς τό ύποκείμενο, έδώ ή σύγχρονη άστική κοινωνία, είναι όσο μόνον τόσο μέσα στήν πραγματικότητα όσο [καί] μέσα στόν έγκέφαλο και πώς, γι' αυτό, οι κατηγορίες εκφράζουν μορφές του είναι, καθορισμούς ύπαρξης,³¹ συχνά μόνο μεμονωμένες πλευρές αυτής τής καθορισμένης κοινωνίας, αυτού του ύποκειμένου και πώς, έπομένως, αυτή [ή κοινωνία] δέν άρχίζει νά ύπάρχει, και από έπιστημονική έπίσης άποψη, παρά μόνο από τή στιγμή πού γίνεται λόγος γι' αυτήν, σάν τέτοια. Αυτό πρέπει νά τό έχουμε ύπόψη μας γιατί έχει άποφασιστική σημασία στήν έπιλογή [του

κετά άργότερα, θά αναλυθεί διεξοδικότερα και θά βοηθήσει στή σύσταση νέων θεωρητικών άπόψεων. Πρώτα στήν 'Ιταλία (1950) από τόν φιλόσοφο Gaetano Della Volpe και στή συνέχεια στή Γαλλία (1965) από τόν Λουί Άλτουσερ. Καί οι δυό δημιούργησαν σχολές και είναι γνωστοί γιά τήν άντι-γεγκελιανή προβληματική τους (παρ' όλο πού οι διαφορές τους είναι ίσως σημαντικότερες).

Ο Ντέλα Βόλπε γράφει γιά τήν Εισαγωγή: «Είναι ένα κείμενο άυταρκες πού δέν χρειάζεται καμιά άλλη έγγύηση. Ο Μάρξ έδώ μās παρουσιάζει μια «ιδιοφυή» σύνοψη τών μεθοδολογικών άρχών τής εφαρμογής τής ύλιστικής διαλεκτικής στήν πολιτική οικονομία καθώς και τις έννοιες θάσης του ιστορικού ύλισμού» (Rousseau et Marx, σελ. 234). Ο Ντέλα Βόλπε σπριζείται στό κείμενο αυτό γιά νά δηλώσει ότι ή σωστή μέθοδος δέν είναι παρά μία «κυκλική» κίνηση από τό άφηρημένο στό συγκεκριμένο και πάλι στό άφηρημένο, δηλαδή μία συνεχής και άναγκαία ιστορική επανεξέταση τών άφαιρέσεων (π.χ. τών οικονομικών κατηγοριών). Ο κύκλος αυτός θεωρείται ότι έχει καθολική ισχύ γιά όλες τις έπιστήμες και δέν αποτελεί παρά τό κέντρο μιας προσπάθειας πού συνίσταται «στή θεμελίωση τής φιλοσοφικής λογικής σε θετική έπιστήμη» (Πρόλογος στήν πρώτη έκδοση τής Λογικής, 1950). Οι θέσεις αυτές συζητήθηκαν έντονα στήν 'Ιταλία στις άρχές τής δεκαετίας του 1960 άνάμεσα στή σχολή του Ντέλα Βόλπε (L. Colletti, G. Vacca, M. Rossi, N. Merker) και στήν «ιστορικιστική» σχολή (N. Badaloni, G. Luporini, L. Gruppi κ.λπ.). (Δές π.χ. τό συλλογικό έργο: Il marxismo italiano degli anni sessanta, Ed. Riuniti, Roma, 1972)

Ο Λουί Άλτουσερ γράφει μέ τή σειρά του: «Τό κεφάλαιο 3 (σημ. αυτό πού μεταφράσαμε έδώ) τής Εισαγωγής του 1857 μπορεί δικαίως νά θεωρηθεί ως ό περί

26. Γερμ. Andeutungen.

27. Γερμ. gegensätzliche.

28. Λατινικά στό κείμενο.

29. Έλληνικά στό κείμενο.

30. Γερμ. Soweit die bürgerliche Ökonomie nicht mythologisiert sich vein identifizierte mit dem Vergangenen...

31. Γερμ. Daseinformen, Existenzbestimmungen.

32. Γερμ. Es wäre also untubar und falsch, die ökonomischen Kategorien in der Folge aufeinander folgen zu lassen, in der sie historisch die bestimmenden waven. Vielmehr ist ihre Reihenfolge bestimmt durch die Beziehung, die sie in der modernen bürgerlichen Gesellschaft aufeinander haben, und die gerade das umgekehrte von dem ist, was als ihre naturgemäße..

πλάνου πού θά δεχτούμε]. Π.χ. τίποτε δέν φαίνεται πιά φυσικό από τό νά αρχίσουμε από τήν έγγεια πρόσοδο, από τήν έγγεια ιδιοκτησία έπειδή είναι συνδεμένη μέ τή γή, - ή όποια είναι πηγή όλης τής παραγωγής και όλης τής ύπαρξης -, και τήν πρώτη μορφή παραγωγής όλων τών κάπως σταθεροποιημένων κοινωνιών - τή γεωργία. Τίποτε όμως δέ θά 'ταν πιά λανθασμένο. Σ' όλες τίς μορφές κοινωνίας υπάρχει μία καθορισμένη παραγωγή ή όποια προσδιορίζει τό βαθμό και τήν έπιρροή όλων τών υπόλοιπων [παραγωγών] και τής όποιας [παραγωγής] οί σχέσεις προσδιορίζουν [τό βαθμό και τήν έπιρροή] όλων τών υπόλοιπων σχέσεων [των παραγωγών]. Αυτή είναι ένας γενικός φατισμός όπου βαφτίζονται όλα τά χρώματα και όπου τό καθένα παίρνει τήν ιδιαίτερή του μορφή. Είναι ένας όρισμένος αιθέρας πού καθορίζει τό ειδικό βάρος σέ καθετί πού ξεπροβάλλει μέσα απ' αυτόν. Π.χ. [ός πάrouμε] τούς ποιμενικούς λαούς. (Λαοί κτηνικών και ψαράδων βρίσκονται έξω από τό σημείο από τό όποίο αρχίζει ή πραγματική ανάπτυξη). Μ' αυτούς έρχεται στήν έπιφάνεια μία όρισμένη μορφή καλλιέργειας, [μία] σποραδική [μορφή]. 'Απ' αυτήν καθορίζεται ή έγγεια ιδιοκτησία. Αυτή είναι μία κοινή [ιδιοκτησία] και διατηρεί αυτή τή μορφή περισσότερο ή λιγότερο ανάλογα μέ τό άν αυτοί οί λαοί μένουν περισσότερο ή λιγότερο δεμένοι στις παραδόσεις τους, π.χ. ή κοινοτική ιδιοκτησία των Σλάβων. Σέ λαούς μέ σταθεροποιημένη καλλιέργεια - [και] αυτή ή σταθεροποίηση είναι ήδη μεγάλο βήμα - όπου αυτή [ή μορφή] κυριαρχεί όπως στήν αρχαιότητα και στήν φεουδαρχική [έποχή], [έκει] ή βιομηχανία μέ τήν όργάνωσή της και τίς μορφές τής ιδιοκτησίας πού τής

αντιστοιχούν, έχει περισσότερο ή λιγότερο χαρακτήρα έγγειας ιδιοκτησίας. Η βιομηχανία ή έξαρτάται πλήρως από [τήν καλλιέργεια] όπως στους αρχαιότερους Ρωμαίους ή, όπως στό Μεσαίωνα, μειείται στήν πόλη και στις σχέσεις τής τήν όργάνωση τής υπαίθρου. Τό ίδιο τό κεφάλαιο στό Μεσαίωνα - ενόσω δέν είναι καθαρό χρηματικό κεφάλαιο - έχει ως παραδοσιακό εργαλείο κ.λπ., αυτό τό χαρακτήρα τής έγγειας ιδιοκτησίας. Τό αντίστροφο γίνεται στήν αστική κοινωνία. Η γεωργία γίνεται όλο και πιά πολύ ένας άπλος κλάδος τής βιομηχανίας και κυριαρχείται πλήρως από τό κεφάλαιο. Τό ίδιο και ή έγγεια πρόσοδο. Σ' όλες τίς μορφές όπου κυριαρχεί ή έγγεια ιδιοκτησία, ή σχέση μέ τή φύση παραμένει πρωταρχική. Σ' αυτές [τίς μορφές] όπου κυριαρχεί τό κεφάλαιο, υπερέχει τό κοινωνικό, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο. Δέν μπορούμε νά καταλάβουμε τήν έγγεια πρόσοδο χωρίς τό κεφάλαιο. [Αλλά μπορούμε νά καταλάβουμε] όντως τό κεφάλαιο χωρίς τήν έγγεια πρόσοδο. Τό κεφάλαιο είναι ή οικονομική δύναμη τής αστικής κοινωνίας πού έξουσιάζει τά πάντα. Αυτό πρέπει νά αποτελέσει τόσο άφετηρία όσο και τελικό σημείο και πρέπει νά αναπτυχθεί πρίν από τήν έγγεια ιδιοκτησία. Και άφού έξεταστούν ξεχωριστά και τά δύο, πρέπει νά έξεταστεί και ή άμοιβαία σχέση τους.

Θά ήταν λοιπόν άπραγματοποίητο και λανθασμένο νά αφήσουμε τίς οικονομικές κατηγορίες νά διαδέχονται ή μία τήν άλλη, στήν άκολουθία [έκείνη] μέσα στήν όποια αυτές [οί κατηγορίες] ύπήρξαν ιστορικά οί καθοριστικές. Η τάξη διαδοχής τους καθορίζεται μάλλον από τή σχέση πού έχουν ή μία μέ τήν άλλη στή σύγχρονη αστική κοινωνία, και ότι αυτή είναι άκριβώς ή αντίστροφη απ' αυτή πού φαίνεται νά είναι ή φυσική τους [τάξη διαδοχής] ή απ' αυτή πού αντιστοιχεί στήν τάξη τής ιστορικής ανάπτυξης.³² Δέν πρόκειται για τή σχέση πού προσλαμβάνουν οί οικονομικές σχέσεις στήν άλληλοδιαδοχή διαφορετικών μορφών κοινωνίας. Ούτε, ακόμα λιγότερο, για τήν τάξη διαδοχής τους «μέσα στήν ιδέα» (Proudhon) (μία θολή σύλληψη τής ιστορικής

Μεθόδου Λόγος τής νέας φιλοσοφίας πού θεμελιώθηκε από τόν Μάρξ». Και συνεχίζει λέγοντας ότι μέ τήν άνάλυση των κατηγοριών και τής μεθόδου τής πολιτικής οικονομίας θεμελιώνεται μία θεωρία τής επιστημονικής πρακτικής, δηλαδή μία θεωρία των συνθηκών τής διαδικασίας τής γνώσης, ή όποια είναι τό αντικείμενο τής μαρξιστικής φιλοσοφίας (Lire le Capital, τόμος 1, σελ. 106). Τό βιβλίο αυτό δέν είναι μόνο μία «συμπωματική άνάγνωση» του Κεφάλαιου, αλλά κυρίως μία διεξοδική «συμπωματική άνάγνωση» τής Μεθόδου τής πολιτικής οικονομίας. Στο κείμενο αυτό στηρίζεται ό Άλτουσερ τόσο για νά συγκροτήσει τή θεωρία του, όσο και για νά κατακρίνει τίς «ιστορικιστικές» ή «έμπειρικιστικές» άπόψεις.

Δέν μπορούμε νά έπεκταθούμε περισσότερο στήν άνάλυση των άπόψεων του Ντέλα Βόλπε και του Άλτουσερ. Οί σχέσεις τους και οί διαφορές τους είναι έξαιρετικά πολύπλοκες. Αυτό προσδιορίζεται τόσο από τήν άνομοιότητα των θεωρητικών τους πηγών (Κάντ και Μάρξ για τόν Ντέλα Βόλπε, Σπινόζα, έπιστημολογία και Μάρξ για τόν Άλτουσερ), όσο και από τήν έξαιρετικά ιδιότυπη έρμηνεία και χρησιμοποίηση του ίδιου του κειμένου του Μάρξ. Μελλοντικά, θά επιχειρήσουμε μία συσχέτιση των άπόψεών τους μέ άξονες άναφοράς τόν Μάρξ και σέ δεύτερο πλάνο τόν Λούκατς, του όποιου τό έργο προσφέρεται για μία πραγματική έντόπιση του χεικελιανού ή ιστορικιστικού ρεύματος (Λούκατς, Κόρς, Γκράμσι) πού θέβαια υπάρχει ως τίς μέρες μας. Έδω θά περιοριστούμε νά δώσουμε τίς βιβλιογραφικές ένδείξεις τής έργασίας μας.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Georg Lukacs: Geschichte und Klassenbewusstsein, Werke, τόμος 2, Luchterhand, Neuwied, 1968 (α' έκδοση 1923). (Και έλληνική μετάφραση, εκδόσεις Όδυσσεύς, 1975).

33. Δές σημείωση 25.

34. Άγγλικά στό κείμενο.

35. Άναφέρεται στό βιβλίο του J. Stuart (δές σημείωση 2).

κίνησης). 'Αλλά [πρόκειται] για τόν άρθρωμένο συνδυασμό³³ τους μέσα στη σύγχρονη άστική κοινωνία.

'Η καθαρότητα (άφρημένη καθοριστικότητα) με την όποια παρουσιάζονται οι έμπορικοί λαοί - Φοίνικες, Καρχηδόνιοι - στον αρχαίο κόσμο δίνεται εξαιτίας της κυριαρχίας των ίδιων των γεωργικών λαών. Τό κεφάλαιο ως έμπορικό ή χρηματικό κεφάλαιο παρουσιάζεται μ' αυτή την άφαιρηση εκεί όπου τό κεφάλαιο δεν είναι άκόμη τό κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνίας. Οι Λομβαρδοί, οι Έβραίοι παίρνουν την ίδια θέση άπέναντι στις γεωργικές κοινωνίες του Μεσαίωνα.

'Ενα άλλο παράδειγμα για τη διαφορετική θέση που οι ίδιες κατηγορίες παίρνουν σε διάφορες βαθμίδες της κοινωνίας: Μιά από τις τελευταίες μορφές της άστικής κοινωνίας: οι *joint-stock-companies*³⁴ [οί μετοχικές εταιρίες] 'Όσοσο παρουσιάζονται επίσης στην αρχή της, στις μεγάλες προνομίους έμπορικές εταιρίες, οι όποιες προμηθεύονταν με μονοπώλιο.

'Η ίδια ή έννοια του έθνικου πλούτου ύπεισέρχεται στους οικονομολόγους του 17ου αιώνα - μία αντίληψη που ένμέρει έξακολουθεί να ύπάρχει στους οικονομολόγους του 18ου³⁵ -, ότι δηλαδή ό πλούτος έχει δημιουργηθεί μόνο για τό κράτος. αλλά [ταυτόχρονα] ή δύναμη

του κράτους ρυθμίζεται σε σχέση με αυτόν τόν πλούτο. 'Υπήρχε αυτή ή άσυνείδητα άκόμη, ύποκριτική μορφή, μέσα στην όποια ό ίδιος ό πλούτος και ή παραγωγή του πλούτου άνακηρύχτηκαν σκοπός των σύγχρονων κρατών και τά κράτη αυτά θεωρούνται άκόμη μόνο ως μέσα για την παραγωγή του πλούτου.

Είναι φανερό πώς ή κατάταξη πρέπει να γίνει έτσι, δηλαδή: 1. Να άναπτυχθούν οι άφρημένοι γενικοί καθορισμοί, οι όποιοι άνήκουν λίγο ή πολύ σε όλες τις μορφές της κοινωνίας, αλλά με την έννοια που διευκρινίσαμε πιο πάνω. 2. Οι κατηγορίες, που άποτελούν τόν έσωτερικό άρθρωμένο συνδυασμό της άστικής κοινωνίας και στις όποιες στηρίζονται οι βασικές τάξεις. Κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, έγγεια ιδιοκτησία. Οι άμοιβαίες σχέσεις τους. Πόλη και ύπαιθρος. Οι τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις. 'Η ανταλλαγή μεταξύ τους. Κυκλοφορία. Πίστη (ιδιωτική). 3. Σύνοψη της άστικής κοινωνίας με τη μορφή του Κράτους. Θεώρηση του κράτους σε σχέση με τόν έαυτό του. Οι «μη παραγωγικές» τάξεις. Φόροι. Κρατικά χρέη. 'Η δημόσια πίστη. 'Ο πληθυσμός. Οι άποικίες. Μετάσταση. 4. Διεθνείς σχέσεις της παραγωγής. Διεθνής καταμερισμός της εργασίας. Διεθνής ανταλλαγή. Έξαγωγή και εισαγωγή. Συνάλλαγμα. 5. 'Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις.

ΑΓΩΝΑΣ 6

Για την κομμουνιστική άναένωση

Κεντρική έκδοση της Ε.ΚΟ.Ν. Ρήγας Φεραίος
Μάης 79

Τά νέα μέτρα για τό στρατό
Α. Στράτος
18 ετών, άργος
Κ.Β.Δ.

'Ελληνική κοινωνία: «'Όψεις άνάπτυξης»
Γ.Δ. Μηλιός

Μετά τό «'Ακροπόλ», τί;
'Α. Πασιάς

'Αντιπολιτευτικές τάσεις στην ΚΝΕ
(κειμενο μελών της ΚΝΕ που άποχώρησαν)

Προβλήματα συγκρότησης του άνανεωτικού χώρου • για τίς φοιτητικές έκλογές • φοιτητικό κίνημα και 'Αριστερά • ή νεολαία του ΚΚΕ έα. και ή νέα γενιά • ό Α. Σαββόπουλος και τό κοινωνικό περιβάριο • για την πέριαικη επανάσταση

Δές ιδιαίτερα τά δοκίμια: Τι είναι όρθόδοξος μαρξισμός; 'Η όπτική του προλεταριάτου, 'Η άλλαγή της λειτουργίας του ιστορικού ύλισμού.

2a. Galvano Della Volpe; Logica comme scienza positiva, Ed. Riuniti, Roma, 1950 και δεύτερη έκδοση άναθεωρημένη: Logica comme scienza storica, Ed. Riuniti, 1969. ('Η δεύτερη έκδοση μεταφράστηκε στα γαλλικά: La logique comme science historique, Ed. Complexe, Bruxelles, 1977).

Τά βασικά άρθρα είναι τά έξής: Clé de la dialectique historique (1964), Sur la dialectique (1962) και Dialectique in nuce (1965). (Και τά τρία ύπάρχουν σε έλληνική μετάφραση στον τόμο: Για τη διαλεκτική, Έκδόσεις 'Οδυσσεάς, 1978).

2b. Galvano Della Volpe: Rousseau e Marx, Ed. Riuniti, Roma 1957, (Και γαλλική μετάφραση. Rousseau et Marx, Grasset, Paris, 1974).

Δές ιδιαίτερα τά δοκίμια: Esquisse sommaire d'une methode και L' Introduction (1857) et la Préface (1859) à la Critique de l' Economie Politique.

3a. Louis Althusser: Lire le Capital, τόμος 1, Maspéro, Paris, 1965 (8' έκδοση άναθεωρημένη 1968)

3b. Louis Althusser: Pour Marx, Maspéro, Paris, 1965. (Και έλληνική μετάφραση, έκδόσεις Γράμματα, 1978).

Δές ιδιαίτερα τό κεφάλαιο: Για τη μαρξιστική διαλεκτική.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Σχετικά με τη διένεξη 'Αλτουσέρ - Ντέλα Βόλπε δές ιδιαίτερα την παράγραφο 13 του πρώτου κεφάλαιου του Lire le Capital (τόμος 1, σελ. 53 κ.έ.), τό κεφάλαιο: Le marxisme n' est pas un historicisme (στο ίδιο, σελ. 150 κ.έ.) και τό δοκίμιο του Della Volpe: Clé de la dialectique historique (σημείωση 6). Σε δεύτερο πλάνο τό βιβλίο του Jacques Rancière: Lire le Capital, τόμος 3, Maspéro, Paris, 1973 (σελ. 83 κ.έ.) και τό δοκίμιο του L. Pietranera: La Struttura logica del Capitale, περιοδικό Società, 1955.

Βασίλης Κάλφας -
Ζήσης Σαρίκας

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

του Σπ. Ι. 'Ασδραχά

Οι οικονομίες που διερευνούνται (στό βιβλίο αυτό) είναι κατεξοχήν οικονομίες αγροτικές· κάποιου θύλακες βιοτεχνικής παραγωγής ή ναυτιλιακών δραστηριοτήτων κι ακόμη τά εμπορικά κέντρα αντί νά άναίρουν, αντίθετα επιβεβαιώνουν τόν άγροτικό χαρακτήρα τής οίκονομίας: τό μέγιστο τμήμα τών άγαθών που γίνονται άξίες άνταλλαγής προέρχεται από τόν άγροτικό τομέα· εκείνο που χρειάζεται νά δοϋμε είναι μέσα σέ ποιόν τρόπο παραγωγής και μέ ποιούς όρους ένα μέρος τών προϊόντων γίνεται έμπόρευμα.

Μένοντας στό όθωμανικό παράδειγμα, που ισχύει φυσικά και για τις άγροτικές οικονομίες τών ελληνικών περιοχών, θά μπορούσε νά περιγράψει κανείς τήν άγροτική παραγωγή ως οίκογενειακή εκμετάλλευση πλεονασματικού τύπου υποκείμενη στήν πραγματοποίηση φορολογικών και, ως ένα βαθμό, εγγείων προσόδων. Ό πρώτος τύπος προσόδων, που θά ήταν δυνατό νά χαρακτηριστεί και ως πρόσδοδος φεουδαλικού τύπου, εφαρμόζεται σέ κάθε άγροτική παραγωγή ανεξάρτητα από τό καθεστώς τής γής και δέν άναιρείται στίς περιπτώσεις εκείνες όπου τά δικαιώματα νομής ή ιδιοκτησίας στή γή οδηγούν σέ άγροληπτικές συμβάσεις, δηλαδή σέ πραγματοποίηση γαιοπροσόδου. Κύριος τής φορολογικής, και ένμέρει τής εγγείας, προσόδου είναι τό όθωμανικό κράτος, τό όποιο τήν άνακατανέμει στους φορείς του στρατιωτικού και γραφειοκρατικού μηχανισμού καθώς επίσης και στα θρησκευτικά ιδρύματα, τά επιφορτισμένα μέ έργα κοινωνικής άντίληψης. Η φορολογική πρόσδοδος είναι φυσική και άναλογική, χρηματική και σχετικά σταθερή, ένώ ή πρόσδοδος σέ εργασία είναι περιορισμένη, μετατρέπτή σέ χρηματική. Η γαιοπροσδοδος είναι κατά κανόνα φυσική και άναλογική και σέ λίγες περιπτώσεις χρηματική. Άποτελεί μία σταθερή στίς μεθόδους ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, αλλά παρουσιάζει ιδιαίτερη έκταση στον προχωρημένο ΙΗ' και στον άρχόμενο ΙΘ' αιώνα στίς έλλαδικές περιοχές. Στή φορολογική πρόσδοδο φαίνεται ότι ένσωματώνονται προοθωμανικά δοσίματα, ή, αντίθετα, ότι διαιωνίζονται όρισμένες άπαλλαγές, σέ τρόπο ώστε μερικές μειοψηφίες τών άγροτικών πληθυσμών νά έπωφελοϋνται από τήν κατανομή τής φορολογικής προσόδου ή νά μήν τήν ύφίστανται στό σύνολό τής· αυτές ώστόσο οι άποκλίσεις δέν άρκούν για νά διαφοροποιήσουν, όπου ύπάρχουν, τό βασικό μηχανισμό άάρπωσης του υπερπροϊόντος.

Άπό τή συνολική αυτή διατύπωση προκύπτει ότι στίς άγροτικές οικονομίες συνυπάρχει ό φυσικός μέ τό χρηματικό τομέα και ότι ό τελευταίος όρίζεται στό έλάχιστο από τή θέση τής διαφορικής προσόδου άνέναντι στή φυσική: στό βαθμό όπου άναζητούμε τό έλάχιστο όριο του εκχρηματισμού τής άγροτικής οίκονομίας στό επίπεδο τής άμεσης οίκογενειακής εκμετάλλευσης, είναι έπόμενο ότι δέν μπορούμε παρά νά άναφερθούμε στίς έξω-οίκονομικές άνάγκες που επιβάλλουν τόν έλάχιστο εκχρηματισμό και οι όποιες

Τό κείμενο αυτό είναι ό πρόλογος σέ ένα σύμμεικτο τόμο που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις «Μελισσα» μέ τόν τίτλο: «Η οικονομική δομή τών βαλκανικών χωρών στα χρόνια τής όθωμανικής κυριαρχίας, ΙΕ' - ΙΘ' αι.»

είναι απότοκες του φορολογικού καταναγκασμού, δηλαδή της εξυπηρέτησης της διαφορικής προσόδου· έτσι, στις περιπτώσεις όπου μπορούμε να φτάσουμε σε μία εκτίμηση του «υποχρεωτικού» χρηματικού τομέα, ο ελάχιστος εκχρηματισμός δέν υποτυπώνει παρά τα όρια πέρα από τα όποια θά μπορούσε να οδηγήσει στην πραγματοποίηση μικτών εισοδημάτων, συνεπώς στην πραγματική συμμετοχή του άμεσου παραγωγού στην αγορά. Γίνεται συνεπώς φανερό ή σημασία πού έχει ή μελέτη του φορολογικού συστήματος για να δειχθεί όχι μόνο ο βαθμός της εκμετάλλευσης της αγροτιάς, αλλά ή επίπτωσή τους στις ενδεχόμενες δυνατότητες διαφοροποίησης στο έσωτερικό των αγροτικών κοινωνιών και, σε επέκταση, στις δυνατότητες της λειτουργίας του χρήματος ως συντελεστή της αγροτικής παραγωγής.

Γιά να μετρήσουμε τό ύψος της διαφορικής προσόδου, είμαστε υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουμε τήν τυπική σχέση παραγωγής και φορολογίας και να φτάσουμε σε εκτιμήσεις αναφορικά με τά συνολικά μεγέθη της φορολογίας πού βαρύνουν τούς αγροτικούς πληθυσμούς, ανεξάρτητα αν τά μεγέθη αυτά άφορούν άμεσα τήν ίδια τήν παραγωγή και ανεξάρτητα αν μερίζονται άνάμεσα στους καρπώτες των φορολογικών προσόδων και στό ίδιο τό κράτος: ή εξυπηρέτηση της φορολογίας πού καταβάλλεται σε χρήμα πραγματοποιείται με τήν έμπορευματοποίηση μέρους του πλεονάσματος, συνεπώς φόροι προσωπικοί ή άλλοι χρειάζεται να μελετηθούν σε συνάρτηση με τίς δυνατότητες ύπαρξης αυτού του πλεονάσματος· άλλως, χρειάζεται να δούμε ποιά είναι ή επίπτωση της συνολικής φορολογίας στό πλεόνισμα.¹

Η φορολογία πού καταβάλλεται σε χρήμα είναι μία ένδειξη ικανή, καθώς σημειώσαμε, να οροθετήσει τό ελάχιστο του εκχρηματισμού των αγροτικών οικονομιών πού συμπύπτει με τό μέγιστο της υποχρεωτικής έμπορευματοποίησης, δηλαδή της έμπορευματοποίησης εκείνης πού δέν άποβλέπει στην πρόσκτηση χρηματικών εισοδημάτων καθαρών, αλλά στην εξυπηρέτηση έξωοικονομικών καταναγκασμών²: στή διαδικασία αυτή ή άμεσος παραγωγός μετέχει σε ένα είδος αγοράς, πού χρειάζεται να οριστει έμπειρικά, χωρίς να είναι σε θέση να επηρεαστει άπ' αυτή και να άπαντήσει στις ένδεχόμενες προσκλήσεις της. Τά χρηματικά εισοδήματα πού άποκτά από τήν επαφή μαζί της δέν οδηγούν σε μία οικονομία μικτών εισοδημάτων πού, με τή σειρά της, θά επέτρεπε τή δημιουργία χρηματικών ανταλλαγών στό έσωτερικό των αγροτικών οικονομιών, αλλά προορίζονται στην εξυπηρέτηση του φόρου: σ' αυτή τήν όπτική μηδενίζονται τά πιθανά κίνητρα για τήν επέκταση της παραγωγής ή για τή βελτίωση της παραγωγικότητας. Καθώς όμως ή απόλυτη αυτή διατύπωση δέν έχει παρά τή χρησιμότητα ενός γενικού μοντέλου, είναι άναγκαίο να έρευνήσουμε σε ποιο βαθμό υπάρχουν στην πραγματικότητα άποκλίσεις και σε ποιο βαθμό οι άποκλί-

σεις αυτές άπαντούν σε πραγματικά έρεθίσματα της αγοράς ή συνιστούν προσαρμογές στις δυνατότητες του καλλιεργούμενου χώρου και προσπάθειες διαφυγής από τά άδιέξοδα των έλλειμματικών καλλιεργειών.

Όλες αυτές οι προσπελάσεις χρειάζεται να σταθμιστούν με πολλαπλούς παράγοντες. Η επίπτωση της φορολογίας πρέπει να σταθμιστει με τό ρυθμό ύποτίμησης του νομίματος και με τήν κίνηση των τιμών: ειδικότερα, χρειάζεται να δειχθει σε ποιο βαθμό ή σχετική σταθερότητα της διαφορικής προσόδου αντίσταθμίζεται από τή μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στον πληθωρισμό των φόρων πού εισπράττονται από τό κράτος και σε ποιο, επίσης, βαθμό, στό σύνολό του τό παιχνίδι των προσαρμογών και των αντισταθμίσεων δέν άφορά κυρίως τήν κατανομή, σε τελευταία άνάλυση, του ύπερπροϊόντος άνάμεσα στό κράτος και στους εκπροσώπους του, άνάμεσα στό κράτος και στους κατόχους τοκογλυφικών κεφαλαίων, παρά στην άλλαγή των όρων της παραγωγής στό επίπεδο των καλλιεργητών. Οι αγροληπτικές σχέσεις θά πρέπει επίσης να σταθμιστούν τόσο με τή φορολογία πού βαρύνει τήν αγροτική οικογένεια όσο και με τίς άποδοτικότητες στις όποιες μπορεί να φτάσει ή τυπική καλλιεργούμενη έπιφάνεια από τήν αγροτική οικογένεια. Όλες αυτές οι σταθμίσεις μπορούν να μάς οδηγήσουν στην ύποτύπωση ορισμένων μεγεθών, ικανών να δείξουν αν μέσα στό σύστημα ήταν δυνατό να διαμορφωθούν οι όροι της άναίρεσής του.

Γιά να φτάσουμε σ' αυτό του είδους τίς διερενησεις, είμαστε υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουμε μία τεκμηρίωση άνομοιογενή και, στην πράξη, διάσπαρτη: εκτιμήσεις της παραγωγής κατά οικογενειακή εκμετάλλευση σύμφωνα με τίς φορολογικές εκτιμήσεις (κυρίως του ΙΕ' και του ΙΣΤ' αί.), μαρτυρίες για συγκεκριμένες περιπτώσεις πού θά πρέπει να συναρτηθούν με περισσότερο «ιδανικά» ή τυπικά τεκμήρια (π.χ. συγκεκριμένα τεκμήρια για τή φορολογική επιβάρυνση μιās περιοχής σε συνδυασμό με «ιδανικές» εκτιμήσεις για τήν παραγωγή μιās καλλιεργητικής μονάδας ή τό αντίστροφο). Όπως είναι ο κανόνας, σ' αυτές τίς περιπτώσεις ή άποδεικτική άξια των τεκμηρίων και, συνακόλουθα, ή άξια των συμπερασμάτων είναι συνάρτηση του τρόπου με τον όποιο τοποθετείται τό πρόβλημα, της συνεκτικής σχέσης

1. "Ας μου επιτραπει να παραπέμψω, Στ. Ι. 'Ασπραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (16 - 18 αί.)*, Αθήνα, Θεμέλιο 1978· «Sources et problèmes d'histoire économique de la Grèce pendant la domination ottomane», *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Etudes IVe Section*, 1975 - 1976, σ. 477· αβτ., 1976 - 1977, σ. 435 κ.έ. και 1977 - 1978, σ. 473 - 503 (τό τελευταίο υπό έκδοση)· «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marché», *Études Balkaniques*, 6/3, Sofia 1970, σ. 36 - 69.

2. Για τήν υποχρεωτική έμπορευματοποίηση, Witold Kula, *Teoria economica del sistema feudale. Proposta di un modello*, Torino, Einaudi, 1970, σ. 42-3.

πού υπάρχει ανάμεσα στη μαρτυρία και στην υπόθεση έρευνας· αλλιώς δέν απομένει παρά η ταύτιση της ιστορίας με τον πιο μερικευμένο εμπειρισμό.

Η γαιοπρόσδος αποτελεί, καθώς σημειώσαμε, το παράλληλο της φορολογικής προσόδου στον τρόπο της ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος. Η γαιοπρόσδος μπορεί να άντλείται από μία γη μικρής ή μεγάλης έκτασης, από την πλευρά όμως της επίπτωσής της στον άμεσο καλλιεργητή τά αποτελέσματά της είναι θεωρητικά τά ίδια· θεωρητικά, γιατί για να μπορέσει να λειτουργήσει αγροληπτική σχέση στη βάση της μικρής ιδιοκτησίας σημαίνει ότι δέν υπάρχει διαθεσιμότητα γαιών³ ή δυνατότητα οικονομικής επιλογής από τό μέρος του καλλιεργητή. Στην πράξη ή πραγματοποίηση της γαιοπρόσδου συμβαδίζει με τη δημιουργία μεγάλης ιδιοκτησίας και, προς την κατεύθυνση αυτή, είναι ένδεικτικό τό γεγονός ότι εκεί πού τό οθωμανικό σύστημα ανακατανομής των φορολογικών προσόδων προβλέπει τη δυνατότητα αγροληπτικών σχέσεων στη βάση μίας μικρής ή μεσαίας εκμετάλλευσης, στο hassa çiftligi, δηλαδή στις «αποκλειστικές» τιμαριωτικές γαίες, οι σχέσεις αυτές δέ φαίνεται να επικρατούν· αντίθετα, οι αποκλειστικές γαίες τείνουν να εξομοιωθούν με εκείνες πού παράγουν αποκλειστικά φορολογικές προσόδους και ή γαιοπρόσδος υποκαθίσταται από μία μορφή άγγραφείας, τό παρασπόρι, πού μπορεί να αποφέρει στον κύριο της γής ένα ακαθάριστο προϊόν ίσοδύναμο με τό δέκατο της ακαθάριστης παραγωγής μίας καλλιεργητικής μονάδας, αλλά πού δέν έχει τό χαρακτηρισά αγροληπτικής σχέσης.⁴

3. Διαθεσιμότης γαιών κοινωνικά: οι άκαλλιεργητες γαίες πού άνήκουν σε ένα σύνολο ιδιωτικών γαιών δέ συνιστούν μία διαθεσιμότητα ικανή να ανατρέψει την αγροληπτική σχέση ή εμπότευση συνιστά, προς την κατεύθυνση αυτή, ένα καλό παράδειγμα ένδοξης της μεγάλης ιδιοκτησίας ή άξιοποίησης των γαιών μέσω μη οικονομικών επενδύσεων. Πρβλ. τό Ιταλικό παράδειγμα, όπως τό παρουσιάζει πυκνά ό Ruggiero Romano, «Una tipologia economica», *Storia d' Italia, I: I caratteri originali*, Torino, Einaudi, 1972, σ. 273-8.

4. Για τό hassa çiftligi. βλ. ανάμεσα σ' άλλα, Vera Mutafčieva, «Kam vāprosa za čiflicite v osmanskata imperija prez XIV — XVII v.», *Istoričeski Pregled*, 14/1 (1958), σ. 34-57 (και σε ελληνική μετάφραση Ι.Θ. Λαμπρίδη: «Περί του ζητήματος των τιμαριωτικών εις την οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν κατά τόν ΙΔ' - ΙΖ' αιώνα», *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, άρ. 29, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 83-117)· N. Beldiceanu, «Biens monastiques d' après un registre ottoman de Trébizonde (1487). Monastères de la Chrysoképhalos et de Pharos», *Revue des Études Byzantines*, 35 (1977), σ. 202-4. Για τό «παρασπόρι», Ivan Božić, «Paraspor u Skadarskoj oblasti», *Recueil des travaux de l' Académie des Sciences*, XLIX — Institut d'Études Byzantines, No 4 (Beograd), σ. 13-30 (28-30, γαλλική περίληψη: Le «Faspor» dans le district de Skadar). Ό συσχετισμός μίας μορφής «παρασπορίου» με τούς τρόπους εκμετάλλευσης των hassa çiftligi χρειάζεται άκόμη να εμπειρωθεί· ή ένδειξη αναφορικά με τό προϊόν του «παρασπορίου» έχει άντιληθεί κατ' αναλογία από ένα παράδειγμα ιδιωτικών γαιών: 4 κοιλά παρασπόρι έναντι 40 κοιλών πού συνιστούν τη συνολική σπορά ενός ζευγαριού (Σπ. Ι. Αοδραχάς, «Πραγματικότητες από τόν ελληνικό ΙΗ' αιώνα», *Σταθμοί προς την Νέα Έλληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 32-3). Πρόκειται για τό παρασπόρι πού προορίζεται για τόν κεχαγιά ή σύμπαση ενός ιδιοκτήτη. Στη Γαστούνη τό παρασπόρι του σύμπαση ή του κεχαγιά καλλιεργούνταν σε 3 - 5 στρέμματα σε κάθε ζευγάρι· (Τ.Α. Γριτσό-

Στη διαδικασία του σχηματισμού της μεγάλης ατομικής γαιοκτησίας έχουμε τη σύμπτωση πολλαπλών παραγόντων πού εκτείνονται σε μία πλατιά χρονική κλίμακα: πρώτα, οι τρόποι παράδωσης της στρατηγικής του οθωμανικού κράτους, πού ήταν αντίθετη στη δημιουργία μεγάλων ατομικών ιδιοκτησιών, με τη μέθοδο της βακουφοποίησης·⁵ ύστερα, στά τέλη του ΙΣΤ' αιώνα, ή δημιουργία μεγάλων ιδιωτικών άγροτικών εκμεταλλεύσεων σάν αποτέλεσμα του εμπλουτισμού όρισμένων φερρών του κρατικού μηχανισμού και της ενδοϊκής συγκυρίας πού δημιουργεί ή επανάσταση των τιμών·⁶ συνακόλουθα, ή ιδιοποίηση των γαιών των χωρικών σάν αποτέλεσμα της αδυναμίας των καλλιεργητών να άντιμετωπίσουν τη διαφορική πρόσδοδο ή σάν σύνδρομο του συστήματος της έννοικίας των προσόδων πού κατέληγε στην επιδείνωση του βαθμού εκμετάλλευσης των χωρικών· τέλος, ή μεγιστοποίηση των καταναγκασμών από την πλευρά των φορέων της έξουσίας στο τοπικό επίπεδο ή από την πλευρά των φορέων της κοινωνικής κυριαρχίας και των μεθόδων προστασίας πού εφαρμόζαν.

Είναι αυταπόδεικτο ότι ή τάση δημιουργίας ατομικής ιδιοκτησίας ικανής να αποφέρει στον κύριο της φυσικά εισοδήματα, εκφορξεί την ύπαρξη σχέσεων άγοράς: εκείνο πού χρειάζεται να διερευνηθεί είναι κατά πόσο ή μεγάλη ιδιοκτησία ανταποκρίνεται σε μία άνοδο του όγκου της παραγωγής⁷ πού προσφέρεται σ' αυτή την άγορά ή, αντίθετα, κατά πόσο αποτελεί άπλώς ένα μέσο περιορισμού του βαθμού συμμετοχής του άμεσου παραγωγού, ό όποιος περνώντας από τό καθεστώς των δεκατιζόμενων γαιών στις γαίες

πουλος, «Στατιστικά είδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, 8(1971), σ. 456· στην επαρχία των Ίμρακίων στην Πελοπόννησο, άνερχόταν σε 2 στρέμματα στο ζευγάρι· για τό ίδιο και σε ένα πινάκι (καρπό) για τό πρώιμο (Π. Παπατοώνης, *Απομνημονεύματα*, έκδ. Ε.Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1960, σ. 31).

5. Vera Mutafčieva, *Agrarnite Otnošeniia v osmanskata imperija prez XV—XVI V.*, Sofia 1962 (260-2, γαλλική περίληψη: Les rapports agraires dans l' Empire ottoman), σ. 88-176.

6. Ömer Lütfi Barkan, «The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», *International Journal of Middle East Studies*, 6/1, Cambridge University Press, 1975, σ. 3-28· «XVI. asrin ikinci yarisinda Türkiye' de fiyat hareketleri», *Belleten*, 34/133-136 (1970), σ. 557-607· «Les Mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655», *Mélanges en l' honneur de Fernand Braudel, I: Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650*, Toulouse 1972, σ. 65-79· Ljuban Berov, «Changes in Price Conditions in Trade between Turkey and Europe in the 16th-19th Century», *Études Balkaniques*, 10/2-3 (1974), σ. 168-78· Dviženieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revolucija na cenite, Sofia 1976 (317-22, άγγλική περίληψη: Prices in the Balkan during the 16th-19th Centuries and the European Revolution of Prices), σ. 142-80.

7. Αναφορικά με τίς εξαγωγές πού, άντι να εκφράζουν μία υπερπαραγωγή, όφείλονται στην τοπική υποκατανάλωση, βλ. N. Svogonos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1956, σ. 363-64· πρβλ. Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αύγή του ελληνικού καπιταλισμού*, Αθήνα 1945, ό. 22-3. Πρβλ. επίσης τίς παρατηρήσεις του Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce, formé depuis une année moyenne, depuis 1787 jusqu' en 1797*, I., Paris 1800, σ. 131-4, II, σ. 182-3 (μετάφραση Έλένης Γαρίδη, εισαγωγή, επμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά: *Πίνακας του έμπορίου της Ελλάδας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1974, σ. 84-5, 241-2).

πού παράγουν ταυτόχρονα και γαιοπρόσοδο βρίσκονται τελικώς με μειωμένα πλεονάσματα. Νά θελήσει κανείς νά υπολογίσει τήν επίπτωση τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας στό συνολικό ἀγροτικό προϊόν εἶναι ἔξω ἀπό τά ὄρια τοῦ ἐφικτοῦ· ἀπομένουν ἄλλες δυνατότητες προσπέλασης, ὅπως, λόγου χάρη, ἡ επίπτωση τῆς γαιοπροσόδου στήν οἰκογενειακή ἀγροτική ἐκμετάλλευση ἢ ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκισμένου καί καλλιεργούμενου χώρου στά χωριά ἐκεῖνα πού, συνολικά ἢ μερικά, ἀνήκουν σέ ἕναν ἢ περισσότερους μεγάλους ιδιοκτῆτες. Ἀκόμη, νά μελετήσῃ κανείς τήν κίνηση τοῦ ἀγροτικοῦ καί ἀστικοῦ πληθυσμοῦ καί νά δει πῶς μεταφράζεται ἡ κίνηση αὐτή σέ συνάρτηση μέ τή δημιουργία τῶν μεγάλων ιδιοκτησιῶν.

Εἰκονογραφώντας τήν πρώτη δυνατότητα προσπέλασης, θά μπορούσε κανείς νά προτείνει κάποιους συμβατικούς, ἀλλά γι' αὐτό ὄχι ἀυθαίρετους, ἀριθμούς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἄς ὑπομνηθοῦν κάποιες δεβαιοτήτες:

α) ἡ τεχνολογία τῆς ἐποχῆς δέν ἐπιτρέπει μιά ἐλαστική χρήση τοῦ ἐδάφους καί

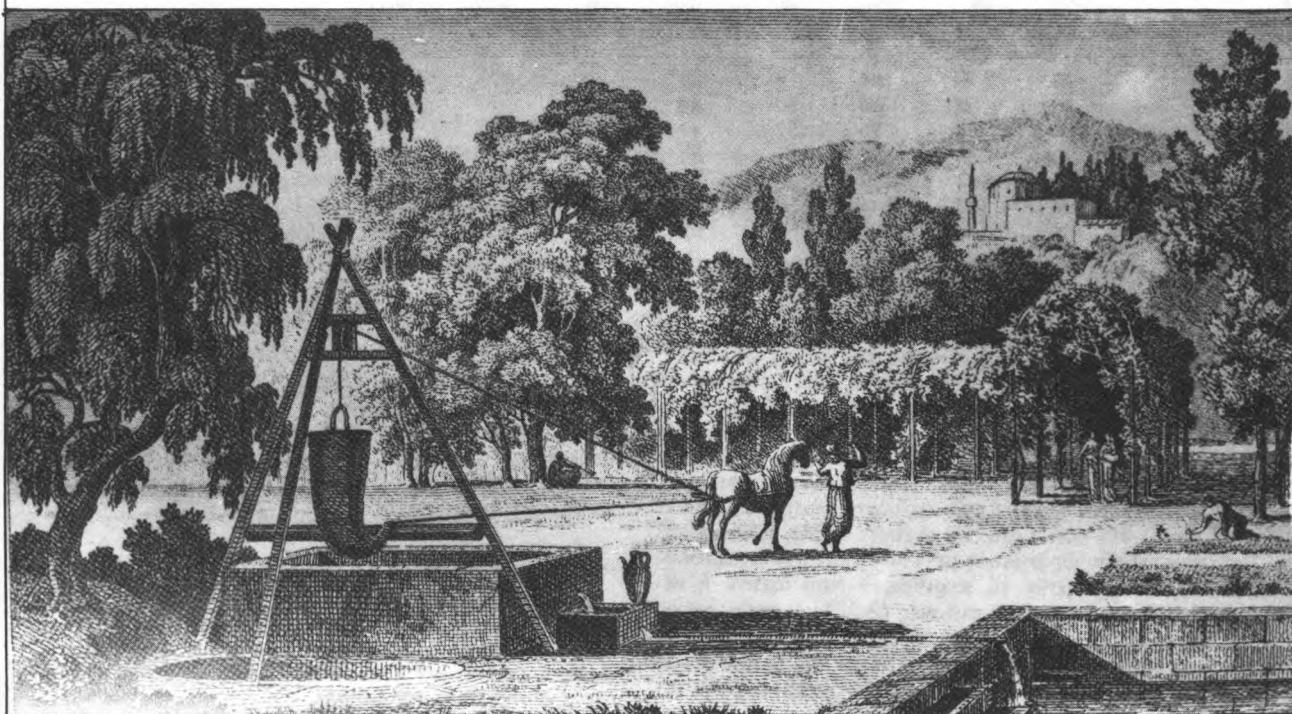
β) ἡ κλίμακα μέσα στήν ὁποία πραγματοποιοῦνται οἱ γαιοπρόσοδοι εἶναι συνάρτηση τῶν ἀποδόσεων καί τῶν ὀρίων πού θέτει ἡ αὐτοκατανάλωση, ἡ ἀναπαραγωγή καί ἡ ἐξυπηρέτηση τῆς φορολογίας.

Ἔτσι, χωρῆς νά συνυπολογίσουμε τήν περιφερειακή ἢ τοπική διαθεσιμότητα σέ ἐργατική δύναμη, μπορούμε νά ἀναχθοῦμε σέ ὀρισμένες ἐκτιμήσεις πού δείχνουν ὅτι μεγάλη ιδιοκτησία δέ μπορεί νά ὑπάρξει παρά μέ τήν προϋπόθεση ἰκανοποιητικῶν ἀποδόσεων, πράγμα πού σημαίνει τέτοια διαθεσιμότητα

γαιῶν, ὥστε νά μή χρειάζεται νά καταφεύγει κανείς στίς περιθωριακές. Πρῶτο πρόχειρο πόρισμα: ἡ μεγάλη ιδιοκτησία στίς συγκεκριμένες συνθήκες τῆς τουρκοκρατίας εἶναι συνάρτηση τῆς ἀραιότητας τοῦ πληθυσμοῦ· αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἡ ἀραιότητα αὐτή μπορεί νά συναποτελεῖ στοιχεῖο ἰσορροπίας.

Ἐυπολογίζοντας τήν παραγωγή μιᾶς τυπικῆς καλλιεργητικῆς μονάδας στά τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, βρίσκουμε ὅτι στήν περίπτωση μιᾶς ἀριστης ἀποδοτικότητας (10 συγκομιδή πρὸς 1 σπόρος) τό καθαρό πλεόνασμα πού ἔμενε στό γεωργό μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ σπόρου (10% τῆς ἀκαθάρστης παραγωγῆς), τῆς δεκάτης καί ἄλλων ἐπιβαρύνσεων (14%), τοῦ ζωτικοῦ ἐλάχιστου (10,67%), τῆς μέγιστης ὑποχρεωτικῆς ἐμπορευματοποίησης πού ἀντιστοιχεῖ στή χρηματική φορολογία (6,66%) καί τῆς γαιοπροσόδου (29,5%), ἦταν τῆς τάξης τῶν 12,17% τῆς ἀκαθάρστης παραγωγῆς. Ὑψηλές ἀποδοτικότητες τῆς τάξης τοῦ 10:1 μαρτυροῦνται ἀπό τίς πηγές, ἀλλά οἱ ἀποδοτικότητες αὐτές δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθοῦν ὡς μέσες ἀποδοτικότητες. Ἄν, ἀντίθετα, θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἴδια καλλιεργητική μονάδα πραγματοποιοῦσε μιά ἀπόδοση τῆς τάξης 5:1, τότε τό πλεόνασμα ἀπό τό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά ἐξυπηρετηθεῖ ἡ μέγιστη ὑποχρεωτικῆς ἐμπορευματοποίησης δέν ἀντιστοιχοῦσε παρά στά 2% τῆς ἀκαθάρστης παραγωγῆς, ἐνῶ ἡ ἐμπορευματοποίηση αὐτή εἶχε ἀνάγκη ἑνός φυσικοῦ προϊόντος ἰσοδύναμου μέ τά 13% τῆς παραγωγῆς.⁸

Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει ὅτι μιά οἰκογενειακή ἐκμετάλλευση πού παράγει γαιοπροσόδους δέν μπορεί νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Τούρκικο πηγάδι καί κῆπος.

γής και τής φορολογίας παρά μέ τήν προϋπόθεση ύψηλών αποδόσεων ή παραλλήλων καλλιέργειών πού θά επέτρεπαν τήν κάλυψη του παθητικού τής κύριας καλλιέργειας, δηλαδή τής καλλιέργειας τών δημητριακών· αυτά φυσικά ισχύουν γιά τήν περίπτωση όπου ή γαιοπρόσοδος είναι ορισμένης τάξης, στό παραδείγμα μας εφόσον αντιστοιχεί στό μισό τής παραγωγής μετά τήν άφαιρέση τής σποράς, τής δεκάτης και τών έξόδων.

Ο ύπολογισμός τής αντιστοιχίας τής χρηματικής φορολογίας σέ φυσικά άγαθά έγινε μέ βάση τήν τιμή άγοράς. Άν, αντίθετα, ύπολόγιζε κανείς στή βάση μιάς τιμής πού θά αντιστοιχούσε στό 2/3 τής τιμής άγοράς, καθώς φαίνεται νά ισχύει στίς συναλλαγές τών άμέσων παραγωγών, τότε τό ποσοστό τής ύποχρεωτικής έμπορευματοποίησης θά ανέβαινε στό 9,5% ή στό 19% τής ακαθάριστης παραγωγής, ανάλογα μέ τό άν είχαμε νά κάμουμε μέ άποδοτικότητα τής τάξης 10:1 ή 5:1.⁹

Τό ποσοστό τής ύποχρεωτικής έμπορευματοποίησης είναι συνάρτηση τής κίνησης τών τιμών και τής χρηματικής φορολογίας. Γιά τήν τελευταία σημειώσαμε ότι παρουσιάζει μιά στασιμότητα αναφορικά μέ ορισμένους τομείς τής, ή οποία αντισταθμίζεται και ύπερκαλύπτεται από τήν προσθήκη καινούριων φόρων ή από τήν προσαρμογή στήν ύποτίμηση του νομίσματος ορισμένων από τούς παλαιούς. Γιά παράδειγμα, ένας προσωπικός φόρος όπως ή isrence παρουσιάζει ανάμεσα στό 1489 και στό 1796 μίαν αύξηση 528% και ό κεφαλικός, όπως εμφανίζεται κατά

στημα πού κατέληγε στή μεγιστοποίηση τών ιδιοποιήσεων τών ένοικιαστών ή τών ύπενοικιαστών, δηλαδή στήν επιδείνωση τής εκμετάλλευσης τών άμεσων παραγωγών.

Μιά τρίτη εξέλιξη θά ήταν εκείνη όπου ό καλλιεργητής θά ήταν ό εύνοημένος από τήν κίνηση τών τιμών. Τά παραδείγματα προς τήν κατεύθυνση αυτή δέ λείπουν, αλλά προσκρούουν σέ μιά γενικότερη διαπίστωση: στήν πρόοδο τής μεγάλης ιδιοκτησίας και στό σύστημα διαμόρφωσης τών τιμών πού δέν επιτρέπει τήν ένσωμάτωση του παραγωγού στήν άγορά. Στο βαθμό όπου ή μη ένσωμάτωση μπορεί νά γενικευτεί, τότε τά παραδείγματα μιάς άφέλειας τών παραγωγών από τήν κίνηση τών τιμών θά πρέπει νά έγγραφούν στίς έξισοροπητικές προσπάθειες πού δοκιμάζουν νά κάμουν οι ίδιοι γιά νά άπαμβλύνουν τή φορολογία χωρίς νά μεγεθύνουν τήν παραγωγή: στήν όπτική αυτή προτιμούν τήν καταβολή διαφορικής προσόδου.

Η άπλή γνώση τών συστημάτων άγροληψίας δέν άρκει γιά νά δείξει ούτε τά όρια τών πλεονασμάτων ούτε τά αντίστοιχα τών γαιοπροσόδων, άν δέν υπάρχουν παράλληλη γνώση τών διαστάσεων τών καλλιεργητικών μονάδων, τής σποράς και τών αποδόσεων. Σέ μιά πρώτη προσέγγιση θά μπορούσε κανείς νά ύποδείξει τά όρια αυτά βασιζόμενος σέ μιά σπορά πού φαίνεται αντιπροσωπευτική (40 κούλά κατά μονάδα): ό παρακάτω πίνακας παρουσιάζει τά μερίδια τών καλλιεργητών και τών ιδιοκτητών, μετά τήν άφαιρέση τής δεκάτης και τών έξόδων (20% τής ακαθάριστης παραγωγής), σέ μιά κλίμακα αποδό-

Άπόδοση	(α)		(β)		(γ)		(δ)			(ε)	
	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.
3,5	35	23	56	2	25	33	28	44*	24	16	42
4	40	32	64	8	29	43	38	50	27	24	48
5	50	50	80	20	36	64	57	63	34	40	60
6	60	68	96	32	43	85	77	75	41	56	70
7	70	86	112	44	50	106	96	88	48	72	84
8	80	104	128	56	58	126	115	101	55	88	96
9	90	122	144	68	65	147	135	113	61	104	108
10	100	140	160	80	72	168	154	126	69	120	120

* Μαζί μέ τή δεκάτη, όταν πρόκειται γιά τιμαριώτη και γιά αποκλειστική τιμαριωτική γή. () χωρίς τή δεκάτη.

μέσο σταθμισμένο όρο, αντίστοιχη τής τάξης 748%· στό ίδιο χρονικό διάστημα ή τιμή του σιταριού στήν άγορά παρουσιάζει μιά αύξηση τής τάξης 2612%.¹⁰ Μέ τούς όρους αυτούς ή έπίπτωση τών χρηματικών αυτών φόρων στήν ακαθόριστη παραγωγή τής καλλιεργητικής μονάδας πού χρησιμοποιούμε ως παράδειγμα θά ήταν ή έξις (μέ τήν προϋπόθεση μιάς άποδοτικότητας 5:1) στίς δυό αυτές χρονικές στιγμές: 13% (έλάχιστη τιμή) ή 6% (μέγιστη τιμή) στό 1489· 2% και 1,4% στό 1796. Οί σχέσεις αυτές, πού πρέπει νά θεωρηθούν ως σχέσεις μεγέθους και όχι ως απόλυτες, εικονογραφούν τά περιθώρια πού άφηνε ή κίνηση τών τιμών σέ δυό πιθανές εξέλιξεις: στήν άπορρόφηση τής διαφοράς από τή φορολογία ή από τή γαιοπρόσοδο. Η άπορρόφηση μέσω τής φορολογίας δέ γινόταν αποκλειστικά από τήν προσαρμογή τής τελευταίας στήν κίνηση τών τιμών μέ τήν προσθήκη νέων φόρων· γινόταν και έμμεσα μέσω του συστήματος τής ένοικίασης τών προσόδων του δημοσίου, σύ-

σεων από 3,5:1 ως 10 και σύμφωνα μέ τούς έξις τρόπους διανομής:

α) Διανομή στή μέση (μετά τήν άφαιρέση τής δεκάτης): ό ιδιοκτήτης προσφέρει τό σπόρο και ό άγρολήπτης καταβάλλει τά έξοδα.

β) Διανομή στό τρίτο: ό ιδιοκτήτης προσφέρει τό σπόρο και ό άγρολήπτης άναλαμβάνει τά έξοδα· μετά τήν άφαιρέση τής δεκάτης ό άγρολήπτης παίρνει τά 2/3 τής παραγωγής.

8. Πρόβλ. Στ. Ι. Άοδραχάς, (τό κεφ.) «Οικονομία» στήν *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 160 «Sources et problèmes d'histoire économique de la Grèce pendant la domination ottomane», *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVe section*, 1977-1978 (Paris, ύπό έκδοση).

9. Πρόβλ. S. Asdrachas, «Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle», *Südost-Forschungen*, 31 (1972), σ. 178-209 όπου ή διατύπωση μιάς ύπόθεσης σχετικά μέ τή διαμόρφωση τών τιμών.

γ) Διανομή στο πέμπτο: ο ιδιοκτήτης προσφέρει το σπόρο και αναλαμβάνει τα έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης ο αγρολήπτης παίρνει το 1/5 της παραγωγής.

δ) Διανομή στο πέμπτο: ο αγρολήπτης καταβάλλει το σπόρο και τα έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης που αντιστοιχεί στο έβδομο της παραγωγής, παίρνει τα 4/5 της παραγωγής.

ε) Διανομή στο πέμπτο: ο αγρολήπτης καταβάλλει το σπόρο και τα έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης παίρνει τα 2/3 της παραγωγής.

Από τα συστήματα αυτά επωφέλετο για τον αγρολήπτη είναι το (δ) που, αντίθετα, δεν επιτρέπει στον ιδιοκτήτη να διπλασιάσει το σπόρο παρά με μία αποδοτικότητα 7:1, ενώ στο σύστημα (α) αρκεί για το διπλασιασμό του σπόρου μία απόδοση 4 ως 5:1. Στο σύστημα (ε) ο αγρολήπτης είναι περισσότερο ευνοημένος, όταν πρόκειται για μία απόδοση από 7 ως 10:1. Στην τελευταία αυτή υπόθεση, τα τρία πρώτα συστήματα θά έδιναν την εξής κατανομή του καθαρού προϊόντος:

Απόδοση	Αγρολήπτης	Ιδιοκτήτης	Σύστημα
7-10:1	85	113	(α)
	151	62	(β)
	96	102	(γ)

Ορίζοντας σε 32 κιλιά το ζωτικό ελάχιστο της αγροτικής οικογένειας, βλέπουμε ότι σε όρισμένους τρόπους διανομής το καθαρό προϊόν δεν αρκεί για τη συντήρηση της οικογένειας: πρόκειται για τις περιπτώσεις που θά είχαν μία απόδοση κάτω από 4:1 στο σύστημα (δ) και (ε) και κάτω από 5:1 στο σύστημα (γ).

Κοντά στα συστήματα αυτά μνημονεύουμε δυό ακόμη, το ένα περιορισμένης και το δεύτερο γενικευμένης εφαρμογής. Το πρώτο το βρίσκουμε στη Χίο, π.χ., με το όνομα «άποτρίτο» και συνίσταται σε μία σχέση που αποκαθίσταται ανάμεσα στο μερικό αγοραστή ενός κτήματος και στον πωλητή: ο αγοραστής γίνεται κύριος των 2/3 του κτήματος και ο πωλητής υποχρεώνεται στην καλλιέργεια του συνόλου και

στην καταβολή, στον κύριο των 2/3, του 1/3 της παραγωγής του συνόλου. Το σύστημα αυτό βασίζεται στη σχέση που θέλει ότι μόνη της η γη δίνει δικαίωμα στον ιδιοκτήτη της να καρπωθεί το μισό της παραγωγής, ενώ ο σπόρος και τα έξοδα ανήκουν στον αγρολήπτη. Η αγορά αποτελεί ένα μέσο που αναγκάζει στην παραδοχή αυτής της σχέσης καθλώνοντας μέσω του συμβολαίου τον καλλιεργητή στη γη· στην πράξη ο ιδιοκτήτης παίρνει το 1/2 της παραγωγής του δικού του κτήματος. Το άλλο σύστημα δίνει στον ιδιοκτήτη της γης το τέταρτο της παραγωγής μετά την αφαίρεση της δεκάτης· ο σπόρος και τα έξοδα βαρύνουν τον καλλιεργητή. Στο σύστημα αυτό το καθαρό εισόδημα του αγρολήπτη και του ιδιοκτήτη θά ήταν στις αποδόσεις 3,5 ως 6:1 κατά μέσο όρο 74 κοιλιά για τον αγρολήπτη και 55,5 για τον ιδιοκτήτη· στις αποδόσεις από 7 ως 18:1 θά ήταν αντίστοιχα 121,5 και 76,5 κιλιά.

Τα παραδείγματα που παραθέσαμε δείχνουν τα περιθώρια επιλογών που υπάρχουν για την πραγματοποίηση της γαιοπροσόδου και του καθαρού προϊόντος του καλλιεργητή. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι πληροφορίες για τον ΙΘ' αιώνα φαίνεται να δείχνουν ότι από τα συστήματα της διανομής του προϊόντος συνηθέστερο ήταν το τριτάριχο, όπου ο σπόρος και τα έξοδα έπεφταν στον αγρολήπτη· αυτό δείχνει τον επικρατέστερο, αμοιβαία, τύπο του γαιοκτήμονα: πρόκειται για άτομα που περιορίζονται στο να είναι κύριοι της γης χωρίς να ενδιαφέρονται για την αξιοποίησή της μέσω του σχηματισμού ζωικού κεφαλαίου και της αποθήκευσης ή της ανανέωσης του σπόρου. Η μεγιστοποίηση ωστόσο των γαιοπροσόδων με τη συμμετοχή του ιδιοκτήτη στο σπόρο και στα έξοδα προϋπόθετε υψηλές αποδοτικότητες: συγκρίνοντας τα αποτελέσματα του συστήματος κατανομής (γ) που υπακούει σ' αυτή τη λογική, και του συστήματος (ε) που ελαχιστοποιεί το ρόλο του ιδιοκτήτη ως συντελεστή της παραγωγής, καταλήγουμε στην εξής διανομή του καθαρού προϊόντος:

Απόδοση	Αγρολήπτης	Ιδιοκτήτης	Σύστημα
3,5-6:1	33,25 κοιλιά	56,25	(γ)
	34	55	(ε)
7-10:1	61,25	136,75	(γ)
	96	102	(ε)

Από τη σύγκριση των δύο συστημάτων γίνεται φανερό ότι στις αποδόσεις κάτω από 7:1, δηλαδή στις επικρατέστερες, ο ιδιοκτήτης δεν έχει σοβαρά κίνητρα για να συμμετάσχει στην παραγωγή αφιερώνοντας της ένα φυσικό κεφάλαιο διαφορετικό από τη γη. Από την πλευρά του αγρολήπτη δεν υπήρχαν ισχυρά κίνητρα να προτιμά στις αποδόσεις αυτές το σύστημα (γ), γιατί σε περίπτωση αποδόσεων κάτω από το 4:1 δέ θα εξασφάλιζε ούτε το ζωτικό ελάχιστο. Στις μεγάλες επίσης αποδόσεις τον ευνοούσε το σύστημα (ε), ενώ αντίθετα τον ιδιοκτήτη τον ευνοούσε το σύστημα (γ). Γνωρίζουμε ότι το άλλο σύστημα που είχε επίσης διάδοση ήταν το λεγόμενο συντροφικό (διανομή της παραγωγής στη μέση μετά την αφαίρεση του σπόρου,

10. Για το θυσό της ispenca στον 15ο αι. βλ., ανάμεσα στ' άλλα, Halil Inalcik. «Osmanlılar' da raiyyet rûsumu», *Belleten*, 23/92 (1959), σελ. 602-8· Vera P. Mutafçieva. «Feodalmata renta, prisvojavana ot lennija dârzatel v osmanskata imperija s ogleđ na našite zemi prez XV—XVI v.» *Izvestija na Instituta za bălgarska Istorija*, 7 (1957) σ. 178-83 (203-4, γαλλ. μετάφραση: La rente féodale appropriée par les détenteurs féodaux dans l' Empire ottoman aux XVe et XVIe ss.)· πρόσθ. N. Beldiceanu. «Un acte inédit sur le statut de la communauté juive de Trikala», *Revue des Études Islamiques*, 40 (1972), σ. 133-5. Για τον κεφαλικό φόρο (σταθμισμένος μέσος όρος για τον 15ο αι.) χρησιμοποιήθηκαν οι πίνακες του Ömer Barkan. «894 (1488/1489) yılı Cizyeninin Tahsilâtına ait Muhasebe Bilâncoları», *Belgeler*, 1/1 (1964), σ. 17-27. Για την τιμή του ουνταριού (στην Κωνσταντινούπολη), Ömer Lütfi Barkan. «The Price Revolution», σ. 10· «Les mouvements des prix», σ. 70· «XVI. asrin ikinci yarısında Türkiye' de fiyat hareketleri», σ. 561. Για το 1796, Στ. Ι. Αοδραχάς, «Πραγματικότητες».

της δεκάτης και των εξόδων). Στο σύστημα αυτό θα είχαμε:

Απόδοση	Αγρολήπτης	Ίδιοκτήτης
3,5-6:1	44,75 κιλά	44,75
7-10:1	99	99

Βλέπει κανείς ότι τα επικρατέστερα συστήματα εξαγωγής γαιοπροσόδου συμπίπτουν αναφορικά με το μερίδιο του αγρολήπτη στις μέγιστες αποδόσεις, πράγμα που ισχύει και για το μερίδιο του ιδιοκτήτη· μάλιστα η συμμετοχή του αγροδότη στην παραγωγή με την καταβολή του σπόρου είναι ευνοϊκή για τον αγρολήπτη τόσο στις κατώτερες όσο και στις ανώτερες αποδόσεις, ενώ για τον ιδιοκτήτη είναι δυσμενής στις πρώτες. Η σύγκριση τελικά των δύο συστημάτων δείχνει την ανελαστικότητα που ίσχυε στην πράξη ως προς τη μεγιστοποίηση των γαιοπροσόδων μέσω της ενεργότερης συμμετοχής του ιδιοκτήτη στην παραγωγή.

Τά έξοδα τά επωμίζεται κατά κανόνα ο καλλιεργητής: συνίστανται σε πληρωμές σε είδος, συνδυασμένες ωστόσο και με πληρωμές σε χρήμα. Οι τελευταίες συμβάλλουν στον εκχρηματισμό των αγροτικών οικονομιών σε βαθμό που δέ γίνεται να προσδιοριστεί, αλλά θα πρέπει να υπομνηστεί ότι οι μικτές αυτές πληρωμές αφορούν μιά καθαρά εποχική και διακινούμενη εργατική δύναμη. Χρειάζεται ακόμη να σημειωθεί ότι τά έξοδα κάλυπταν καταναλωτικές ανάγκες των εποχικών εργατών κι αυτό εξηγεί γιατί τά ημερομίσθια ισχύουν κυρίως στις άμπελοφυτικές εργασίες. Κάποιες ενδείξεις υποδεικνύουν ότι η ανταμοιβή σε είδος ήταν ωφελιμότερη για τον εποχικό εργάτη σε σύγκριση με την ανταμοιβή σε χρήμα, γιατί τό ημερομίσθιο φαίνεται ότι είχε στην αγορά μικρότερη αγοραστική αξία σε σχέση με την αξία που είχε τό φυσικό προϊόν με τό όποιο άμοιβόταν ημερήσια. Κάποτε ή διαφορά αυτή φτάνει στα 1:5,5.¹¹

ιδιοκτητών, σε τρόπο ώστε οι μικρές ή μέτριες γαιοπροσοδοί να μὴν άντανακλούν αντίστοιχα μεγέθη στην ιδιοκτησία, αλλά να άντανακλούν περισσότερες τις διασπάσεις του καλλιεργούμενου χώρου μέσα στη συνολική ιδιοκτησία. Καθώς είναι εξαιρετικά πρόωρο να υποδείξει κανείς τή συχνότητα με την οποία παρουσιάζεται ή μιά ή ή άλλη τάξη ιδιοκτησίας, άπομένει να υπομνηστούν κάποιες γενικές σχέσεις, όπως αυτές προκύπτουν από τήν κατανομή τής γής άνάμεσα στον τουρκικό και στον ελληνικό πληθυσμό πριν από τήν επανάσταση του 1821 στην Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια.¹²

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση τής άτομικής γαιοκτησίας γίνεται στο πλαίσιο τής κατακτητικής κοινωνίας: οι ελληνικοί αγροτικοί πληθυσμοί καλλιεργούν γαίες πού, σε μέγιστο βαθμό, άνήκουν σε Τούρκους ιδιοκτήτες. Η διαφορά άνάμεσα στην κατά κεφαλή σχέση του συνολικού πληθυσμού και τής γής, όπως ή σχέση αυτή παρουσιάζεται στο έσωτερικό του χριστιανικού και ισλαμικού πληθυσμού, είναι ένδεικτική για τό βαθμό συγκέντρωσης, δέν μπορεί όμως να δείξει σε ποιά επίπεδα διαμορφωνόταν ή συγκέντρωση αυτή: ή στρωματογραφία τής μεγάλης ιδιοκτησίας χρειάζεται στοιχεία σε προσωπογραφική βάση μέσα στα όρια τής οικιστικής μονάδας, τό χωριό.

Δέ λείπουν οι μαρτυρίες για ύψηλή συγκέντρωση αγροτικών ιδιοκτησιών στο πλαίσιο των χριστιανικών πληθυσμών. Η μοναστηριακή ιδιοκτησία παρουσιάζει από τήν άποψη αυτή ένα έκπρεπες παράδειγμα, αλλά για τήν ώρα δέν έχουμε συστηματικές προσβάσεις αναφορικά με τή συγκρότηση των μοναστηριακών εισοδημάτων και τή θέση πού είχαν σ' αυτά οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί δέβαιο ότι σε πολλές περιπτώσεις ή διαμόρφωση τής μοναστηριακής περιουσίας ήταν συνάρτηση τής καταχρέωσης των χωρικών, δηλαδή συνάρτηση τής εισβολής του τεχνητού χρηματικού τομέα, όπως τον επέβαλλε ή φορολογία, στο φυσικό. Όρισμένες έγχειοβελτιώσεις μπορούν, παράλληλα, να εγγραφούν στο θετικό των μοναστηριακών επενδύσεων στη γή.¹³

	Κάτοικοι	Γαίες (στρέμματα)	Μέσος όρος	Περιοχή
T:	47.750	3.000.000	62,8	Πελοπόννησος
%:	9,44	66,67		
Ε:	458.000	1.500.000	3,27	Στερεά & Εύβοια
%:	90,56	33,33		
T:	20.865	1.480.130	70,94	
%:	7,76	36,02		
Ε:	247.850	2.629.100	10,61	
%:	92,24	63,98		
Σύνολο T:	68.615	4.480.130	65,29	
%:	08,86	52,04		
Ε:	705.850	4.129.100	5,85	
%:	91,14	47,96		

Σημειώσαμε ότι οι γαιοπροσοδοί μπορούν να εξάγονται από μικρές, μεσαίες ή μεγάλες ιδιοκτησίες, άλλ' ότι παράλληλα προϋπόθεσή τους ήταν ή έλεγχος του καλλιεργημένου χώρου από περιορισμένο αριθμό

Η διάκριση άνάμεσα στις δύο μορφές ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, τή φορολογική και τήν έγχεια πρόσοδο, δέ συνεπάγεται μιά αντίστοιχη κατανομή άνάμεσα σε ένα παραδοσιακό σύστημα ιδιοποίησης

καί σέ ένα καπιταλιστικής μορφής: στήν ὑπόθεση αὐτή θά ὀρίζαμε τίς φορολογικές προσόδους ὡς συνάρτηση τοῦ «λεηλατικοῦ» κράτους πού, μέσω τῆς ὑπερκεϊμένης κυρίαρχης κατακτητικῆς κοινωνίας, μπορεῖ νά καρπώνεται τό ὑπερπρόϊόν ἀναγάγοντας τή λειτουργία σέ προϋπόθεση τόσο τῆς ὀριζόντιας ὥσο καί τῆς κάθετης κοινωνικῆς κινητικότητας.¹⁴ στήν ἴδια ὑπόθεση, ἡ γαιοπρόσοδος θά ἐξέφραζε τήν ἀντίθετη διαδικασία καί θά ἀνήγαγε σέ προϋπόθεση τῆς ὀριζόντιας καί, δυνατολογικά, τῆς κάθετης κοινωνικῆς κινητικότητας ὄχι ἀπλῶς ἕνα ὀρισμένο βαθμό ἐκχρηματισμοῦ τῆς οἰκονομίας ἀλλά τή διεξόδωση τοῦ χρήματος μέσα στό κύκλωμα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί τήν ἀναγωγή του στόν κύριό της συντελεστή. Στήν πραγματικότητα ἡ γαιοπρόσοδος δέν ἐκφράζει μιά καπιταλιστική διαδικασία ὅπου τό φυσικό προϊόν θά ἦταν ἕνα ἐμπόρευμα δημιουργημένο ὀπό ἐπενδύσεις κεφαλαίων στή γῆ καί ἀπό τή μισωτή ἐργασία. Ὡς πρὸς τό τελευταῖο σημεῖο εἶδαμε ὅτι ἡ ἐργατικὴ δύναμη, ὅση ἐρχόταν νά προστεθεῖ σ' ἐκείνη τῆς οἰκονομίας, εἶχε ἐποχικὸ χαρακτήρα καί ὅτι ἡ ἀμοιβή της ἦταν μικτή, φυσικὴ στόν τομέα τῆς καλλιέργειας τῶν δημητριακῶν, ὅπου κυρίως ἀπασχολοῦνταν, ὅταν δέν ἦταν μικτή. Προσθέτουμε ὅτι ἡ ἐργατικὴ αὐτὴ δύναμη δέν ἦταν μόνο διακινούμενη ἀλλά καί ὅτι ἡ ἴδια ἀνήκε σέ ἕνα σύστημα μικτῶν εἰσοδημάτων καί σχετικῆς αὐτάρκειας ἢ παραπληρωματικότητας. Ἡ ὑπαρξή της ἔτσι δέν ἐξέφραζε μιά κοινωνικὴ τάξη μέ μοναδικό εἰσόδημα τό ἡμερομισθιό της, ἀλλὰ ἀντίθετα ἕνα τμήμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού συμπλήρωνε τά φυσικά του εἰσοδήματα μέ τήν ἐποχικὴ ἐργασία: διακινούμενοι νησιωτικοὶ πληθυσμοὶ πού ἀπασχολοῦνται ἐποχικὰ στή Στερεὰ ἢ στήν Πελοπόννησο, ὄρεινοὶ πληθυσμοὶ πού ἐργάζονται στά ὄροπέδια ἢ στήν πεδιάδα καί ξαναγυρίζουν στά χωριά τους ἀποκομιζοντας τά φυσικά προϊόντα ἢ τά χρήματα πού ἐξασφάλισαν μέ τήν ἐποχικὴ τους ἐργασία. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐργατικὴ δύναμη δέν ἦταν ἀποκλειστικὰ ἀγροτικὴ ἀλλά καί βιοτεχνικὴ: σέ ὅλες τίς περιπτώσεις λειτουργοῦσε ὡς παράγοντας ἐξισορρόπησης στό γενικό σύστημα ἢ ὡς παράγοντας μερίκευσης τῆς κρίσης.

Οἱ ἐπενδύσεις στή γῆ, στό βαθμό πού συνιστοῦν ἕνα σοβαρὸ τρόπο στή δημιουργία τῶν μεγάλων γαιοκτησιῶν, δέν ὀδηγοῦν παρά στή διαίωνηση τοῦ συστήματος τῶν ἀναλογικῶν προσόδων καί στόν ἀποχρηματισμὸ τῆς οἰκονομίας τῆς οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης. Τό ἴδιο τό γεγονός τῆς ἐπένδυσης εἶναι ἀπότοκο τῆς κρίσης πού ἐκδηλώνεται σέ μεγάλο ἀριθμὸ περιπτώσεων μέ τή φορολογικὴ καταχρέωση τῶν χωρικῶν ἢ μέ τίς ἀνάγκες γιά ρευστὸ ὀρισμένων μεγάλων ἰδιοκτητῶν, φορτωμένων προφανῶς μέ δαπάνες ἀντιοικονομικές. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ διαδικασία τῆς συγκέντρωσης τῆς γῆς ἐγγράφεται σέ μιά διαδικασία ὑποτίμησής της: ἡ ἀνατίμηση εἶναι συνάρτηση τῆς ἱκανότητας τοῦ νέου κύριου εἶτε νά ἐνσωματώσει τή γαιοπρόσοδο σέ ἕνα σύστημα δαπανῶν διαφορετικοῦ τύπου ἀπὸ ἐκεῖνον πού ὀδήγησε στήν ὑποτίμηση καί στήν ἐκποίηση τῆς γῆς, εἶτε νά συγκρατήσει τίς καλλιέργειες μέ τή βοήθεια διοικητικῶν μεθόδων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα πού θά μπορούσε κανεὶς νά ἀναφέρει, δείχνουν ὅτι ἡ ἀπόσβεση ἦταν βραχύχρονη ἢ τουλάχιστο ὅτι ἡ τεκμαρτὴ ἀκαθάριστη παραγωγή μπορούσε νά ἀντιπροσωπεύει καί τὰ 40 ὡς τὰ 90% τῆς τιμῆς ἀγορᾶς. Στὶς ἴδιες σχέσεις μᾶς ὀδηγεῖ ἡ σύγκριση τῆς τιμῆς κατὰ στρέμμα γῆς μέ τὴν τιμὴ τῶν σιτηρῶν στήν παραμονὴ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 21: μέσος ὄρος τιμῆς ἐνὸς στρέμματος γῆς, 35 γρόσια (ἐλάχιστη 10 καί μέγιστη 60).¹⁶ τεκμαρτὴ παραγωγή (μέ μιά ἀποδοτικότητα 5:1, διετὴ ἀγροἀνάπαυση, μέση τιμὴ 10 γρόσια τό κιλό καί σπόρος 15 ὀκάδες στό στρέμμα), 53% τῆς ἀξίας τῆς γῆς. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι τῆς ἀπόσβεσης σέ μιά καλλιέργεια μέ μισακάρικο σύστημα θά γινόταν μέσα σέ 4 χρόνια ἢ μέσα σέ 6 χρόνια μέ τό τριτάρικο σύστημα: οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ γίνονται μέ βάση τὴν τιμὴ τοῦ σιταριοῦ στήν ἀγορὰ καί εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικοὶ: ἡ συνυπολόγιση τῆς τιμῆς τοῦ κριθαριοῦ θά ἀνέβαζε τό χρόνο ἀπόσβεσης, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἡ συνυπολόγιση τῶν καλλιεργειῶν πού συνοδεύουν τὴν ἀγροἀνάπαυση θά ἀντιστάθμιζε τὴ διαφορά αὐτή. Μιά ἀπόσβεση πού γίνεται μέσα σέ 5 χρόνια προϋποθέτει ἕναν τόκο τῆς τάξης τῶν 25%, ἐνῶ οἱ συνήθεις τόκοι, ἐξαιρώντας αὐτοὺς πού ἴσχυαν γιά τὰ ναυτοδάνεια καί ὀρισμένα ἀπὸ τὰ καταναλωτικὰ δάνεια (ἀνάμεσα σὰ ὅποια καί ἐκεῖνα πού ἐξυπηρετοῦσαν τίς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις), ἦταν αἰσθητὰ κατώτεροι, γύρω στό μισό αὐτοῦ τοῦ ποσοστοῦ. Στό βαθμό ὅπου εἶναι ἐμπειρικὰ ἐπαληθεύσιμες αὐτές οἱ πρῶτες προσεγγίσεις, θά μπορούσε νά ἀναχθεῖ κανεὶς στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίων στή γῆ ἀποτελοῦσαν ἕναν παράγοντα σχετικὰ ἀμελητέο στή διαδικασία τῆς μετατροπῆς τῶν φυσικῶν ἀξιών σέ ἀξίες ἀνταλλαγῆς: ἐδῶ χρειάζεται νά σχολιαστεῖ ἡ γενικότερη στρατηγικὴ τῶν κεφαλαίων.

11. Willi am Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, II, London 1835, σ. 189: στό χωριὸ Μεραλή τῆς Φωκίδας (1805) τό μεροκάματο τῶν θεριστῶν ἦταν ἕνα κουβέλι σιτάρι τῶν 22 ὀκάδων καί μιά ὀκά κρᾶσι: ἕνα κουβέλι σιτάρι πουλιόταν στήν ἀγορὰ τῆς Λειβαδιάς 5,5 πιάστρα, ἐνῶ τό ἀγροτικὸ μεροκάματο ἦταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, κατὰ κανόνα, ἕνα πιάστρο.

12. Δ. Ζαγρόφο, *Ἱστορία ἐλληνικῆς γεωργίας*, Α-Β, 2η ἐκδ. (Ἐκδόσεις Ἀγροτικῆς Τραπέζης), Ἀθήνα 1976, σ. 145, 461-2.

13. Ἐνδεικτικὸ τό παράδειγμα τῆς μονῆς Λαύρας Καλαβρύτων μέ τίς ἐγγειοδελτιώσεις, τὴν ἐπέκταση καί κατοχύρωση τῆς ἰδιοκτησίας της στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ. Βλ. σχετικά, Κώστας Λάππας, *Ἁγία μονὴ Καλαβρύτων Α', κείμενα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς*, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., 1975 Σ. 1-63.

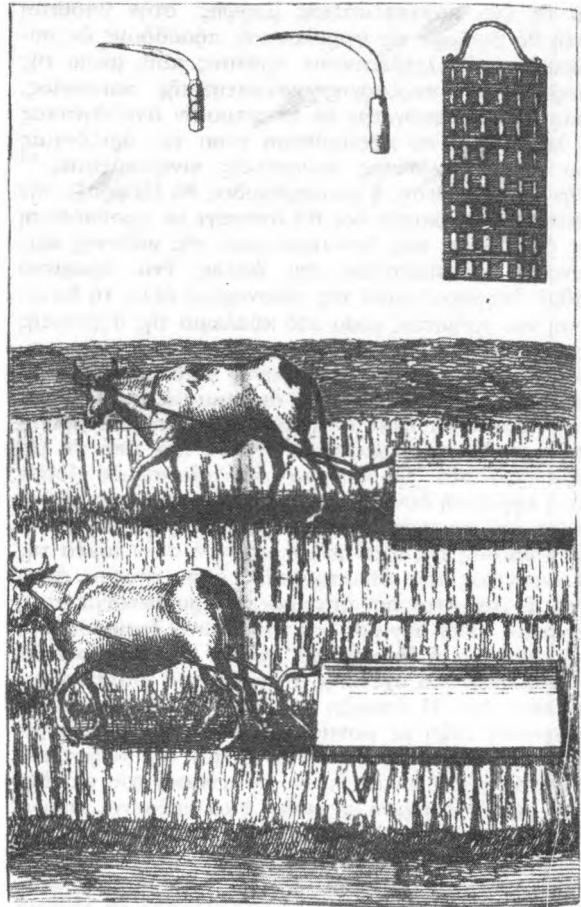
14. Μιά σύνθεση γιά τὴ λεηλατικὴ λειτουργία τῶν νομαδικῶν κρατῶν, Perry Anderson, *Les passages de l'Antiquité au féodalisme*, Paris, Maspero, 1977, σ. 235-47. πρβλ. σέ σχέση μέ τὴ Ρουμανία καί εὐρύτερα στό πλαίσιο μιάς τυπολογίας κρατικῶν σχηματισμῶν, H.H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*, Bucarest 1969, σ. 241-52.

15. Πρβλ. Sp. I. Andrachas, «Salaires ruraux et salaires urbains en Grèce a la fin du XVIIIe et au commencement du XIXe siècles», *La force de travail dans les cités méditerranéennes du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle* (Publication des Cahiers de la Méditerranée, serie spéciale, No 3), Nice 1974, σ. 99-110.

16. Δ. Ζαγρόφο, ὁ.π., σ. 169-70.

Τά κεφάλαια προσανατολίζονται σέ τρεις κύριους τομείς επένδυσης: τήν ένοικίαση τών φορολογικών προσόδων, τό εμπόριο καί τό δανεισμό· οί επενδύσεις στή βιοτεχνία καί στή ναυτιλία είναι ύποταγμένες στήν εμπορική λειτουργία του κεφαλαίου, ενώ οί αντίστοιχες στή γή είδαμε ότι δέν συνιστούν επενδύσεις καπιταλιστικού τύπου, καθώς δέν έχουν καμιά επίπτωση στόν τρόπο παραγωγής. Ο,τι χαρακτηρίζει τή στρατηγική τών κεφαλαίων είναι ή ένταξή τους στό κύκλωμα τής κυκλοφορίας καί όχι τής παραγωγής μέ βασική λειτουργία τή διαιώνιση του προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής καί τής άνισης ανταλλαγής.

Οί επενδύσεις στήν ένοικίαση τών φορολογικών προσόδων πραγματοποιούνται κυρίως στό πλαίσιο τής οικονομικά κυρίαρχης τάξης τής κατακτητικής κοινωνίας: ή κάθετη κοινωνική κινητικότητα τής τελευταίας, άπόρροια τής «ληλατικής» λειτουργίας του δθωμανικού κράτους καί του συστήματος άνακατανομής του ιδιοποιούμενου ύπερπροϊόντος, είναι σέ μεγάλο βαθμό προϋπόθεση τής όριζόντιας κινητικότητας, έτσι ώστε ή πρόσβαση στήν κερδοσκοπία μέσω τής ένοικίασης τών προσόδων νά είναι τό αποτέλεσμα τών διοικητικών, στρατιωτικών καί γενικά τών γραφειοκρατικών λειτουργιών. Η οικονομικά κυρίαρχη τάξη τής ύπόδουλης κοινωνίας, μέρος τής όποιας άσκει διοικητικές λειτουργίες διαφορετικού κατά περίπτωση ανάπτυγματος, συμμετέχει στήν ένοικίαση ή στήν ύπεννοικίαση τών προσόδων ή έπωμίζεται, άτομικά ή συλλογικά, τήν άμεση είσπραξη τών φόρων. Ο μηχανισμός του κέρδους σ' αυτές τές επενδύσεις όρίζεται άπό τή διαφορά πού ύπάρχει άνάμεσα στήν όνομαστική καί στήν πραγματική φορολογική πρόσοδο, πού μέ τή σειρά τής ύποδεικνύει μιά άσυγχρονία άνάμεσα στό ρυθμό κίνησης τών πηγών τής φορολογίας καί στήν εκτίμηση τής τελευταίας άπό τήν πλευρά του κράτους· παρά τήν προσαρμογή τής τελευταίας στίς πραγματικές δυνατότητες τών φορολογικών πηγών, ιδιαίτερα στους τομείς εκείνους πού παρουσιάζουν ιδιαίτερη κίνηση, καθώς τό έξωτερικό εμπόριο στό 6' μισό του ΙΗ' αιώνα,¹⁷ ώστόσο ή προσαρμογή άφήνει δυνατότητες για πραγματοποίηση κερδών άνώτερων άπό τά αντίστοιχα του εμπορίου. Τά κέρδη αυτά δέν μπορεί νά θεωρηθούν ως μιά άναλογική απόληψη τής πραγματικής αύξησης τών φορολογικών πηγών, γιατί τό σύστημα τών ύπεννοικιάσεων οδηγεί σέ ένταση του βαθμού εκμετάλλευσης, ιδιαίτερα τών άμεσων άγροτικών παραγωγών. Άπό τήν άποψη αυτή μηδενίζεται καί ό ένδεχόμενος ρόλος τών επενδύσεων στίς φορολογικές προσόδους ως έμμεσης επένδυσης στή γεωργία, στίς περιπτώσεις εκείνες όπου ή φορολογική πρόσοδος αποτελούνταν άπό φυσικά άγαθά, τά όποια γίνοντα άντικείμενο έμπορίας άπό τόν ένοικιαστή ή τούς ενδιάμεσους. Είναι προφανές ότι τό σύστημα τής ένοικίασης τών φυσικών φορολογικών προσόδων προϋποθέτει ένα προσ-

Άγροτικά εργαλεία καί τρόπος αλωνίσματος.

δοκώμενο κέρδος ύψηλότερο άπό τό κέρδος πού θά επέτρεπε ή έμπορία τών ίδιων φυσικών άξιών όταν αυτές γίνονται έμπορεύμα στα χέρια του άμεσου παραγωγού: ώστόσο αυτή ή ύπόθεση πού φαίνεται αυτόνομη χρειάζεται νά επιβεβαιωθεί, γιατί, έξω άπό τές περιπτώσεις μιάς έξαιρετικής διαφοράς άνάμεσα στήν όνομαστική καί στήν πραγματική φορολογία, τίποτε δέν προδικάζει ότι οί τιμές μέ τές όποιες μπορούσε νά διαθέσει τά πλεονάσματά του ό άμεσος παραγωγός ήταν αισθητά διαφορετικές άπό τές τεκμαρτές τιμές πού άντιστοιχοϋσαν στό φυσικό προϊόν τής φορολογίας.

Ο δανεισμός καί ή τοκογλυφία έξυπηρετούν πολλαπλές άνάγκες πού μπορεί κανείς νά τές διακρίνει χονδρικά σέ έμπορικές καί καταναλωτικές· άνάμεσα στίς τελευταίες συγκαταλέγονται καί εκείνες πού έξυπηρετούν τή φορολογία καί πού μπορούν νά συνάπτονται είτε άπό άτομα είτε άπό συλλογικά σώματα. Οί δανειοδότες επίσης μπορεί νά είναι, όπως καί οί δανειοδοτούμενοι, συλλογικά σώματα, κοινότητες, συντεχνίες, μοναστήρια, μητροπόλεις. Μιά κατηγορία δανείων έξυπηρετεί τή θαλάσσια διακίνηση καί συνεισφέρει ένα τόκο αισθητά ύψηλότερο άπό τόν αντίστοιχο τών «σίγουρων» δανείων τής ξηράς. Παράλληλη ή ξεχωρισμένη άπό τήν εμπορική πρα-

17. Mehmet Genç, «A comparativ Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century», *La révolution industrielle dans le Sud-est européen — XIXe s.1* Sofia, Institut d' Études Balkaniques-Musée National Polytechnique, [1977], σ. 243-79.

κτική, ή δανειοδότηση αποτελεί μία τυπική και διαδομένη μέθοδο καρποφορίας του κεφαλαίου: τόκοι της τάξης 10 ως 12% είναι συνηθισμένοι για τὰ δάνεια ξηράς· τὰ καταναλωτικά ωστόσο δάνεια σκοπεύουν περισσότερο στον άνατοκισμό, στην κεφαλαιοποίηση των τόκων, πού, στα πλαίσια των άγροτικών οικονομιών, οδηγούν στην καταχρέωση των χωρικών, στην ιδιοποίηση της παραγωγής από την πλευρά των δανειοδοτών και, τελικά, στην άποξένωση των καλλιεργητών από τή γη τους. Οί δανειοδοτήσεις των παραγωγών οδηγούν επίσης, μέσω του συστήματος της προαγοράς της σοδειάς, στην άφαιρηση της δυνατότητας να έπωφελούνται οί παραγωγοί από τήν ευνόικη κίνηση των τιμών, πράγμα πού δέ συμβαίνει πάντα με τήν προαγορά - στίς περιπτώσεις εκείνες πού οί παραγωγοί δέν είναι καταχρεωμένοι και πού έχουν διαπραγματευτική ικανότητα, όπως συμβαίνει, λόγω χάρη, στην Κρήτη με τήν προαγορά από τούς Γάλλους έμπορους του λαδιού της άναμενόμενης σοδειάς.¹⁸

Επένδυση στο έμπόριο προϋποθέτει μία διαδικασία μετατροπής των αξιών χρήσης σε άνταλλακτικές αξίες και, παράλληλα, μία παραγωγή βιοτεχνικών άγαθών: στίς παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι τὰ φυσικά άγαθά πού συνιστούν τό άγροτικό πλεόνασμα γίνονται άντικείμενο άπορρόφησης από τό σύστημα έξαγωγής φορολογικών και έγγειων προσόδων πού και οί δυό τους συνεπάγονταν τήν άναστολή του έκρηματισμού της άγροτικής οικονομίας στο επίπεδο της άμεσης, οίκογενειακής, έκμετάλλευσης και συνακόλουθα προδέρραφαν τό σύστημα της άνισης άνταλλαγής· χρειάζεται να διερευνηθεί σε ποίο βαθμό ή χρησιμοποίηση κεφαλαιουχικών άγαθών άνηκε σε διαφορετικό τρόπο παραγωγής ή, έμμεσα, τόν προσιώνιζε.

Είναι άναμφισβήτητο ότι στή βιοτεχνική παραγωγή γίνεται μία επένδυση ενός κεφαλαίου, παγίου και μεταβλητού: αυτό δέν άρκει για να χαρακτηριστεί ως καπιταλιστικού τύπου ή παραγωγή πού πραγματοποιείται στίς βιοτεχνικές εκμεταλλεύσεις. Η χαμηλή συγκέντρωση και, κυρίως, ό χαμηλός βαθμός της τεχνολογίας, καθιστούν τό πάγιο κεφάλαιο άμελητέο σε σχέση με τό μεταβλητό, όσο και άν από δραστηριότητα σε δραστηριότητα ή σχέση αυτή μπορεί να διακυμαίνεται και όσο κι άν ή υποτίμηση του παγίου κεφαλαίου στίς προκαπιταλιστικές οικονομίες αποτελεί μία προκατάληψη με άρκετή δόση υπερβολής.¹⁸ Τό μεταβλητό κεφάλαιο συνίσταται σε εκείνο πού διατίθεται για τήν προμήθεια των πρώτων ύλών και σε εκείνο πού προορίζεται στην άμοιβή της εργασίας: αυτό τό δεύτερο τμήμα του μεταβλητού κεφαλαίου μπορεί να διακριθεί στα ήμερομίσθια και στην άμοιβή του ιδιοκτήτη της βιοτεχνικής εκμετάλλευσης του όποιου ή προσωπική, χειρωνακτική, εργασία, διακρίνεται σε ένα τεκμαρτό ήμερομίσθιο και σε ένα έμπορικό κέρδος: πρόκειται για τήν ίστορική μορφή

μέ τήν όποία εκφράζεται ή άπλή έμπορευματική παραγωγή, όταν δέν εξειδικεύεται σε μία στοιχειώδη μετατροπή της πρώτης ύλης μέσα σε ένα σύστημα παρα-άγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπου ό άπλός έμπορευματικός παραγωγός είναι κύριος και των μέσων παραγωγής και του έμπορεύματος τό όποιο πραγματοποιεί. Έκείνο πού χρειάζεται να έλεγχθεί, άναφορικά με τή δυνατόλογία πού παρουσιάζει αυτό του τύπου ή βιοτεχνική παραγωγή, θά μπορούσε να συνοψιστεί στα έξής ερωτήματα:

- σε ποίο βαθμό γενικεύεται ή μισθωτή εργασία και έτσι ή παραγωγή υπεραξίας·

- σε ποίο βαθμό ή σύζευξη αυτή (γενίκευση μισθωτής εργασίας και παραγωγή υπεραξίας) αναφέρεται σε μία κάθετη, πού συνεκφράζει τή διαδικασία της συγκέντρωσης, ή σε μία όριζόντια διάκριση, ίκανή να είκονογραφήσει τήν άναπαραγωγή και όχι τή μεταβολή του τρόπου παραγωγής·

- σε ποίο βαθμό ή βιοτεχνική παραγωγή υποτάσσεται στην έμπορική λειτουργία του κεφαλαίου, αντί να άποδεσμεύεται απ' αυτή. Οί διερευνήσεις αυτού του είδους φαίνονται στην πρώτη ύψη χωρίς άντικείμενο, έφόσον μία άναδρομική εξέταση θά τοποθετούσε τήν εμφάνιση των καπιταλιστικών σχέσεων σε μία χρονική στιγμή πολύ πιο κοντινή σε μās παρά στίς περιόδους με τίς όποιες άσχολούμαστε εδώ· ωστόσο τό άντικείμενο δέν είναι να όροθετήσουμε τίς καπιταλιστικές σχέσεις, αλλά να δούμε τόν οικονομικό μηχανισμό πού κυριαρχούσε σε μία μεγάλη χρονική διάρκεια: στο βαθμό όπου ύπάρχει μία τάση άνακάλυψης των σχέσεων αυτών στον έλληνικό ΙΗ' αίώνα ή και άκόμη στον όθωμανικό ΙΣΤ', οί «χωρίς άντικείμενο» προσπελάσεις έχουν μία έξόφθαλμη άναγκαιότητα.

Χωρίς άποδεικτικά στοιχεία ικανά να επιτρέψουν άμεσες άπαντήσεις όρισμένης ποσοτικής έμβέλειας σε ερωτήματα του τύπου: σε ποίο βαθμό στην τάδε έποχή επεκτείνεται ό παράγοντας της μισθωτής εργασίας στον τομέα της βιοτεχνίας, άρκείται κανένας στην ύποτύπωση κάποιων γενικών γραμμών πλεύσης πού ένδέχεται να τήχουν έναν έμπειρικό έλεγχο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Αρχίζοντας από μία στοιχειώδη ύπόμνηση: τὰ θεσμικά στοιχεία της άγοράς, καθώς εξειδικεύονται μέσα από τίς περιοριστικές λειτουργίες των συντεχνιών.

Περιοριστικές λειτουργίες πού θά ήταν άδικο να τίς ταυτίσουμε άποκλειστικά με τήν ύπαρξη των συντεχνιών·²⁰ για να μείνουμε σε έλλαδικά παραδείγματα και, μάλιστα, έμβρυικά, ό όμόλογος ρόλος των κοινοτικών θεσμών: και εδώ, οί ίδιες περιοριστικές λειτουργίες με τὰ ίδια άντικείμενα, άνάμεσα στα όποια τὰ έκπρεπέστερα είναι ή ρύθμιση των τιμών, ή άναστολή του συναγωνισμού, άκόμη και ή άνατροπή των επιδιωκόμενων σκοπών μέσω της διαίωνισης του θεσμικού πλαισίου πού άποβλέπει στή διατήρηση των ίσορροπιών αυτών - έλεγχος τιμών, ίκανοποίηση των καταναλωτικών άναγκών σε βάρος του συναγωνι-

18. Κ. Γ. Κωνσταντινίδης, «Εκθέσεις και ύπομνήματα από τήν άλληγογραφία του γαλλικού προξενείου Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 14 (1960), σ. 118-46.

19. Βλ. τίς παρατηρήσεις του Carlo M. Cipolla, *Storia economica dell' Europa pre-industriale*, Bologna, Il Mulino, 1975, σ. 135-51.

20. Για τίς περιοριστικές λειτουργίες των συντεχνιών, Gabriel Baer, «Monopole and Restrictive Practice of Turkish Guild», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII, Part II (April 1970), σ. 145-65.

μοῦ, παραδοσιακές εϋεργετικές πολιτικές ἀναφορικά μὲ τὴ διακίνηση τῶν εἰδῶν διατροφῆς. Οἱ ἐκφράσεις τους; Ἡ τάδε προτίμηση γιὰ τὸν ἀμεσοκαταναλωτὴ σὲ βάρος τοῦ ἐμπορίου κατὰ τὴν ἐκφόρτωση ἐνὸς πλοίου μὲ εἶδη διατροφῆς· οἱ ἀγορῆς καὶ πωλήσεις μὲ στοιχειώδεις κέρδους σιτηρῶν ἀπὸ τὴ δεινὰ κοινότητα· ἡ ἀπαγόρευση ἀγορᾶς εἰσαγόμενων ἀγαθῶν ἀμεσης κατανάλωσης ἔξω ἀπὸ τὸ παζάρι, ἕνα σύνολο προστατευτικῶν θεσμῶν πού ἔχουν ὡς στόχο τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῶν καταναλωτῶν, τῶν μελῶν τῆς κοινότητας, καὶ τὴν παρεμπόδιση τῆς δημιουργίας τεχνητῶν συγκυριῶν πρὸς ὄφελος τῆς ἐμπορικῆς κερδοσκοπίας. Σὲ ὅλα αὐτὰ ὑπόκειται μιὰ οἰκονομικὴ πραγματικότητα πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ περιορισμένη κυκλοφορία ἀγαθῶν, ἡ ἐποχικὴ διακίνηση, ἀκόμη οἱ περιορισμένες δυνατότητες ἀπορρόφησης τῶν προσφερόμενων ἀγαθῶν. Ἐνδεικτικὸ εἶναι, πρὸς τὴν τελευταία κατεύθυνση, τὸ παράδειγμα τοῦ μονοπωλίου («monopolya») πού συναντᾶμε στὴν ὀθωμανικὴ δημοσιονομία καὶ πού συνίσταται σὲ προνόμιο τοῦ καρπωτῆ ὀρισμένης φυσικῆς προσόδου νὰ τὴ διαθέτει μονοπωλιακὰ μέσα σὲ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα: τὸ προνόμιο ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβαση τῆς ἀνελαστικότητας τῆς ἀγορᾶς, συγχρόνως ὁμῶς ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβαση τῶν προστατευτικῶν θεσμῶν, τοὺς ὁποίους προβλέπει τὸ σύστημα ὅπου τὸ προνόμιο αὐτὸ ἐγγράφεται, γιὰτὶ ἀκριβῶς τὸ μονοπώλιο, συνδυασμένο μὲ τὴν κοινωνικὴ ἰσχύ τοῦ κατόχου του, παρέχει τὴ δυνατότητα μιᾶς τεχνητῆς ἀνόδου τῶν τιμῶν· ἡ διαίωσις τοῦ θεσμοῦ προσφέρεται στὴ μερικὴ ἄρση τοῦ συστήματος τὸ ὁποῖο θέλει νὰ προστατέψῃ καί, τελικὰ, στὴ διαίωσις τοῦ συνολικοῦ συστήματος μέσω τῶν ἐξισορροπήσεων τίς ὁποῖες προκαλεῖ ἡ μερικὴ καταστρατήγησή του.²¹

Ἐλεγχοὶ τῆς ποιότητας τῶν προϊόντων, τοὺς ὁποίους ἀσκεῖ ἡ συντεχνία, ἔλεγχος τῆς ἐσωτερικῆς παραγωγῆς μέσω τῆς ἀνάδειξης τῶν καλφάδων σὲ μάστορες, ρύθμιση τῶν τιμῶν σὲ ὅλη τὴν κλίμακα τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας στὴ διαδικασία τῆς μεταποίησης, καθορισμὸς τῆς γεωγραφικῆς ἀκτίνας διακίνησης τῶν προϊόντων ἀνήκουν στὴν ἴδια λογικὴ οἰκονομικῆς ἐπιχειρήσεως· ἡ δημιουργία βιοτεχνικῶν θυλάκων ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια δράσεως τῶν συντεχνιακῶν πλεγμάτων μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπάντηση στοὺς περιοριστικούς θεσμούς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἄλλου τύπου ὑπερβάσεις τῶν συντεχνιακῶν κανόνων πού παρατηροῦνται σὲ κέντρα μὲ ἔντονη συντεχνιακὴ ὀργάνωση, στὴ Θεσσαλονικὴ λόγου χάρι.²² Οἱ ὑπερβά-

21. Οἱ κανονισμοὶ προβλέπουν μιὰ ἀύξηση τῆς τιμῆς τοῦ μούστου μὲ βάση τὴ διατίμηση (ἀνάστη τιμῆ): 2 ὄσπρα κατὰ *medre*, π.χ. στὰ Τρίκαλα καὶ στὸ Ζητούνι, 4 στὴ Ναύπακτο (ἀντίστοιχα, 1520 καὶ 1569-70). βλ. Josef Kabrda, «Ὁ Τουρκικὸς κώδικας (Kanunname) τῆς Λαμίας», Ἑλληνικά, 17 (1962), σ. 216 παρ. 134· O.-L. Barkan, *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imperatorlugunda zirai ekonominin ve mali esaslari. I, Kanunlar*, Istanbul 1945, σ. 290 παρ. 10. Κρίνοντας μὲ βάση τίς τιμὲς τῶν καταστίχων τῶν τιμαρίων, αὐτὴ ἡ ἀύξηση θά ἦταν, κατὰ μέσο ὄρο, τῆς τάξης τοῦ 60%. Ὁρισμένες ἀναγκαστικὲς πωλήσεις τοῦ προϊόντος τῆς δεκάτης ὑπακούουν στὸν ἴδιο μηχανισμό. Πρβλ. ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (1674), Maxime Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation d' Attique au XVIIe siècle (extrait des Mémoires de l' Académie des Inscriptions et Belles — lettres, XXXIX)*, Paris 1913, σ. 30 (395): 100% ὑπέρβαση στὴν περίπτωση τοῦ σταριῶ καὶ 55% στὴν περίπτωση τοῦ λαδιῶ.

σεις ὥστόσο αὐτὲς δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ἀποσκοποῦν στὴ συνολικὴ κατάργηση τῶν ρυθμιστικῶν θεσμῶν καὶ ὅτι δὲν ἀποτελοῦν μιὰ μερικευμένη ἀπάντηση σὲ ὀρισμένες μόνο ἐπιπτώσεις ἐνὸν θεσμῶν αὐτῶν: τὰ θέματα αὐτὰ καλοῦν σὲ ἐντοπισμένες καὶ συγκεκριμένες διερευνήσεις· στὸ μεταξύ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνει ἕνα καίριο φαινόμενο πού συνίσταται στὴν ὑπαγωγή τοῦ παραδοσιακοῦ συντεχνιακοῦ συστήματος στὴν ἐμπορικὴ λειτουργία τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἐκδηλώνεται, φυσικὰ, σὲ ἕνα πλαίσιο εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ συντεχνιακοῦ συστήματος καὶ ἀφορᾶ σὲ ὅλη τὴν παραγωγή πού γίνεται ἀνταλλακτικὴ ἀξία. Μιὰ καθολικὴ μέθοδος συνίσταται στὴν παραγγελία: ὁ ἐμπόρος παραδίδει στὸν παραγωγὸ τὴν πρώτη ὕλη καὶ ὀρίζει τὸ μέγεθος τῆς παραγωγῆς ἀνάλογα μὲ τίς διαθέσιμότητες τῆς ἀγορᾶς· τὸ κέρδος ὀρίζεται ἀπὸ τὴ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν τιμὴ κόστους καὶ στὴν τιμὴ πώλησης. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 18^{ου} αἰῶνα²³ τοποθετεῖ τὴ διαφορά αὐτὴ στὸν τομέα τῆς ὑφαντουργίας σὲ ἕνα ἐπίπεδο τῆς τάξης τῶν 77,4% (τιμὴ πώλησης ἐναντι τῆς τιμῆς κόστους· τὰ ἡμερομίσθια ἀντιπροσώπευαν τὰ 24% τῆς τιμῆς κόστους). Τὰ περιθώρια ἐμπορικοῦ κέρδους, πού ἡ ὀθωμανικὴ νομοθεσία προσπαθεῖ νὰ τὰ τηρήσει σὲ ἕνα ἐπίπεδο πού ἐκφράζει τὴ «δίκαιη τιμῆ», συνιστοῦν τὸν κύριο χαρακτηριστὴρα τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καὶ ἐξηγοῦν τὴν ἐνσωματωτικὴ του λειτουργία πού ἀπολήγει στὴ διαίωσις τοῦ προκαπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ σχηματισμὸς τῆς τιμῆς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐπιτρέπει τὴν ἐμφάνιση δυσαναλογιῶν ἀνάμεσα στὴν κίνηση τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης καὶ τοῦ μεταποιημένου προϊόντος: ἡ πρώτη ἐπηρεάζει οὐσιαστικὰ τὴν τιμὴ τοῦ τελικοῦ προϊόντος, ὥστόσο αὐτὴ ἡ τελευταία παρουσιάζει μιὰ αὐτονομία, ὀφειλόμενη ἀκριβῶς στὴν ἀπόσταση πού χωρίζει τὸ κόστος παραγωγῆς ἀπὸ τὴν τιμὴ πώλησης τὴν ὁποία ὀρίζει ἡ κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μέσα στὴ διαδικασία τῆς μεταποίησης-ἐμπορευματοποίησης. Παρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ κίνηση τῶν τιμῶν τοῦ βαμβακιῶ καὶ τοῦ νήματος στὴ Θεσσαλονικὴ καὶ στὴ Σμύρνη κατὰ τὰ ἔτη, ἀντίστοιχα, 1717-1788 καὶ 1757-1803: Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ κίνηση τῆς τιμῆς τοῦ βαμβακιῶ κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ 104% (σὲ σχέση μὲ τὸ 1717) καὶ 340%· ἡ τιμὴ τοῦ βαμβακεροῦ νήματος κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ 105% καὶ 908%. Στὴ Σμύρνη (μὲ ἔτος βάσης τὸ 1782) ἡ τιμὴ τοῦ βαμβακιῶ παρουσιάζει μιὰ διακύμανση ἀνάμεσα σὲ 71% ὡς 250%· τοῦ βαμβακεροῦ (λευκοῦ καὶ στίς δύο περιπτώσεις) νήματος ἡ διακύμανση (γιὰ τὰ ἔτη 1769-1803) εἶναι τῆς τάξης 43 ὡς 150%. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὴν τιμὴ τοῦ βαμβακιῶ καὶ στὴν τιμὴ τοῦ βαμβακεροῦ νήματος εἶναι γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ τῆς τάξης 125-136% καὶ γιὰ τὴ Σμύρνη

22. I. K. Βασιλαδέλλης, *Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας*, I. Θεσσαλονικὴ 1952, σ. 227-8, 228-9 (ἀντίστοιχα, 1742 καὶ 1743).

23. N. Todorov, «La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l' Empire othoman au cours de la première moitié du XIXe s.», *Études Historiques*, I, Sofia 1960, σ. 233-4.

307-772% (δλα τὰ ποσοστά αὐτὰ εἶναι σέ τάξη μεγέθους κατανεμημένα καί ὄχι σέ τάξη χρονολογική). τὸ κόστος μεταποίησης ἀνερχόταν, σύμφωνα μέ ἕνα παράδειγμα τῶν ἐτῶν 1777-1793, σέ 60-85% σέ σχέση μέ τήν τιμὴ τοῦ βαμβακιοῦ. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἰκονογραφοῦν τὸ βασικὸ μηχανισμό σύμφωνα μέ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο κυριαρχώντας στή βιοτεχνική παραγωγή: ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν τιμὴ κόστους καί στήν τιμὴ πώλησης ὑποδεικνύει μέ τὴ σειρά της ὅτι ἡ ἴδια δέν ὀφείλεται στήν συμπύεση τῶν ἡμερομισθίων ἀλλὰ στήν ἀπουσία μηχανισμῶν ἱκανῶν νὰ πολλαπλασιάσουν τὴ ζήτηση μέσω τῆς διαδικασίας τῆς αὔξης τῆς προσφοράς ἀγαθῶν καί τῆς πτώσης τῶν πραγματικῶν τιμῶν, πρὶν ἀκόμη ἡ πτώση αὐτὴ ὑπαιγορευθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνοδο τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἄμεση κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στή βιοτεχνική παραγωγή μέσω τοῦ συστήματος τῆς παραγγελίας, μιὰ ἄλλη μορφή ἐκδηλώνεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λειτουργίας τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς πού εἶναι ὀργανωμένη συντεχνιακά. Στὸ βαθμὸ πού ἡ συντεχνία ἐπιφορτιζόταν μέ τὴ ρύθμιση τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ παραγωγικὲς μονάδες οἱ ὁποῖες τὴ συνιστοῦσαν, προστάτευε ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο μέ τὴν κατάργηση τοῦ συναγωνισμοῦ στή φάση τῆς πρόσκτησης τῶν πρώτων ὑλῶν καί ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐδινε τὴ δυνατότητα στοὺς παραγωγούς ἐκείνους πού διέθεταν τὰ περισσότερα κεφάλαια νὰ ἔχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στὶς ὑλές αὐτές: καθὼς ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀγορᾶς πρώτων ὑλῶν σέ τιμές ἀνώτερες ἀπ' αὐτές πού ρύθμιζε ἡ συντεχνία δείχνει ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σέ σημαντικὰ περιθώρια κέρδους (ἀφοῦ ἡ ὑπέρβαση τῶν καθορισμένων τιμῶν ἀφνε ἐπίσης κέρδη χωρὶς νὰ αὔξηθῆ ἢ, ρυθμισμένη ἐπίσης, τιμὴ τοῦ τελικοῦ προϊόντος), εἶναι προφανές ὅτι μέσα στὸ σύστημα αὐτὸ εὐνοοῦνταν ἡ στρατηγικὴ τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου· εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι τὸ τελευταῖο δέν εἶχε λόγους, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴ ρύθμιση τῶν τιμῶν στή φάση τῆς πρόσκτησης τῶν πρώτων ὑλῶν, νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴ ρυθμιστικὴ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν.

Στὴν ἴδια λογικὴ ἀνήκει καί ἡ παραδοσιακὴ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας μέσω τοῦ προσδοκώμενου ἐμπορικοῦ κέρδους. Ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας μέσω τῆς συμμετοχῆς στὸ προσδοκώμενο κέρδος μᾶς προσφέρει τὸ παράδειγμα τῆς ἀμοιβῆς τῶν ναυτῶν στήν Ὑδρα καί στὶς Σπέτσες καί ἀκόμη τὸ παράδειγμα τῆς βιοτεχνίας τῶν Ἀμπελακίων: στὸ σύνολό της, αὐτὴ ἡ πρακτικὴ χρειάζεται νὰ ἐρμηνευθεῖ ὄχι ὡς μιὰ ἀρχαϊκὴ ἐπιβίωση ἀλλὰ ὡς μιὰ ἐπιβίωση πού λειτουργεῖ ἐξισοροπητικὰ σέ ἕνα νέο συγκυριακὸ πλαίσιο. Καί στὰ δύο παραδείγματα ἔχουμε νὰ κάμουμε μέ μιὰ οικονομικὴ δραστηριότητα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀγορὰ καί, στήν περίπτωση τῶν ναυτικῶν νησιῶν, ἔντονα καθορισμένη ἀπὸ τὴ συγκυρία. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Ὑδρας, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι κέρδη (μέγιστα) τῆς τάξης τῶν 100% στὰ χρόνια τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἦταν ἐφικτὰ: στὰ 1820 τὰ κέρδη πέφτουν γύρω στὰ 16%.²⁴ Σύμφωνα μέ τὸν Κανονισμὸ τοῦ νησιοῦ, ἡ ἀμοιβὴ τῆς ναυτικῆς ἐργασίας ἀντιστοιχοῦσε στὰ 14,25% τῶν κερδῶν²⁵: ἤδη ἡ μὴ

προκαταβολὴ τῶν μισθῶν τῶν πληρωμάτων συνιστᾶ μιὰ ἐνίσχυση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί ἀκόμη εὐνοεῖ τὶς ἐπενδύσεις στὰ πλοία. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὰ συνολικὰ κέρδη τῶν Ὑδραίων ἐμπόρων στὰ 1811 ἦταν τῆς τάξης τῶν 100%, ἂν ἀκόμη θεωρήσουμε ὅτι στὰ 1811 ὁ ὑδραϊκὸς στόλος ἦταν ὁ ἴδιος τοῦ 1809 (1667 ναῦτες), τότε (καί μέ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὀλη ἢ διακίνηση ἐγινε μέ τὸ συντροφικὸ σύστημα) ἡ μέση ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας θὰ ἦταν 458 γρόσια κατὰ άτομο· τὸ ἴδιο κεφάλαιο μέ ποσοστὸ κέρδους 16% θὰ ἀμοίβε τὴν ἐργασία μέ 73 γρόσια, δηλαδή μέ 58 περίπου ἡμερομίσθια βιοτεχνικὰ στὰ 1809, ἐναντι 366 (πού ἰσχύουν στήν περίπτωση τῶν κερδῶν τῆς τάξης 100%). Στὴν πρώτη ὑπόθεση, ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας ἀντιστοιχεῖ στὰ 14% τοῦ (τεκμαρτοῦ) ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἀντιστοιχεῖ μόνο στὰ 2% τοῦ κεφαλαίου τοῦ 1820 πού, ἄς σημειωθεῖ, ἦταν κατὰ 60% ἀνώτερο (χωρὶς νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ ὑποτίμηση) ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ 1811. Οἱ παραπάνω ἀριθμοὶ εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικοὶ ὀρισμένων μεγεθῶν· ἡ πραγματικὴ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας ἦταν ἀνώτερη, γιατί τὰ κέρδη τῶν Ὑδραίων ἐμπόρων δέν ἀφοροῦν παρὰ ἕνα μέρος τῆς διακίνησης τῶν πλοίων. Ἄρκοιεν ὡστόσο οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ γιὰ νὰ δείξουν ὀρισμένες σχέσεις μέσα στὶς ὁποῖες μποροῦσε νὰ λειτουργήσει τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς ἀμοιβῆς: προϋποθέτει ὑψηλὰ κέρδη καί ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴ μισθοδοσία μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ.

Συνοψίζοντας, μποροῦμε νὰ δεχθῶμε χονδρικὰ ὅτι στὸ σύνολό της ἡ οἰκονομία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕναν ἰσχυρὸ φυσικὸ τομέα πού, μέσες ἄκρες, ἰσχύει γιὰ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνός πληθυσμοῦ κατεξοχὴν ἀγροτικοῦ· ὁ χρηματικὸς τομέας ἰσχύει κυρίως γιὰ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν καταναλωτικῶν κέντρων πού, μέ τὴ σειρά τους, διακρίνονται στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα καί κλιμακώνονται σέ μιὰ τυπολογία πού μᾶς καλεῖ σέ ἐπιμέρους διερευνήσεις καί διακρίβωσεις: ἀκραία περίπτωση, οἱ ἀνθρώπινες ἐκείνες συγκεντρώσεις ὅπου ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὶς δυνατότητες τῶν φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν καί στὸ δημογραφικὸ δυναμικὸ ὁδηγεῖ στήν ἐκπόρευση χρηματικῶν εἰσοδημάτων μέσω τοῦ ἐμπορίου, τῆς ναυτιλίας, τῶν χειρσαίων μεταφορῶν, τῆς βιοτεχνικῆς ἐξειδίκευσης πού, πολλές φορές, εἶναι πλανόδια. Οἱ ἴδιες οἱ καθαυτὲς ἀγροτικὲς οἰκονομίες, οἱ οἰκονομίες τοῦ χωριοῦ, παρουσιάζουν ἕνα βαθμὸ ἐκχρηματισμοῦ: ὁ ἐκχρηματισμὸς ὡστόσο αὐτὸς προσανατολίζεται περισσότερο στήν ἐξυπηρέτηση τῆς φορολογικῆς προσόδου παρὰ στήν ἐπέκταση καί ἐδραίωση τῶν χρηματικῶν σχέσεων στή διαδικασία

24. Α. Λιγνός, *Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας*, I, Ἀθήνα 1946, σ. 120-35· Γ. Β. Λέων, «Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία (1453-1850)», Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος: *Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία* (ἐπιμ. Στ. Παπαδόπουλος), Ἀθήνα 1972, σ. 44· Βασίλης Κρημμυδᾶς, *Εἰσαγωγή στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1976, σ. 130-3· «Ἡ οἰκονομικὴ κρίση στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα καί οἱ ἐπιπτώσεις τῆς στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Μνήμων*, 6 (1976), σ. 24.

25. Γιὰ τοὺς ὄρους ἀμοιβῆς τῶν συντροναυτῶν τῆς Ὑδρας, I. Π. Μανιατάκος, *Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὑδρας (1751-1821)*, Ἀθήνα 1939, σ. 92.

της αγροτικής παραγωγής. Η ύποχρεωτική έμπορευματοποίηση, εξάλλου, δέν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της φορολογίας και έτσι οι δυνατότητες για δημιουργία καθαρών εισοδημάτων ανακόπτονται, με αποτέλεσμα την καταχρέωση και την αλλοτρίωση των χωρικών: αυτή η άρνητική επίπτωση του έξω-οικονομικού εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας έχει σαν σύμπτωμα την αποκοπή του άμεσου παραγωγού από την αγορά ή ειδικότερα την περιορισμένη συμμετοχή του σε ένα προστάδιο αγοράς, σε ένα σύστημα τιμών που δέν επιτρέπει την πραγματοποίηση χρηματικών καθαρών εισοδημάτων.

Χρειάζεται λοιπόν να διακρίνουμε τό είδος των αγορών μέσα στο όποιο επιτελείται ή διακίνηση των αγαθών και διαμορφώνεται ή άνιση αξία τους: αναφερθήκαμε ήδη στη λειτουργία όρισμένων μηχανισμών, επιμένοντας στις περιοριστικές λειτουργίες των συντεχνιών και της κοινοτικής εξουσίας: στην κυριαρχική θέση που κατέχει τό έμπορικό κεφάλαιο μέσα στη διαδικασία της βιοτεχνικής παραγωγής: στις μη ισοδύναμες αξίες με τίς όποιες τροφοδοτείται ή αγορά. Απομένει να προστεθεί ή γεωγραφία της αγοράς, τό σύστημα διασυνδέσεων.

Η διαρκής αγορά των πόλεων, συνδυασμένη με την περιοδική αγορά, εβδομαδιαία κατά κανόνα, έξυπηρετεί τίς ένδοπεριφερειακές συναλλαγές και τή διασύνδεση της οικονομίας του χωριού με την αντίστοιχη της πόλης: τήν ίδια λειτουργία άσκει και ή περιοδική αγορά του χωριού. Πέρα από την ένδοπεριφερειακή διασύνδεση υπάρχει ή διασύνδεση ανάμεσα στις περιφέρειες που έξυπηρετεί τό μεγάλο έμπόριο, έσωτερικό και έξωτερικό, μέσω του συστήματος των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών. Έκει όπου αναπτύσσεται ένα έποχικό έμπόριο, έχουμε τή άμεση σύνδεση της τοπικής αγοράς με τό έξαγωγικό έμπόριο, τό όποιο άπορροφά τήν παραγωγή: πρόχειρα παραδείγματα τό μετάξι που συνδέει τήν αγορά του Μιστρά με τό γαλλικό έμπόριο μέσω του έτήσιου πανηγυριού που γίνεται στην πόλη αυτή τόν Αύγουστο ή σταφίδα στην Πελοπόννησο, τό βαμβάκι στις Σέρρες. Καθώς πρόκειται για ένα έξαγωγικό έμπόριο βασισμένο στα άγροτικά προϊόντα, ό έποχικός του χαρακτήρας είναι έγγενής, αυτό όμως δέν προδικάζει και τή χρονολογία όλων των έτήσιων αγορών που ύποτάσσονται σε μία διακίνηση αγαθών ανεξάρτητη από τήν έποχικότητα της αγροτικής παραγωγής.

Όρισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως ή νηματουργία και ή ύφαντουργία, οδηγούν σε μία άμεση σύνδεση των βιοτεχνικών κέντρων με τήν έξωτερική αγορά, συνεπώς και σε μία άμεση έξάρτηση των πρώτων από τήν τελευταία: οι θεσσαλικές και μακεδονικές βιοτεχνικές πληθυσμικές συγκεντρώσεις παρέχουν ένα καλό παράδειγμα προς τήν κατεύθυνση αυτή με κορυφαίο τό παράδειγμα των Άμπελακίων. Η έξάρτηση καθορίζεται, άρνητικά, από τήν αδυναμία της έσωτερικής αγοράς να άπορροφήσει μία βιοτεχνική παραγωγή που φαίνεται ότι παρουσιάζει κι αυτή, μία άναπροσαρμογή παραδοσιακών συστημάτων στις απαιτήσεις του μεγάλου έμπορίου, καθώς είχαμε τήν ευκαιρία να σημειώσουμε λίγο πριν: εκείνο που αξίζει να σχολιαστεί είναι τό γεγονός ότι ή διασύνδεση με τήν έξωτερική αγορά δέ

φαίνεται να εκφράζει μίαν αντίστοιχη δυναμική της έσωτερικής αγοράς.

Ένα σύστημα άλυσιδωτών έτήσιων αγορών έξυπηρετεί τή μεγάλη διακίνηση των αγαθών δημιουργώντας κόμβους ανταλλαγών έποχικού χαρακτήρα και επιτρέποντας τόσο τή διάδοση των εισαγόμενων έμπορευμάτων όσο και τή συγκέντρωση εκείνων που θά άποτελέσουν αντικείμενο του έξαγωγικού έμπορίου: πρόκειται για τά έτήσια πανηγύρια της Βαλκανικής χερσονήσου. Η διάταξή τους μέσα στον έτήσιο έμπορικό κύκλο επιτρέπει στο διακινούμενο έμπορο να συμμετέχει στην άλυσίδα των πανηγυριών και να πραγματοποιεί τίς ανταλλαγές εκείνες που, με τή σειρά τους, θά του επιτρέψουν να τροφοδοτήσει τό έξαγωγικό έμπόριο. Ένα σύστημα πίστης που άναπτύσσεται στα πανηγύρια (συναλλαγματικές πληρωτές από πανηγύρι σε πανηγύρι) δίνει μιά πρόσθετη συνέχεια στις έμπορικές πρακτικές. Τό έμπορικό πανηγύρι κυριαρχείται από τούς έμπόρους κατά κύριο λόγο, αλλά δίνει πρόσβαση και στον άμεσο παραγωγό των περιοχών όπου αυτό συγκροτείται: όρισμένες ένδείξεις δηλώνουν ότι τό έτήσιο πανηγύρι, τό συνδεμένο με τό μεγάλο έμπόριο, έδινε τήν ευκαιρία για τήν ικανοποίηση καταναλωτικών αναγκών μιάς πελατείας με περιορισμένα εισοδήματα, προσανατολισμένη όμως στην απόκτηση αγαθών διαφορετικών από εκείνα που μπορούσε να έξασφαλίσει ή παραδοσιακή οίκοτεχνία (έμπόριο μεταχειρισμένων ένδυμάτων και τά όμοια).

Τά περισσότερα από τά πανηγύρια γίνονται έξω από τά μεγάλα έμπορικά κέντρα: τά τελευταία γίνονται οι κόμβοι συγκέντρωσης των προϊόντων που διακινούνται στα πρώτα, ενώ σύγχρονα χρησιμοποιούν τά πανηγύρια για τή διάθεση των έμπορευμάτων που συγκεντρώνονται στα κέντρα αυτά και που δέν μπορούν να άπορροφηθούν μέσα από τό σύστημα της διαρκούς αγοράς. Έτσι, τά έτήσια πανηγύρια έξυπηρετούν περισσότερο τή διακίνηση παρά τήν τροφοδότηση της ένδοπεριφερειακής αγοράς. Οι μετρήσεις, βέβαια, που θά τεκμηριώσαν αυτή τή γενική διαπίστωση για τήν ώρα λείπουν: ώστόσο υπάρχουν οι έμμεσες ένδείξεις, ανάμεσα στις όποιες ή κυριότερη είναι ή ύπαρξη στα πανηγύρια ενός διακινούμενου έμπορου που τά επισκέπτεται διαδοχικά και έρχεται σε έπαφή με τόν όμόλογό του έμπορο που φέρνει προϊόντα διαφορετικά και που πολλά άπ' αυτά δέν προέρχονται από τήν παραγωγή της περιφέρειας στην όποια ανήκει τό πανηγύρι. Βρισκόμαστε μπροστά σε μιά αγορά άνελαστική με άργή κυκλοφορία: ή τελευταία, για να έξυπηρετήσει τά εισαγόμενα έμπορεύματα, έχει ανάγκη μεγάλου χώρου και συνεχών άνακατανομών: ανάμεσα στις έπιπτώσεις που είχε ή άνελαστικότητα της αγοράς στη δομή του εισαγωγικού έμπορίου συγκαταλέγεται κατά κύριο λόγο ή εισαγωγή νομισμάτων αντί άλλων αγαθών, που κατέχει μιά δεσπόζουσα θέση μέσα στο σύνολο των εισαγωγών, ανεξάρτητα άν αυτές πραγματοποιούνται από τούς ξένους ή τούς ντόπιους έμπόρους.

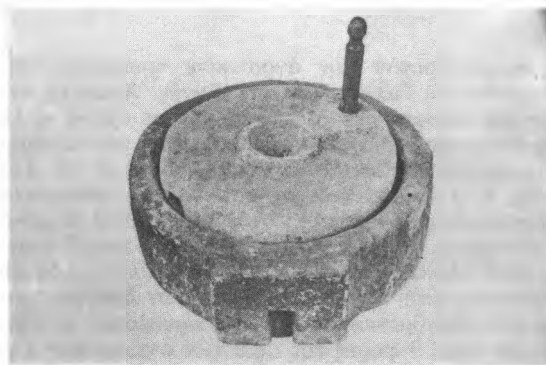
Ένα μέρος της παραγωγής γίνεται αντικείμενο έξαγωγικού έμπορίου: άς μείνουμε, συμβατικά, σ' αυτό που προσανατολίζεται στις αγορές της Δυτικής Εύρώπης στον 18ο αιώνα. Δέν είναι έδώ ό τόπος για

ένα σύντομο, έστω, διάγραμμα του εμπορίου αυτού· θυμίζουμε μόνο ορισμένα του χαρακτηριστικά.

Αναφορικά με τους φορείς του, μπορούμε να διακρίνουμε τό εμπόριο εκείνο όπου ο εξαγωγέας είναι ένας ξένος έμπορος και εκείνο όπου ο τελευταίος είναι ένας βαλκάνιος. Οί δύο μορφές συνυπάρχουν, αλλά ή τάση είναι νά υποκαθίσταται ο ξένος έμπορος από τόν ντόπιο, περισσότερο στόν τομέα τών μεταφορών, λιγότερο στήν ίδια τή διενέργεια του έμπορου. Παραδοσιακός τύπος του ντόπιου έμπορου είναι ο πλανόδιος έμπορος πού ταξιδεύει στίς δυτικές αγορές, όπου έρχεται σέ έπαφή είτε μέ τό δυτικό αγοραστή είτε μέ κάποιον βαλκάνιο εγκαταστημένο στή χώρα προορισμού. Στήν τελευταία περίπτωση (πρόκειται για τίς έλληνικές παροικίες του έξωτερικού) έχουμν μιά ξεειδίκευση τής ένσωμάτωσης μέρους τής οικονομίας τών περιοχών τής οθωμανικής Αυτοκρατορίας στήν οικονομία τών δυτικών και τών κεντροευρωπαϊκών χωρών: ή έμπορική μετανάστευση λειτουργεί ένόψει τής απορροφητικής ικανότητας τής ευρωπαϊκής αγοράς σέ ανατολικά προϊόντα, συνεπώς και ένόψει τών κερδών τά όποία μπορεί νά προσκομίσει στόν εισαγωγέα τών προϊόντων αυτών ή δυτική αγορά. Αυτό δέ σημαίνει ότι ο Έλληνας έμπορος τής Ευρώπης δέν αποδέλεπει στήν άλλη δυνατότητα, δηλαδή στήν απορροφητική ικανότητα τής ανατολικής αγοράς σέ δυτικά προϊόντα: εκείνο πού χρειάζεται νά δειχθεί είναι σέ ποιό σημείο ο έλεγχος τής έσωτερικής αγοράς τόν όποιο άσκει, προοδευτικά, ο ντόπιος έμπορος μπορεί νά οδηγήσει σέ μιά προτίμηση τής δεύτερης ως προνομιούχου τύπου για τήν πραγματοποίηση κερδών μέσω τής διοχέτευσης δυτικών προϊόντων.

Τό έξωτερικό εμπόριο στό 18ο αιώνα τό χαρακτηρίζει ή κυριαρχία τής Γαλλίας σέ βάρος τών άλλων ένθων, κυρίως τής Άγγλίας, τής όποίας τό εμπόριο

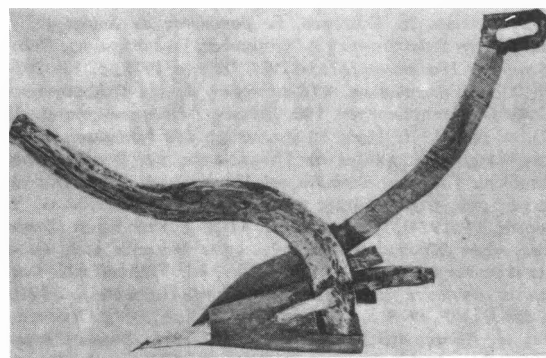
στήν Έγγυς Άνατολή δέν ξαναβρίσκει τά επίπεδα του 17ου αιώνα παρά στίς αρχές του 19ου.²⁶ Σύμφωνα μέ μιά από τίς εκτιμήσεις,²⁷ τό γαλλικό εμπόριο στήν οθωμανική Αυτοκρατορία και στήν Μπαρμπανία παρουσιάζει ανάμεσα στά έτη 1716 και 1781 μιά αύξηση τών εξαγωγών του τής τάξης του 1270%· οί εισαγωγές τών χωρών αυτών στή Γαλλία αυξάνονται ανάμεσα στά έτη 1716 και 1787 κατά 1099%. Οί γαλλικές εξαγωγές πρós τίς χώρες αυτές αντιπροσωπεύουν στά 1716 τό 1,91% του συνολικού γαλλικού εξαγωγικού εμπορίου και στά 1781 τά 6,03%· αντίστοιχα, οί εισαγωγές αντιπροσωπεύουν τά 4,94% στά 1716 και τά 9,93% στά 1787 (στούς ύπολογισμούς αυτούς δέν έχουν παρθεί ύπόψη οί χρηματαποστο-

Χειρόμυλος από τή Χίο.

26. Βλ. συνοπτικά, Traian Stoianovich, «Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de Bazar 1500—1800», *Association Internationale d'Études du Sud-est Européen. Bulletin*, XII/2 (1974), Σ. 70-97· Ralph Davis, «English Imports from the Middle East, 1580-1780», M.A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the present day*, London, Oxford University Press, 1970, σ. 193-206· Paul Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant 1660-1714*, Bucharest 1972, σ. 21-57.

27. Σύμφωνα μέ τούς πίνακες του Arnould (*De la Balance du Commerce de des relations commerciales extérieures de la France dans toutes les parties du globe*, I-III, Paris 1791) πού σχολιάζει ο Pierre Léon, «Structure du commerce extérieur et évolution industrielle de la France à la fin du XVIIIe siècle», *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*, Paris 1974, σ. 407-32. Οί εισαγωγές τής Έγγυς Άνατολής στή Γαλλία κατά τίς δεκαετίες 1716-1725 και 1711-1780 παρουσιάζουν μιά αύξηση κατά 530%· οί γαλλικές εξαγωγές αντίστοιχα, δίνουν μιά αύξηση κατά 527%· Ruggiero Romano, *Documenti e prime considerazioni intorno alla «Balance du commerce» della Francia dal 1716 al 1780*, *Studi in onore di Armando Saporì*, II Milano 1957, σ. 1287. Για μόνα τά έτη 1716 και 1780, τά ποσοστά είναι 1072% για τίς εισαγωγές και 1508% για τίς εξαγωγές. Σύμφωνα μέ άλλα τεκμήρια (R. Paris, *Histoire du commerce de Marseille. Le Lenant*, V, Paris 1957, σ. 600) οί εισαγωγές από τήν Έγγυς Άνατολή αύξήθηκαν στίς ίδιες δεκαετίες, κατά 185%. Για μόνα τά έτη 1716 και 1780, 475,5%.

Άλέτρι ξύλινο.

λές). Η δομή του εμπορίου αυτού στις ίδιες χρονικές στιγμές:

Εξαγωγές

Έτη	Είδη διατροφής	Πρώτες ύλες	Βιομηχανικά προϊόντα
1716	0,131	6,50%	0,006
1781	8,108	31,66%	3,183
		0,30%	12,43%
		1,879	93,20%
		14,318	55,91%

Εισαγωγές

1716	0,972	23,08%	2,640	76,92%
1787	6,987	18,52%	29,162	78,29%
			1,576	4,18%

(σε εκατομμύρια livres)

Κυριαρχία λοιπόν των αγροτικών προϊόντων στις εισαγωγές στη Γαλλία από την Έγγυς Ανατολή, εντονότερη αύξηση των πρώτων ύλων σε σχέση με τα είδη διατροφής, ελάχιστη εκπροσώπηση των «βιομηχανικών» προϊόντων· στο μεταξύ, ήδη από τον 17ο αιώνα, η Δύση στέλνει στην Ανατολή άποικιακά προϊόντα, υποκαθιστώντας στον τομέα αυτό το ρόλο της δεύτερης. Τα βιομηχανικά προϊόντα που εξαγονται στην Ανατολή παρουσιάζουν απόλυτη αύξηση μεγαλύτερη από το σύνολο των άλλων δυο κατηγοριών των εξαγόμενων δυτικών εμπορευμάτων και ξεπερνούν κατά 9 φορές την αξία των αντίστοιχων της Ανατολής.

Τό παράδειγμα αυτό αρκεί για να εικονογραφήσει τη δομή του ανατολικού εξαγωγικού εμπορίου²⁸: εκείνο που το χαρακτηρίζει είναι η ελάχιστη εκπροσώπηση της μεταποίησης. Απομένει να προστεθεί ότι τα αγροτικά προϊόντα που τό συνιστούν είναι αγαθά που δέν ξεκινούν ως εμπορεύματα, αγαθά χρήσης που καταλήγουν να γίνουν εμπορεύματα μέσω έξω-

28. Αναλυτικά, Ν. Σβογος, *Le commerce de Salonique*, σ. 220-80. Για την Πελοπόννησο, Β. Κρεμμυδάς, *Τό εμπόριο της Πελοποννήσου στό 18ο αιώνα (1715-1792)*, Αθήνα 1972, σ. 129-205. Έλένη Κ. Γιαννακοπούλου, «Τό εμπόριον εις την Πελοπόννησον κατά την 6' πενταετίαν του 19ου αιώνας», *Πελοποννησιακά*, 12 (1977), σ. 103-51· ως πρός τό χαρακτήρα του εμπορίου, βλ. τίς παρατηρήσεις, αναφορικά μέ την Πελοπόννησο, του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Από τό Ναύπλιο στην Τριπολιτιά: ή σημασία της μεταφοράς μιάς περιφερειακής πρωτεύουσας τόν 18ο αιώνα», *Ο Έρασις*, 11 (1974), Αθήνα 1977, σ. 41-56. Για την Κρήτη, Daniel Sabatier, «Les relations commerciales entre Marseille et la Grèce dans la première moitié du XVIIIe siècle», J.P. Filippini κ.ά., *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle*, Paris, P.F., 1976, σ. 217-31. Πρβλ. Β. Κρεμμυδάς, *Οι σαπυνοποιίες της Κε ήης στό 18ο αιώνα*, Αθήνα 1974. Yolande Triantafyllidou, «L'industrie du savon en Grèce au XVIIIe siècle: aspects économiques et sociaux», *Études Balkaniques*, 11/4 (1975), σ. 75-87. Για τίς παραπάνω και όρισμένες άλλες ζώνες εξαγωγικού εμπορίου, βλ. και Σαραφείμ Αξέμπος, *Η αύγή του έλληνικού καπιταλισμού*, σ. 113-54. Τά παραδείγματα που ακολουθούν έχουν άντληθεί από τά παραπάνω έργα· π. βλ. και σημ. 29.

οικονομικών ιδιοποιήσεων και μέσω της άνισης ανταλλαγής.

Τό εξαγωγικό εμπόριο παρουσιάζει μία αύξηση στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα που, σε όρισμένες ελληνικές περιοχές, φτάνει στα έξηξ έπίπεδα: 476% στα έτη 1750-1789 για τό εξαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης σε σχέση μέ τά έτη 1722-1749· 182% για την Πελοπόννησο στα έτη 1750-1789 σε σχέση μέ τά έτη 1700-1749· ώστόσο, 34% για την Κρήτη στα ίδια χρόνια και 19% για τή ζώνη του Αιγαίου στα έτη 1750-1759. Κρίνοντας μέ βάση όμοιογενή, τίς προξενικές εκθέσεις, ή Σύμυρη παρουσιάζει τήν έξηξ κίνηση στόν τομέα των εισαγωγών από τή Μασσαλία:

Εισαγωγές

1736-1762	έτήσιος μέσος όρος	100
1763-1773		178
1787-1789		511

Η Αίγυπτος παρουσιάζει μία αύξηση των γαλλικών εισαγωγών στα έτη 1764-1773 της τάξης του 287% σε σύγκριση μέ τά έτη 1756-1763!

Ανοδική είναι και ή κίνηση των τιμών των ειδών εξαγωγής: τά κυριότερα είδη εξαγωγής στη Θεσσαλονίκη δείχνουν μία άνοδο στα τέλη του αιώνα (1785-8) ή όποια κυμαίνεται ανάμεσα σε 1,4 και 9 φορές σε σχέση μέ τίς τιμές των αρχών του αιώνα (1720-24)· ή άνοδική φάση αρχίζει μέ τό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, για μερικά είδη, για άλλα στην πενταετία 1740-5. Έτσι, παρά κάποιες συνέχειες, ό 18ος αιώνας χωρίζεται καθαρά σε δύο φάσεις άνοδικής κίνησης τόσο στό έπίπεδο των διακινούμενων αξιών στό έξωτερικό εμπόριο όσο και στό έπίπεδο των τιμών των προϊόντων εξαγωγής. Τό αντίθετο φαινόμενο παρατηρείται στις τιμές των προϊόντων εισαγωγής, όπου τό κυριότερο εμπόρευμα, τά ύφασματα, είναι κατά 1,4 φορές φτηνότερο στα έτη 1785-9 στη Θεσσαλονίκη σε σύγκριση μέ τά έτη 1720-4 και 1,8 στην Πελοπόννησο σε σχέση μέ τά έτη 1725-9. Άλλα προϊόντα εμφανίζουν άνοδο, στό σύνολό της όμως ή κίνηση των τιμών είναι ευεργετική για τά είδη εξαγωγής. Σε ένα από τά κύρια είδη εξαγωγής, στον καφέ, ή σχετική άνοδος των τιμών άντισταθμίζεται από τήν ύψηλή τιμή του ανατολικού καφέ²⁹:

Έτη	Καφές Αντιλλών	Καφές Μοκα
1776-7	9	25,5
1778-9	11,5	28
1780-1	18	28
1783-5	12,7	37,3
1787	18	36

Τό έξωτερικό εμπόριο ήταν, κατά κανόνα, ένεργητικό για τίς ανατολικές αγορές, γεγονός που άντανανκλά τήν άργη κυκλοφορία στην ανατολική αγορά· οι χρηματαποστολές, μέ τίς όποιες άντιμετωπίζονται οι άνάγκες των δυτικών εξαγωγών, βρίσκουν τό πά-

ρισό τους στην εισαγωγή χρήματος που πραγματοποιούν οι ντόπιοι έμποροι, όσοι ταξιδεύουν στη Δύση και στην Κεντρική Ευρώπη ή είναι εγκαταστημένοι εκεί: τα θεωρητικά κέρδη που θα μπορούσαν να προκύψουν από την επένδυση αποκλειστικά σε προϊόντα εισαγωγής προσκρούουν στην άρχη κυκλοφορία και, συνεπώς, στην ανεπαρκή διαθεσιμότητα ρευστού στην ανατολική αγορά. Κι αυτό, παρά το γεγονός ότι τα κέρδη από τις εισαγωγές ήταν υψηλά.

Τά ανατολικά προϊόντα δέν ήταν πάντα συναγωνιστικά στην αγορά προορισμού, γι' αυτό και, κρίνοντας από το παράδειγμα της Μασσαλίας, τα κέρδη καθορίζονταν από εκείνα που πραγματοποιούνταν στην Ανατολή: οι εισαγωγές στη Μασσαλία παρουσίαζαν κάποτε παθητικό – απώλειες στις συναλλαγματικές, στά νομίσματα, στά έμπορεύματα –, σέ τρόπον ώστε κέρδη στην Ανατολή της τάξης του 35% νά μήν ισοφαρίζουν τις απώλειες.³⁰ Ωστόσο, οι επιστροφές σέ ανατολικά προϊόντα άντι σέ συναλλαγματικές θεωρούνται προσφορότερες: «Πώς νά επαναπατριστεί τό διαθέσιμο «λαβείν» όσο γίνεται μέ λιγότερη επιδάρηση; Αναμφίβολα, κερδίζει κανείς πολύ στις εισαγωγές (στά λιμάνια της Ανατολής): τό νά μήν κáme κέρδος στην επιστροφή, έστω. Αν όμως χάνει; Ωστόσο, κάθε επιστροφή σέ συναλλαγματικές συνοδεύεται από ένα έλλειμμα που δλο αυξάνει. Γιατί τότε νά μήν ανακτηθούν οι άξεις που δημιουργήθηκαν από τις εξαγωγές χάρη στην αποστολή έμπορευμάτων; Κι αυτές ακόμη οι αποστολές αφήνουν έλλειμμα που εύθυγραμμίζεται σιγά σιγά μέ τή γενική πώση». Τέλος, γιατί τό έλλειμμα στις συναλλαγματικές; Μικροπρόθεσμα, χάρη στή συνεχή ύποτίμηση του όθωμανικού νομίσματος, στην πολιτική συγκυρία. Μακροπρόθεσμα, «πρέπει επίσης νά στραφούμε πρós τό έμπορικό ισοζύγιο. Οι συναλλαγματικές γιά τή Μασσαλία είναι άκριβές στην Κωνσταντινούπολη· λοιπόν είναι σπάνιες. Γιά νά έχει κανείς livres turquoises, πρέπει νά δώσει περισσότερο ανατολικό χρήμα από τό ποσοστό της νομισματικής ισοτιμίας, δηλαδή τά λιμάνια της Ανατολής είναι χρεώστες: τό ισοζύγιο πληρωμών της Μασσαλίας είναι πλεονασματικό. Αντίθετα, όταν ή Ανατολή είναι πιστώτρια, τό συνάλλαγμα πέφτει· οι συναλλαγματικές γιά τή Χριστιανοσύνη άφθονούν. Έτσι συμβαίνει, όταν ή συγκομιδή του βαμβακιού προοιωνίζεται καλή, ή Ανατολή νά εξαγει περισσότερο, νά βελτιώνει τό ισοζύγιο των πληρωμών της». Αλλά γιά τό γενικό μηχανισμό που διέπει τό έξωτερικό έμπόριο, κυρίως από τή όπτική του εξαγωγικού ευρωπαϊκού κέντρου.

Άκόμη ένα χαρακτηριστικό του έξωτερικού έμπορίου: ό συγκυριακός του χαρακτήρας. Συγκυρία διπλή, κλιματολογική και πολιτική: γιά τήν πρώτη μās προσφέρει έναν καλό δείκτη ή κίνηση των εξαγωγών του σιταριού. Παράδειγμα πάλι ή Μασσαλία³¹: ενώ στις κανονικές χρονιές τό ανατολικό σιτάρι αντιπροσωπεύει ένα μέσο ποσοστό του 6,4% στο σύνολο των μασσαλιωτικών εισαγωγών σιταριού, στά έτη 1756-1790, στις έποχές της σιτοδείας στην Δύση, τό ποσοστό κυμαίνεται ανάμεσα στά 22,46 ως 47,48%. Της συγκυρίας αυτής τήν επίπτωση τή βλέπουμε στην αύξηση των εξαγωγών σιταριού από τή Θεσσαλονίκη και τήν Πελοπόννησο. Τήν πολιτική συγκυρία τή σχολιάσαμε μιλώντας γιά τό έλληνικό ναυτικό στην έποχή του ηπειρωτικού αποκλεισμού· ως υπενθυμι-

στεί ή θετική επίπτωση του άγγλογαλλικού ανταγωνισμού στην συγκρότηση της έλληνικής ναυτιλίας στά μέσα του 18ου αιώνα. Τό άνοιγμα της Μαύρης Θάλασσας άποτελεί ένα άλλο έκπρεπές παράδειγμα γιά τό ρόλο της πολιτικής συγκυρίας και τις μονιμότερες επιπτώσεις της στο έλληνικό έμπόριο και τήν έλληνική ναυσιπλοία, αλλά και γιά τις ασυνέχειες που επέφερε στις έμπορικές πρακτικές και στή διακίνηση των πλοίων (1806, 1821).

Συνοψίζοντας, μπορούμε νά πούμε ότι έχουμε νά κάμουμε μέ ένα έξωτερικό έμπόριο προσδιορισμένο από τις ανάγκες των κυρίαρχων οικονομιών: διοχέτευση βιομηχανικών προϊόντων έναντι άγροτικών, διοχέτευση ακόμη άποικιακών ειδών ή άπλών πολυτιμων μετάλλων, όταν ή ανατολική αγορά έχει κορεστεί σέ ύφασματα· ένδειξη, αυτό τό τελευταίο, της «ευελξίας» του μασσαλιωτικού έμπορικού καπιταλισμού. Στις συναλλαγές ανάμεσα στην Ανατολή και στην Δύση έρχονται άντιμέτωπες δύο διαφορετικές νομισματικές πραγματικότητες: τό άσθενές και σέ συνεχή ύποτίμηση νόμισμα της όθωμανικής Αυτοκρατορίας και τό νόμισμα των κυρίαρχων οικονομιών, επενδυμένο στην παραγωγή, που φτάνει μεταμορφωμένο σέ έμπόρευμα. Σέ σχέση μέ τό τσεκίνο (σταθερό χρυσό νόμισμα) τό τουρκικό νόμισμα χάνει μέσα στον 18ο αιώνα 9 φορές τήν άξία του: έτσι τό τσεκίνο παρουσιάζει μιά υπερτίμηση της τάξης του 60% ανάμεσα στά έτη 1700-1770 και 132,5% στά έτη 1770-1800. Η συνεχής ύποτίμηση εύνοει τις κερδοσκοπικές έπιχειρήσεις κι ακόμη διώχνει τό γερό νόμισμα διοχετεύοντάς το στους ενδιάμεσους ή στην αποθησαύριση, στους ενδιάμεσους που ενεργούν τόσο στην έσωτερική όσο και στην έξωτερική αγορά και που είναι οι ντόπιοι έμποροι, ακόμα και οι βιοτεχνικοί παραγωγοί στους όποιους, επίσης, είδαμε νά προεξάρχει ή έμπορική λειτουργία του κεφαλαίου. Η λειτουργία αυτή διαγράφει τά όρια συμμετοχής των βιοτεχνικών προϊόντων μέσα στην δλη διακίνηση των αγαθών και μηδενίζει τις δυνατότητες επένδυσης στην παραγωγή.

Ποιά μπορούσε νά είναι ή επίπτωση αυτού του έμπορίου στον τρόπο παραγωγής; Οι προσεγγίσεις τις όποιες έπιχειρήσαμε όδηγούν σέ άρνητικές διαπιστώσεις: άπουσία μεταφοράς του έμπορικού κεφαλαίου στην παραγωγή, κυριαρχία του κεφαλαίου αυτού στην βιοτεχνία, δηλαδή έξουδετέρωση της δυναμικής που μπορούσε νά ένυπάρχει σ' αυτή. Οι περιοσιές που δημιουργούνται από τό έμπόριο είναι τό αποτέλεσμα ενός *προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βασισμένου στην άγροτική οικονομία και μέ κύρια μέθοδο ίδιοποίησης του υπερπροϊόντος τή φορολογία και τή φυσική γαιοπρόσοδο· άντι νά ανατρέπουν, τείνουν νά δαιωνίσουν τον τρόπο παραγωγής.

29. Louis Meignen, «Esquisse sur le commerce français du café dans le Levant au XVIIIe siècle», J. P. Filippini κ.ά., *Dossiers*, σ. 148-9 σέ sols κατά livre poids de tavle· 137-8 (εισαγωγές Σμύρνης), 144-6 (Αίγυπτος).

30. Charles Carrière, *Négociants Marseillais au XVIIIe siècle. Contribution à l'étude des économies maritimes*, I, Marseille 1973, σ. 408-9, άπ' όπου και τά παραθέματα.

31. Σύμφωνα μέ τους πίνακες που παραθέτει ό Ruggiero Romano, *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Paris 1956, σ. 142-3· πρβλ. Σπ. Ι. Αοθραγάς, «Οικονομία», σ. 175.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (ΙΔ' ΚΑΙ ΙΕ' ΑΙΩΝΑΣ)

του Sencer Divitçioğlu

Ἡ μελέτη αὐτή καταχωρίζεται στὸν τόμο: «Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ιε'–ιθ' αἰ.» πού κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Μέλισσα» μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ.

Αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἔχει ἀντληθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα *Asya üretim Tarzi ve Osmanlı Toplumı, Sermet Matbaası, İstanbul 1967* [2η ἔκδ., Kız Yayınları, İstanbul 1971].

«Ἄνθρωπος, νεράιδα ἢ ἄγγελος, κάθε εἶδος τείνει νὰ πάρει τὸ ἀληθινὸ του πρόσωπο».

Ibn Kemal
Tevarih-i Al-i Osman

Τὸ δοκίμιό μας* δὲν εἶναι ἱστορικό δοκίμιο, μολονότι ἐντάσσεται στὸ πεδίο τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας· συνθεμένο ἀπὸ ἓναν οἰκονομολόγο, τείνει νὰ διασαφηνίσει τὴ λειτουργία καὶ τὴ λογικὴ ἐνός δοσμένου συστήματος πού ὑπῆρξε ἱστορικά.¹

Ἐχοντας προσδιορίσει ἔτσι τὸ σκοπὸ μας, δὲ σκεφτόμαστε ὅτι ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας, τὴν ἐπιστῆμη τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, πού συστηματοποιεῖ τὴν ἀντίληψη τῆς ἱστορίας μὲ τὴ μελέτη τῶν διάφορων τρόπων παραγωγῆς, τῆς λειτουργίας καὶ τῆς λογικῆς τους καθὼς καὶ μὲ τὴ μελέτη τῆς μετάδωσης ἀπὸ ἓναν τρόπο παραγωγῆς σὲ ἄλλον.

Ὁ ἱστορικός ὕλισμός φαίνεται μὲ τὸ πρῶτο ὅτι εἶναι τὸ θεωρητικὸ προϊόν μιᾶς νοητικῆς διαδικασίας βασισμένης στὰ γεγονότα. Αὐτὴ ἡ διαδικασία χρησιμοποιεῖ ἀφηρημένες ἀντιλήψεις στὸ βαθμὸ ὅπου αὐτὲς θεμελιώνουν τὶς ὑποθέσεις καὶ τὶς μεθοδολογίες τους στὴν πραγματικότητα. Ἐτσι ἡ ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας, ὁ ἱστορικός ὕλισμός, δὲ μᾶς προσφέρει παρὰ ἓνα θεωρητικὸ μοντέλο (στὴν οἰκονομικὴ σημασία τοῦ ὄρου) πού ἀναγκαστικά εἶναι γενικό καὶ ἀφηρημένο.²

Τὸ ἀφηρημένο καὶ γενικό μοντέλο, βασισμένο σὲ ἓναν ἀριθμὸ πρῶτων διαπιστώσεων καὶ ἐπαληθεύσεων, προηγεῖται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἰδιαίτερο μοντέλο. Ἡ μεθοδολογικὴ θεμιτότητα τοῦ ἀφηρημένου καὶ γενικοῦ μοντέλου ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν συνδυασμῶν τῶν στοιχείων καὶ τῶν δυνάμεων (ἢ μάλιστα τῶν ἐπιπέδων καὶ τῶν στιγμῶν) πού ὀρίζουν τὴ λειτουργία καὶ τὴ λογικὴ τῶν πραγματικῶν οἰκονομικῶν συστημάτων.

Αὐτὲς οἱ προεισαγωγικὲς ἐξηγήσεις εἶναι οὐσιαστικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Στὴν ἐργασία μας θὰ προσπαθήσουμε νὰ χαράξουμε στίς μεγάλες τους γραμμές τὴ λειτουργία καὶ τὴ λογικὴ ἐνός ὀρισμένου οἰκονομικοῦ συστήματος πού ὑπῆρξε, δηλαδή ἱστορικοῦ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ ΙΔ' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς τὶς ἐξεγέρσεις τῶν Celâli.

Πῶς λειτουργοῦσε αὐτὸ τὸ σύστημα καὶ ποιά ἦταν ἡ λογικὴ του;

Πρῶτο, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ ἐπιλογή μιᾶς περιόδου δύο αἰῶνων, τοὺς ὁποίους ἐξετάζουμε γιὰ νὰ ἀνασυγκροτήσουμε τὴν οἰκονομία μέσα στὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία, εἶναι θεμιτὴ γιατί μόνο οἱ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνες εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀντικαθρεφτίσουν ἓνα οἰκονομικὸ σύστημα καθαρὸ καὶ συνεκτικὸ, σύστημα πού ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ του διαλεκτικὴ ἀρχισαν

νά τό άναίρουν πρός τά μέσα του ΙΣΤ' αιώνα. Λοιπόν, τό οικονομικά προεξάρχον μοντέλο πού προτεινόμε θά είναι στατικό, στή σημασία τής άπλής άναπαραγωγής.

Δεύτερο, άνασυγκροτώντας ένα οικονομικά προεξάρχον μοντέλο τής οθωμανικής ιστορίας γι' αυτούς τούς δύο αιώνες, άποφεύγουμε θεληματικά νά τονίσουμε τίς «παραγωγικές δυνάμεις», μολοντί συνιστούν τό καθοριστικό στοιχείο του οικονομικού συστήματος. Κι αυτό γιά δύο λόγους: πρώτα, ή άνεπάρκεια ιστορικών δεδομένων· ύστερα, σέ ένα μοντέλο αυτού του τύπου, μπορεί πάντα κανείς νά υποθέσει ότι τό επίπεδο των δυνάμεων παραγωγής είναι δοσμένο.

Τρίτο, ή κατασκευή ενός στατικού μοντέλου δέ σημαίνει καθόλου ότι τό αντιμετωπιζόμενο οικονομικό σύστημα είναι άκίνητο, μάλιστα στάσιμο, ή ότι στερείται όλοτελα από έσωτερική και έξωτερική διαλεκτική. Έξυπακούεται ότι ή περίοδος πού συνιστά τό αντικείμενο του δοκιμίου μας φέρνει μέσα της - δυνάμει - τούς διαλεκτικούς παράγοντες πού όρίζουν τή διπλή κίνηση τής άνάπτυξης και τής κατάρρευσης της. Αυτό τό σύστημα, άκριδώς όπως τά όμοιά του, θά αλλάξει φύση και θά γίνει άλλο. Όστόσο, στό δοκίμιο μας, άν άμελούμε τή διαλεκτική στιγμή (instance), έσωτερική και έξωτερική, του οικονομικού συστήματος τής οθωμανικής κοινωνίας, θά προσπαθήσουμε νά φωτίσουμε τά άσθενή σημεία του συστήματος και νά ύποδείξουμε τίς βάσεις των περαιτέρω τροποποιήσεων.

Χωρίς νά προδικάσουμε τίποτε, μάς χρειάζεται πρώτα νά άποδεσμεύσουμε τά οικονομικά συστατικά στοιχεία τής οθωμανικής κοινωνίας μέ τά όποια θά μπορούσαμε νά κατασκευάσουμε ένα οικονομικά προεξάρχον μοντέλο. Άφού γίνει αυτό, δέν μάς άπομένει παρά νά έπεξεργαστούμε μιά μελέτη έγγενώς συγκριτική γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα σέ ποιόν τρόπο παραγωγής άνήκε ή οθωμανική κοινωνία.

Τό καθεστώς τής γής

Τό άγροτικό καθεστώς τής οθωμανικής κοινωνίας παρουσιάζει μιά σταθερή σέ όλον τόν ΙΔ' και ΙΕ' αι. Η γή άνήκει στό κράτος. Τό κράτος είναι πλήρως ιδιοκτήτης των γαιών miri.³ Τό κυριαρχικό δικαίωμα άνήκει στό Σουλτάνο από θεία περιβολή, γνωστή μέ τό όνομα Beytülmal.

Ό Σουλτάνος, άνώτατος κύριος των γαιών miri, έχει επίσης τό δικαίωμα νά εισπράττει τήν έγγεια πρόσοδο. Όλη ή οικονομική έξουσία βρίσκεται, λοιπόν, συγκεντρωμένη στα χέρια του. Μέ τό νά είναι ό μοναδικός ιδιοκτήτης τής γής, κρατά επίσης τό ύπερπροϊόν των καλλιεργούμενων γαιών.

Όστόσο, γιά νά κυβερνήσει μέ έναν υπεραναπτυγμένο κρατικό μηχανισμό, ό Σουλτάνος έχει άνάγκη

υποστηριγμάτων. Έτσι, από τήν αρχή τής συγκρότησης των οθωμανικής κοινωνίας, οι Σουλτάνοι μοίρασαν τή γαιοπρόσοδο και τό ύπερπροϊόν στους στρατιωτικούς και θρησκευτικούς (μέ τά διοικητικά τους καθήκοντα) ύπεύθυνους τής κρατικής όργάνωσης.⁴

Οι καρπωτές του διανεμημένου ύπερπροϊόντος διακρίνονται σέ δύο κατηγορίες: τούς τιμαριώτες (timarli sipahi) και τόν κλήρο (ülema), πού καθέννας τους άντιστοιχεί σέ δύο διαφορετικές λειτουργίες τής κρατικής όργάνωσης - στή στρατιωτική και στή θρησκευτικο-διοικητική λειτουργία.

Διαπιστώνουμε ότι κατά τήν εποχή τής ίδρυσης τής οθωμανικής Αυτοκρατορίας τά στρατιωτικά φέουδα δημιουργήθηκαν κυρίως γιά νά διευρύνουν τά σύνορα του beylik χωρίς νά παίρνεται ύπόψη ή φυλετική και θρησκευτική προέλευση των κατοχών των φέουδων. Έξορουμε ώστόσο ότι κατά τούς έμφύλιους πολέμους άνάμεσα στους sehzade (γιοι των Σουλτάνων) τά φέουδα μοιράστηκαν επίσης από τήν έξουσία γιά νά διαφυλάξουν τήν ύπαρξη του οθωμανικού κράτους και, κατά συνέπεια, τήν κυριαρχία των Σουλτάνων.⁵

1. Όπως άν ό οικονομολόγος ζητούσε νά συγκροτήσει τή λειτουργία και τή λογική των σημερινών συστημάτων. Είναι φανερό ότι στό ιστορικό πεδίο τό έργο του οικονομολόγου είναι περισσότερο δύσκολο, ώστόσο δέ στερείται από ένδιαφέρον γιά τήν άνασυγκρότηση του παρελθόντος. Ός πρός αυτό δέ λείπουν τά προηγούμενα: M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, London 1963: *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Aréna Publication, London. «Du féodalisme au capitalisme», *La Pensée*, 1956, no 97.

2. L. Althusser, «L' objet du Capital», *Lire le Capital*, Maspero, Paris 1965: «Contradiction et surdétermination» και «Sur le matérialisme dialectique», *Pour Marx* - Maspero, Paris 1966, E. Balibar, «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique», δ. π. M. Godelier, *La notion du mode de production asiatique et les schémas marxistes d' évolution des sociétés*, C. E. R. M., Paris. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, Paris 1968.

3. Τό άκριδέστερο και πληρέστερο κείμενο γιά τό άγροτικό καθεστώς τής οθωμανικής κοινωνίας βρίσκεται στην *Είσαγωγή* του Ebusu' ud Efendi (ΙΣΤ' αι.). Τό κείμενο δημοσιεύεται από τόν O. - L. Barkan, *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda zira' Ekonominin Hukuki ve Mali Essaslari*, Bühraneddin Erenler Matbaasi, Istanbul 1945, [σ. 292 κ.έ.].

Έξυπακούεται ότι τά έδάφη τής Βοσνίας και τής Αιγύπτου έχουν αποκλειστεί από τήν άνάλυση πού ακολουθεί.

4. Fuat Köprülü, «Bizans'in Osmanli Müesseselerine Tesiri», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasi*, 1, 1931. O.-L. Barkan, «İslâm Türk Hukuku», *Hukuk Fakültesi Mecmuasi*, 7/1, 1941; H. Inalcik, «Osmanlilarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisi», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Mâğr. 1959.

5. Asik Pasaoglu Asiki, «Tevarih-i Al-i Osman», *Osmanlı Tarihleri, Türkiye Yayinevi Istanbul*, έκδ. N. Adisiz · H. Inalcik, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica*, 1954 · O.-L. Barkan, «Mali-khane - Divanî Sistemi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuasi* 2, 1939.

Διαθέτουμε ένα μόνο έγκυρο έπιχείρημα ως προς αυτά. Οί τιμαριώτες, οί κάτοχοι τών φέουδων, εισπράττουν τό φόρο και στρατολογούν στό όνομα του Σουλτάνου. Δέν ήταν παρά ύπάλληλοι⁶ του όθωμανικού κράτους, μή έχοντας κανένα δικαίωμα στην ιδιοκτησία τών γαιών. Καμιά γή δέν τούς ήταν μεταβιβάσιμη κληρονομικά. Η κοινωνική έξουσία πού άσκούσαν στά στρατιωτικά τους φέουδα ήταν αυστηρά ρυθμισμένη από τούς νόμους. Δέν είχαν καμιά οικονομική και νομική αυτονομία άπέναντι στους άρχόντες.⁷ Καθώς τό οικονομικο-νομικό τους καθεστώς έξαρτιόταν από ένα άπλό fermān (διάταγμα) του Σουλτάνου, τού ήταν ύπόλογοι τήν κάθε στιγμή.

Όσο για τόν κλήρο, θά μνημονεύσουμε ότι τό καθεστώς του δέν είναι διαφορετικό από εκείνο τών τιμαριωτών. Ξέρουμε ότι στην άρχή τής Αυτοκρατορίας οί Όθωμανοί Σουλτάνοι παραχωρούσαν τς εϋνοιές τους στους dervis, baba και seyh, πνευματικούς άρχηγούς τών έτερόδοξων αιρέσεων ή θρησκευτικούς άρχηγούς τών σουννιτικών αιρέσεων (ülema) δίνοντάς τους ένα μέρος τών γαιών miri μέ τόν όρο ότι θά έκχερσάνονταν ή ότι θά χρησιμοποιούνταν ως σημεία έπιφυλακής κοντά στους ποταμούς ή επάνω στά βουνά.⁸ Φαίνεται ότι αυτό τό είδος ιδιοκτησιών, πού είναι γνωστές μέ τό όνομα zaviye (τό θρησκευτικό κέντρο) και έχον νσηθεί σύμφωνα μέ τούς νόμους τών vakif (ίδρυμάτων), ήταν πολύ διαδομένο στην όθωμανική Αυτοκρατορία.⁹

Όστόσο, ούτε ή ύπαρξη στρατιωτικών φέουδων ούτε ή ίδρυση τών zaviye-vakif στό όθωμανικό έδαφος είναι σε θέση να άποσυνθέσουν τό άγροτικό καθεστώς κατά τό ΙΔ' και ΙΕ' αι. Ο ίδιος ό θεσμός του στρατιωτικού φέουδου και ή ίδρυση τών zaviye-vakif για τήν εκχέρωση τών γαιών και για τήν έδαφική ασφάλεια δείχνουν στην πραγματικότητα τή σταθερή ύπαρξη τών γαιών miri.

Αν όμως στά όθωμανικά έδάφη αυτή ή μορφή ιδιοκτησίας άποτελούσε τόν κύριο τομέα από νομική άποψη, ύπήρχαν άκόμη δυό διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας: «τό φέουδο μέ δυό κεφάλια» και «τό μεγάλο κτήμα» πού, έξαιρώντας προφανώς τήν περίπτωση έλλειψης ιστορικών τεκμηρίων, δέν είναι σε θέση να τροποποιήσουν τήν κυρίαρχη σχέση ιδιοκτησίας στην όθωμανική κοινωνία.

Πρώτο, στην περίπτωση του «φέουδου μέ δυό κεφάλια» (iki-basli-timar), ένα από από «κεφάλια» ανήκει στό κράτος, όπως οί γαίες miri, και τό άλλο στόν άτομικό ιδιοκτήτη μέ μιά μορφή παρόμοια μέ τήν ιδιοκτησία του κτήματος. Ξέρουμε ότι σε αυτές τς γαίες ό τιμαριώτης δέν έχει κανένα δικαίωμα έξάσκησης τών οικονομικο-νομικών και φορολογικών έξουσιών του μέ άπόλυτο τρόπο· στις σχέσεις του μέ τούς χωρικούς είναι ύποχρεωμένος να τηρεί τήν παράδοση και τά έθιμα τής περιοχής.¹⁰

Δεύτερο, στην περίπτωση του κτήματος [domaine] (malikāne) μās λείπουν ιστορικά τεκμήρια για τήν έξακρίωση του αριθμού και τής έκτασης τών μεγάλων κτημάτων. Είναι φανερό ότι στις άρχές του ΙΕ' αι. μερικοί στρατιωτικοί μπέηδες άπόκτησαν έκτεταμένα κτήματα στην Άνατολική Θράκη, ως τό σημείο να γίνουν μιά ανταγωνιστική δύναμη στην έξουσία του Σουλτάνου. Μόλις όμως έγιναν άπειλή για τήν

άνωτατη έξουσία, οί γαίες τους πέρασαν στόν έλεγχο του κράτους μέ άπλό διάταγμα του Σουλτάνου.¹¹ Στη διαδρομή τής όθωμανικής ιστορίας, ή δήμευση τών ιδιωτικών γαιών εφαρμόστηκε πλατιά για να έξαλειφθεί όποιαδήποτε έξουσία ανταγωνιζόταν εκείνη τών κράτους.

Έτσι, αφήνοντας κατά μέρος αυτές τς έξαιρετικές περιπτώσεις, πού δέν πρέπει να θεωρηθούν σαν μιά σχέση ιδιοκτησίας ανταγωνιζόμενη στην περίπτωση τήν κυρίαρχη σχέση, μπορεί κανείς να δεβαιώσει ότι στην όθωμανική κοινωνία ή ιδιοκτησία συνίσταται άκριβώς στό γεγονός ότι οί γαίες ανήκουν στό κράτος.

Τό κράτος γίνεται έτσι ό μοναδικός ιδιοκτήτης τών μέσων παραγωγής, του κύριου παράγοντα τής παραγωγής, και κατά συνέπεια αναλαμβάνει τό ρόλο τής κυρίαρχης τάξης. Είναι όμως άναντίρητο ότι τό κράτος πού διασφαλίζει έξ όρισμού μιά λειτουργία γενικού χαρακτήρα, δε μπορεί να σχηματίσει καθεαυτού μιά κυρίαρχη τάξη εκτός αν έχει μέσα στους έκπλους του τούς εκπροσώπους τής.

Ιδιοκτήτης τής γής, τό όθωμανικό κράτος εκπροσωπείται από τρεις κατηγορίες άτόμων: τό Σουλτάνο, τούς στρατιωτικούς και τόν κλήρο προς όφελος τών όποιων παίρνεται και διαμένεται τό παραγόμενο υπερπρόϊόν. Κατά συνέπεια, σύμφωνα μέ τό κριτήριο μας (τό κριτήριο τής διανομής του ύπερπρόϊόντος), αυτές οί τρεις κατηγορίες πού εκπροσωπούν τό κράτος γίνονται αυτές οί ίδιες ή κυρίαρχη τάξη τής όθωμανικής κοινωνίας.

Από τό άλλο μέρος, στην όθωμανική κοινωνία εκείνος πού καλλιεργεί τή γή, ό χωρικός, γνωστός στά όθωμανικά μέ τό όνομα reaya (στόν πληθυντικό, raiye στόν ενικό), δέν είναι ιδιοκτήτης τής γής πού καλλιεργεί· είναι νομέας. Κάθε χωρικός έχει δικαίωμα να κατέχει ένα κομμάτι γής πού του παραχωρείται από τό κράτος για σταθερή καλλιέργεια και κηπουρική. Όστόσο, τό δικαίωμα νομής δέν είναι καθόλου άπόλυτο. Αν τό δικαίωμα κληρονομίας του έχει άναγνωριστει, κάθε συναλλαγή είναι παράνομη και ή δωρεά άπαγορευμένη.¹²

6. Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorlugunda Toprak isçiliginin Organizasyonu Sekilleri», *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 1/4, 1944.

7. Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorlugunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü», *Ülkü*, 53- «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar», *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, 1953· «Les particularités du système financier ottoman et son évolution du XVe au XVIIe siècles», *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'Etat*, Collection Histoire 1966· M. Akdag, *Osmanlı Devrinde Esas Düzen*», *Tarihî Araştırmalar Dergisi*, 3/4-5, 1965· H. Inalcik, «The Nature of Traditional Society», *Political Modernization of Japon and Turkey*, Princeton University Press, 1964. Edited R.-E. Word and D.-A. Rostow.

8. Asik Pasazade δ. π.

9. Ö. - L. Barkan, «Osmanlı İmparatorlugunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», *Vakıflar Dergisi*, τεύχ. 2, 1942.

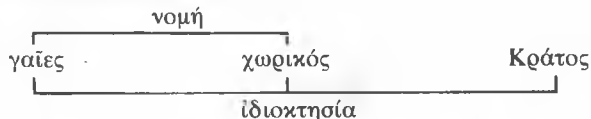
10. Ö. - L. Barkan «Malikhâne-Divani...»

11. Ανάμεσα σ' αυτούς τούς στρατιωτικούς μπέηδες οί σημαντικότεροι ήταν οί Mihaloğlu, Evrenosoğlu και Turahanoğlu. Μόλις όμως έγιναν άπειλητικοί για τήν κυριαρχία του Όθωμανικού Κράτους, στάλθηκε από τόν Μουράτ Β' στην άνατολική Θράκη ένας πρώην δοϋλος (ό Lala Sahin Pasa) ως beylerbeyi (άρχοντας τών άρχόντων) για να έξαφανίσει τούς άπογόνους τους.

12. Έδώ αναφερόμαστε στην *Εισαγωγή* του Ebusu' ud Efendi, δ.π.

Ἡ ὀθωμανική κοινωνία ὡς ταξική κοινωνία

Πρὶν συνεχίσουμε, πρέπει νά χαράξουμε ἕνα μικρὸ σχῆμα γιὰ νά καταλάβουμε τὴ σχέση παραγωγῆς στὴν ὀθωμανική κοινωνία.

Αὐτὸ τὸ ἀπλουστευτικὸ σχῆμα ἔχει μιὰ ἐρμηνευτική ἀξία στὸ ἐπίπεδο μιᾶς πρώτης προσέγγισης, γιατί δείχνει καθαρά τὴν ὑπαρξὴ κοινωνίας τάξεων στὴν ὀθωμανική κοινωνία. Στὴν πραγματικότητα, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ δύο τάξεις: τὴν κυρίαρχη τάξη, τὸ κράτος· τὴν κυριαρχούμενη τάξη, τοὺς χωρικούς.¹³

Ὅφειλε κανεὶς ἐδῶ νά πάρει αὐτὸ τὸ σχῆμα σὲ ἀναφορὰ πρὸς μιὰ δευτέρη προσέγγιση. Ὅσοσο εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ ἐπιφύλαξη: πρέπει νά διασαφηνίσουμε ὅτι ὅλες οἱ δεβαιώσεις μας σχετικά μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὡς κοινωνίας τάξεων ὀφείλουν νά γίνουν ἀντικείμενο προσεκτικότερης ἐπεξεργασίας γιὰ νά καταλάβουμε τὴν ἀληθινὴ δομὴ αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά κάνουμε ἐδῶ μιὰ σαφέστατη διάκριση ἀνάμεσα στὰ ἄτομα πού ἀνήκουν στὴν κυρίαρχη τάξη καὶ σὲ ἐκεῖνα τῆς ἐκμεταλλεῦτριας τάξης: γιατί ἡ μελέτη τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας μᾶς δείχνει ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους, ἐκείνους τῆς στρατιωτικῆς κατηγορίας καὶ ἐκείνους τῆς θρησκευτικῆς κατηγορίας, πού ἔχουν ὀριστεῖ ὡς κοινωνικὸ τάγμα [ordre]¹⁴ (rutbe), ὑπάρχει μιὰ ομάδα ἀξιωματῶν πού καρπώνονται ἕνα ἀξιολόγο ἐτήσιο εἰσόδημα ἀντίθετα ἀπὸ μερικούς τιτουλοῦχους τοῦ κοινωνικοῦ τάγματος πού περνοῦν μιὰ μετριότατη ζωή.¹⁵ Ἔπεται ὅτι, ἂν ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τιτουλοῦχοι ἑνὸς κοινωνικοῦ τάγματος, ἀποτελοῦν μέρος τῆς κυρίαρχης τάξης, μόνο ἕνα ὀρισμένο τμήμα αὐτῶν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ὡς ἐκμεταλλεῦτρια τάξη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐκμεταλλεῦτρια τάξη εἶναι ὑποσύνολο τῆς κυρίαρχης τάξης.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ διοικητικοί (vezir) ἢ στρατιωτικοί (pasa) ἀξιωματῶν, πού συγκροτοῦνται σὲ ἐκμεταλλεῦτρια τάξη, ἦταν τὶς περισσότερες φορὲς ἀποκομμένοι ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς προέλευσῆς τους, δοσμένοι κατὰ κάποιον τρόπο στὴν ἀνωνυμία. Ἦταν kul, ὄρος πού σημαίνει τὸν ὑπῆρτη τοῦ κράτους· καὶ αὐτὸ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ΙΔ' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα.¹⁶

Γιὰ τὴν ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μπορεῖ κανεὶς νά προτείνει, μὲ ἐπιφύλαξη βέβαια, τὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: Τὸ κράτος εἶναι ὁ μοναδικὸς ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, ἀπ' ὅπου ἡ πλήρης ἀπουσία εὐγενῶν γαιοκτημόνων στὴν ὀθωμανική κοινωνία στοὺς αἰῶνες πού ἐξετάζουμε. Μὲ τὸ νά ἔχουν διαπλαστεῖ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ κράτους ἀπὸ ἄτομα προσωπικοῦ καθεστώτος, φυλῆς καὶ θρησκείας διαφορετικῶν, ἡ ἀριστοκρατία δὲ μποροῦσε κατὰ συνέπεια νά συγκροτηθεῖ. Ἄλλωστε, οἱ ἴδιοι οἱ Σουλτάνοι ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Μουράτ Β' δὲν εἶχαν ποτέ σκεφτεῖ νά

ἀναζητήσουν τὴν ἀριστοκρατικὴ τους καταγωγὴ στὴν εὐγενέστερη ἀπὸ τὶς τουρκικῆς φυλές, τοὺς Kayı. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ἐπίσης ὅτι οἱ σύζυγοι τῶν Σουλτάνων ἦταν διάφορης καταγωγῆς.¹⁷

Στὴν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἡ κυρίαρχη τάξη διευθίνει τὶς ὑποθέσεις, ἀσκεῖ καθορισμένες λειτουργίες. Αὐτὰ τὰ προνόμια δὲν ὀφείλονται σὲ ἕναν τίτλο εὐγενείας. Ἀπλούστατα, ἡ κυρίαρχη τάξη συντίθεται ἀπὸ διοικητικά, στρατιωτικά καὶ θρησκευτικά στοιχεία. Αὐτὰ τὰ «στοιχεῖα» προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ παντοδύναμου κράτους.

Ἄλλ' ἡ διακυβέρνηση στοῦ ὄνομα τοῦ κράτους συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ τὴ συγκρότηση ἑνὸς κοινωνικοῦ τάγματος ἢ μιᾶς τάξης κυρίαρχης, ὅπου τὸ δυναμικὸ γιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς κοινωνικῆς κατηγορίες εἶναι ἤδη προβλέψιμο. Γιὰ νά ἀποφευχθεῖ αὐτὴ ἡ σύγκρουση στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κράτους, πού μπορεῖ νά συγκλονίσει τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας, χρειάζεται νά βρεθεῖ ἕνα μέσο ἐναρμόνισης τῆς ἀληθινῆς φύσης τοῦ κράτους καὶ τῶν ἐκπροσώπων του. Αὐτὸ τὸ μέσο εἶναι ἡ δημιουργία τῶν kul, γεγονός πού ἐξηγεῖ, ἀπὸ τὴν ἴδρυση κιόλας τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν ἀμεση ἀντικατάσταση τῶν ἀπειθῶν ἡγετῶν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς kul – ἢ ὑπῆρτες τοῦ κράτους. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐκδηλώθηκε κυρίως στὶς περιόδους ταραχῶν. Ἔχοντας νά ἐπιτελέσει ὀρισμένα καθήκοντα καὶ λειτουργίες, τὸ κράτος διαλέγει τοὺς ἐκπροσώπους του, ἀγνωστῆς καὶ ἀνώνυμης καταγωγῆς, καὶ τοὺς στρατολογεῖ ἀνάμεσα σὲ χριστιανόπαιδα, τὰ ὁποῖα στὴν ἀρχὴ ἐκπαιδεύονται σὲ σχολές ἰδιωτικῆς καὶ ἐξειδικευμένες (ἰσλαμικῆς – ἐτεροδόξης).

Ἀφοῦ ἀπόκτησε τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὁ παντοδύναμος kul γίνεται ὁ ἰσχυρότερος οἰκονομικά, δημογνώμοντας ἔτσι στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἴδιας κυρίαρχης τάξης μιὰ ἐκμεταλλεῦτρια κάστα.

Σχετικὰ μὲ τὴν κυριαρχούμενη τάξη, τὴν ὀθωμανικὴ ἀγροτιά, ὀφείλουμε ἐδῶ ἐπίσης νά ἀποφύγουμε νά διατυπώσουμε μιὰν ἀντίληψη πολὺ διαστικὴ καὶ ἀπλουστευτικὴ.

13. Ὅλοι οἱ Τούρκοι ἱστορικοί, παλαιοὶ καὶ σύγχρονοι, εἶναι σύμφωνοι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: Koçi Bey Risalesi, *Vakıf Matbaası*, İstanbul 1939, ἐκδ. Α.-Κ. Aksüt· Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...»· H. Inalcik, «The Nature of...», καὶ «Ottoman Methods...»

14. Ἐδῶ ἡ λέξη ordre χρησιμοποιεῖται σὲ παρόμοια σημασία μὲ ἐκεῖνη πού χρησιμοποίησε ὁ Marx στὶς *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, = K. Marx, *Fundements de la critique, de l'économie politique*, I. Anthropos, Paris 1967.

15. Ἄν ὁ μέσος τιμαριώτης κέρδιζε 1.500 ἀκρε τὸ χρόνο, οἱ κάτοχοι τῶν φέουδων πού ὀνομάζονταν z'âmet κέρδιζαν περισσότερο ἀπὸ 400.000 ἀκρε τὸ χρόνο. M.-T. Gökbilgin, *XV ve XVI Asırında Edirne ve Pasa Livası Vakıfları, Mülker ve Mukataalar*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.

16. Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος τῶν kul ἀρχισε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐξέλιξή του βρισκεται στὸν χολοφῶνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ. I.-H. Uzuncarsili, *Osmanlı Devleti Teskilâtında Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1943· A. Toynbee, *Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu*, *Yeni Ufuklar*, Haziran 1958· H. Inalcik «Mehmet II» *İslâm Araştırmaları*, 7.

17. A. – H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.

Πρωτ' απ' όλα, σέ τί τό οικονομικο-νομικό καθεστώς ενός Όθωμανού χωρικού διαφέρει από τό αντίστοιχο ενός μεσαιωνικού δουλοπάροικου; Τό ΙΕ' αί. ο Όθωμανός χωρικός υπόκειται σέ άγγαρεία έξι ημερών, από τίς όποιες οί τρεις είναι καταβλητές σέ νόμισμα. Στο τέλος του αιώνα ή άγγαρεία έχει περιοριστεί σέ τρεις ημέρες. Πρέπει όμως νά τονιστεί ότι ή άγγαρεία όφειλόταν στό κράτος και όχι στους τιμαριώτες και συνίστατο στή μεταφορά του άγροτικού προϊόντος από τόν άγρό ως τό σιτοβολώνα. Από τό άλλο μέρος ο χωρικός δέν ήταν υποχρεωμένος νά καταβάλλει παροχές σέ είδος, μάλιστα δώρα, στους τιμαριώτες και δέν υπήρχε κανένας νόμος πού του επέβαλλε τήν ενδογαμία μέσα στό φέουδο. Περισσότερο, ή υποχρεωτική πρόσδεση του χωρικού στό φέουδό του δέν ήταν στήν πραγματικότητα παρά μία άρχή πού δέν είχε ποτέ εφαρμοστεί. Κι αυτό γιά όρισμένους λόγους: μία μακρά άπουσία (δυό ή τρία χρόνια) άρκούσε γιά νά μεταβάλλει τό προσωπικό καθεστώς του χωρικού, μέ τήν προϋπόθεση ότι θά καταβάλλόταν ένα πρόστιμο στις άρχές· ένας άντικαταστάτης άρκούσε γιά νά άποσπαστεί ο χωρικός από τό παλαιό του καθεστώς ή, κάλλιστα, μπορούσε νά άσκήσει καινούρια εργασία.¹⁸

Έτσι, ως νομέας και άμεσος παραγωγός των καλλιεργούμενων γαιών, ο Όθωμανός χωρικός δέν πρέπει νά θεωρείται ως άποκομμένος από τίς αντικειμενικές συνθήκες τής παραγωγής. Βρίσκεται σέ μία κατάσταση όπου τό μέσο και ο σκοπός τής παραγωγής είναι ένωμένα στό πρόσωπό του, γιατί κατέχει τήν καλλιεργούμενη γή και τό παραγόμενο άγροτικό προϊόν. Στίς συνθήκες αυτές, ή οικονομική εκμετάλλευση δέ μπορεί νά έχει γιά τό χωρικό-άτομο παρά μία σημασία υπερβατική. Τό νά πει κανείς ότι ή άμεση εκμετάλλευση δέν είναι γι' αυτόν ένα πρόβλημα ένυπαρκτικού χαρακτήρα δέ θά ήταν μία έσφαλμένη δεδαίωση. Δέν αισθάνεται οικονομικά εκμεταλλεόμενος, ένώ στήν πραγματικότητα είναι μέλος μιάς τάξης πού ύφίσταται εκμετάλλευση. Ός μέλος τής παραγωγικής μάζας πού ύφίσταται εκμετάλλευση, δημιουργεί τήν άξια και είναι άκόμη αυτός ο ίδιος πού θγάζει τό υπερπροϊόν. Είναι φανερό ότι αντικειμενικά βρίσκεται ανάμεσα σέ εκείνους πού ύφίστανται εκμετάλλευση μέσα στή διαδικασία τής κοινωνικής αναπαραγωγής· άλλ' επειδή έχει τή νομή των καλλιεργούμενων γαιών βρίσκεται αντικειμενικά μέ ένα καθεστώς έλεύθερου χωρικού.¹⁹ Δέν είχε τήν αντίληψη τής εκμετάλλευσης πού ύφίστατο. Άποκοπή στή σχέση ιδιοκτησίας αλλά ένωση στή σχέση πραγματικής ιδιοποίησης, αυτός ο δυϊσμός στή σχέση παραγωγής τής όθωμανικής κοινωνίας κάνει τό χωρικό νά παρεμβάλλεται ως έλεύθερος χωρικός, αλλά δέν έμποδίζει νά είναι στήν πραγματικότητα μέλος

18. H. Inalcik, *Suret-i Dester-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1954*. Ö.-L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» N. Todorov, «Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles», *Actes du XIIIe Congrès International des Études Byzantines II, Beograd 1964*.

19. Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» H. Inalcik, «Ottoman Methods...»

Marchand Grec

«L'habit d'un marchand grec. Le costume est celui de l'époque ottomane. Il est en fait par un ouvrier d'origine grecque qui a travaillé pour un marchand grec.»

Έλληνας έμπορος.

τής τάξης πού ύφίσταται τήν εκμετάλλευση. Έτσι, στήν όθωμανική κοινωνία ή άμεση εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο μεταμορφώνεται σέ άμεση εκμετάλλευση τής τάξης από τήν τάξη. Γι' αυτό τό λόγο άλλωστε στή διαδρομή τής όθωμανικής ιστορίας ή νομιμότητα του κράτους, τάξης εκμεταλλεύτριας, δέν τέθηκε ποτέ σέ βασική άμφισβήτηση· οί δυναστικές μεταβολές δέν αντιμετώπιστηκαν.

Σκεφτόμαστε, λοιπόν, ότι αυτή ή αντίληψη τής εκμετάλλευσης δέν έχει δυνατότητα νά επιβεβαιωθεί στο επίπεδο τής οικονομικής και άτομικής άλλοτριώσης. Άντίθετα, έχει όφθαλμοφανώς τόν αντίχτυπό της στο επίπεδο τής κοινωνικής άλλοτριώσης. Πραγματικά, μολονότι τά θεμέλιά τους βρίσκονταν σέ οικονομικά γεγονότα, όλες οί ταραχές και οί άγροτικές έξεγέρσεις στις άρχές του ΙΕ' αί. (Kadi Burhanettin) είχαν θρησκευτική όψη.

Άπ' αυτές τίς παρατηρήσεις γιά τή δομή των τάξεων στήν όθωμανική κοινωνία θγαίνει μία ουσιαστική άρχή: από τό ένα μέρος, ή φύση του όθωμανικού κράτους και ή λειτουργία μιάς κυρίαρχης τάξης προσδεμένη στήν ιδιόμορφη φύση του· από τό άλλο, ο αντικειμενικά διαφορούμενος χαρακτήρας τής κατά-

Marchand de Basins

Ραγουσαίος εμπορός.

στασης της κυριαρχούμενης τάξης, προκαλούν μία ρευστότητα και διαρκή κινητικότητα ανάμεσα στις δυό αντιτιθέμενες τάξεις. Παίροντας υπόψη την άυλη αξία ευγενών και τη σχετική ελευθερία του προσωπικού καθεστώτος των χωρικών, γιατί να μην υπάρξει δυνατότητα μετάβασης του ατόμου μίας τάξης σε μίαν άλλη; Πραγματικά, σε όλη τη διάρκεια του ΙΔ' και του ΙΕ' αι. η κατάργηση και η ανάδειξη μελών μίας δοσμένης τάξης, με διάταγμα του Σουλτάνου, ήταν φαινόμενα συχνά.

Ἡ ἀγροτική παραγωγή

Ἡ ἔλλειψη ιστορικών τεκμηρίων σχετικά με τήν μορφή ἀγροτικής παραγωγῆς στή μικρή ὀθωμανική ἀγροτική κοινότητα κατά τό ΙΔ' και τό ΙΕ' αι., μάς θέτει περιορισμούς στήν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς μορφῆς παραγωγῆς. Ὡστόσο, μέ μιά ἀναδρομική ἀνασκόπηση, πού ἡ ἐγκυρότητά της βασίζεται στίς πρόσφατες ἐρευνες σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς στίς ἀγροτικές περιοχές τῆς σύγχρονης Τουρκίας, μπορούμε νά προτείνουμε ὀρισμένες ὑποθέσεις.

Στούς αἰῶνες πού ἐξετάζουμε, ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἔπρεπε νά εἶναι ἀρκετά ἀναπτυγμένη στό πλαίσιο τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας. Καταρχήν, ἡ ἀγροτική παραγωγή ἔχει μόνο χρηστική ἀξία.²⁰ Σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν ιστορικών τῆς ἐποχῆς, στίς ἀγορές τῶν πόλεων και τῆς ὑπαίθρου γίνονταν ἀνταλλαγῆ φυσικῶν προϊόντων και ἐφαρμοζόταν τρόκ.²¹ Φυσικά, αὐτή ἡ μορφή παραγωγῆς δέν ἀποκλείει καθόλου τή δυνατότητα κυκλοφορίας συνηθισμένων ἐμπορευμάτων στό πλαίσιο μιάς οἰκονομίας σχεδόν χρηματικῆς, δυνατότητα τῆς ὁποίας τά ἀποτελέσματα δέν τροποποιοῦν παρά μερικά αὐτή τή μορφή παραγωγῆς.²² Σέ πρώτη προσέγγιση, μπορούμε νά δεβαιώσουμε ὅτι ἡ μορφή παραγωγῆς στήν ἀγροτική κοινότητα ἦταν χρηστικῆς ἀξίας και, ἐξαιρώντας τή χρησιμοποίηση τοῦ νομίσματος γιά τό διακανονισμό τοῦ ἔγγειου φόρου σέ χρῆμα, ἡ αὐτοσυντήρηση ἀποτελοῦσε τό κύριο χαρακτηριστικό.

Ὡστόσο, τό πρόβλημα εἶναι διαφορετικό ἀναφορικά μέ τήν οἰκονομία τῶν ἀναπτυγμένων πόλεων. Ἡ Κωνσταντινούπολη, Ἄδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Σίβας και Υοζγάτ εἶχαν πολυάριθμο πληθυσμό και ἡ λειτουργία τους ἦταν πραγματικά ἀστική. Αὐτές οἱ πόλεις ἀξιοποιήθηκαν μέ τήν αὐξημένη συγκέντρωση τῆς κατανάλωσης και, κατά συνέπεια, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς «βιομηχανίας» τους και τοῦ ἐσωτερικοῦ και ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τους. Λοιπόν, ἡ γενικευμένη ἰσχύς τῆς παραγωγῆς αὐτοσυντηρησιακοῦ χαρακτήρα ἐλαττώνεται καθῶς πλησιάζουμε γεωγραφικά στίς μεγάλες ἀρτηρίες μερικῶν πόλεων. Ὁ προσδιορισμός τοῦ «ἐπισωρευτικοῦ» [*superfétatoire*] δέν ἐφαρμόζεται στό οὐσιώδες τῶν μεγάλων ὀθωμανικῶν πόλεων πού εἶναι τά κύρια κέντρα τῆς κατανάλωσης τῆς παραγωγῆς (τῆς βιοτεχνίας) και τοῦ ἐμπορίου.²³

Ἐπεται ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιά μιά ἀγροτική οἰκονομία ζευγαρωμένη μέ τήν ἐμπορευματική παραγωγή (τήν παραγωγή ἀνταλλακτικῆς ἀξίας), ὅπου ἡ κυκλοφορία τοῦ νομίσματος ἀποτελεῖ τήν κύρια μορφή. Στήν οἰκονομία τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας οἱ δύο διαφοροποιημένες οἰκονομίες πού τῆς προσδίδουν χαρακτήρα διπλῆς οἰκονομίας μπορούν νά συνυπάρχουν: ἡ μιά χρηματική, ἡ ἄλλη φυσική· ἀντιστοιχοῦν κατά προσέγγιση ἡ πρώτη στήν ἀστική [*urbaine*] οἰκονομία, ἡ δεύτερη στήν ἀγροτική οἰκονομία (τομέας αὐτοσυντήρησης).

Χωρίς νά προχωρήσουμε περισσότερο σέ λεπτομερειακή μελέτη πρέπει νά ἐρμηνεύσουμε ἀναλυτικά τό ἐξῆς ιστορικό γεγονός: τήν ὑπαρξη τῆς διπλῆς οἰκονομίας στήν ὀθωμανική κοινωνία.

20. H. A. R. Gibb — H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Oxford University Press, 1950. S. Ülgener, *Iktisadi İnhitat Tarihimizde ve Zihniyet Meseleri*, İsmail Akgün Matbaası İstanbul 1951.

21. F. Köprülü, *Osmanlı Devleti Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.

22. K. Marx, *Capital*, I., σ. 131 Foreign Languages Publishing House, Moscow.

23. H. İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkisaf Devrin — de Türkiyen'in İktisadi Vaziyeti», *Belleten*, 25/60, 1951. «Bursa and the Trade of the Levant» *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3/3, 1960. 50.-L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l' Empire Ottoman», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, 1957.

Πρίν προχωρήσουμε σε μίαν άπαγωγική άνάλυση, θά εξετάσουμε τήν κύρια μορφή παραγωγής (τήσις) σύνολης οίκονομίας. Γι' αυτό τό σκοπό, πρέπει νά συμ- δουλευτοῦμε τά δημοσιονομικά δεδομένα του ΙΔ' και ΙΕ' αι. Σύμφωνα μέ τούς άριθμούς τούς σχετικούς μέ τόν εισπραττόμενο φόρο, 98% προέρχονταν από φορολογούμενους του άγροτικού τομέα και 2% από τό μή άγροτικό τομέα.²⁴ Άποτέλεσμα, άλλωστε, άναμε- νόμενο. Οί οίκονομίες του ΙΔ' και του ΙΕ' αι. δέν μπορούσαν νά άντανακλουν παρά τόν κυρίαρχο χα- ρακτήρα του άγροτικού τομέα.

Ποιοί είναι οί λόγοι τής παρουσίας αυτών των δύο συνυπαρχουσών οίκονομιών σε αυτή τήν κοινωνία όπου προεξάρχει ό άγροτικός τομέας; Αυτή ή παρου- σία άπορρέει από τήν ίδια τή φύση και τή δομή τής όθωμανικής κοινωνίας. Θά υπενθυμίσουμε γιά μίαν άκόμη φορά τήν κύρια σχέση παραγωγής αυτού του οίκονομικού συστήματος: οί γαίες ανήκαν στό κράτος πού ιδιοποιόταν τό υπερπρόϊόν. Τό κράτος έκπρο- σωπείται από τήν έκμεταλλεύτρια τάξη, συγκροτη- μένη από κρατικούς λειτουργούς επίλεγμένους πού άσκούν διοικητικές, στρατιωτικές και θρησκευτικές λειτουργίες και είναι προσδεμένοι στις λειτουργίες του κράτους καθαυτό. Αυτοί οί υπήκοοι κατοικού- σαν στις πόλεις όπου έδρευε ό κρατικός μηχανισμός, στην πρωτεύουσα τής Αυτοκρατορίας ή σε μερικά άλλα σημαντικά άστικά κέντρα. Τό υπερπρόϊόν πού έλλει παραχθεί σε μιά όρισμένη περιοχή προσανατολί- ζεται κατευθείαν στους κανούριους κατόχους πού δέν έδρεύουν άναγκαστικά εκεί όπου παράχθηκε. Έπεται ότι τό υπερπρόϊόν πού παράχθηκε σε μίαν όρισμένη περιοχή δέ μπορεί νά μεταμορφωθεί σε έμ- πόρευμα στην περιοχή άπ' όπου προέρχεται. Διευθύ- νεται πρós τήν πρωτεύουσα τής Αυτοκρατορίας ή πρós τά μεγάλα κέντρα όπου είναι έγκαταστημένος ό κρατικός μηχανισμός. Μόνο άφού φτάσει στα χέρια τής έκμεταλλεύτριας τάξης έντοπίζεται και μεταμορ- φώνεται σε έμπορεύματα. Έδώ έγκείται ή άρχή τής ύπαρξης διπλής οίκονομίας.

Κατά τή γνώμη μας, ή συγκέντρωση του υπε- ρπρόϊόντος στα διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα έμπόδισε τήν περαιτέρω ανάπτυξη τής υπαίθρου χάρη στη μή μεταμόρφωση του υπερπρόϊόντος σε έμ- πορεύματα στον τόπο τής προέλευσής του.²⁵ Έτσι, στην όθωμανική οίκονομία τό κέρδος από τή διαί- ρηση τής εργασίας τό άποσπούν οί πόλεις σε βάρος τής υπαίθρου. Πρόκειται γιά ένα ούσιαστικό γεγονός πού θά άποτελέσει μετά τό ΙΕ' αι. μίαν από τίς αίτίες τής οίκονομικής στασιμότητας τής όθωμανικής υπαί- θρου.

Ό φόρος ως υπερπρόϊόν

Ό νομέας τής γής, αυτός πού τήν καλλιεργεί, όφείλει νά πληρώσει έγγειο φόρο στό κράτος.²⁶ Καταρχήν, οί

24. N. Todorov «Sur certains aspects...»

25. 'Η μεταμόρφωση σε έμπορεύματα του υπερπρόϊόντος πού ιδιοποιούνται οί μικροί τιμαριώτες στον τόπο τής παραγωγής του δέν είχε σημαντική άξία. B.-A. Cvetkova, «L' evolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu' au milieu du XVIIIe siècles», *Études Historiques*, 1, Sofia 1960.

φόροι πρέπει νά καταβληθούν είτε σε είδος (ösiir) είτε σε χρήμα (zift akcesi) άνάλογα μέ τή διαθεσιμότη- τα του υπερπρόϊόντος των φορολογουμένων, των όποιων ή φορολογική ένότητα ήταν προσδιορισμένη από τά κατάστιχα του δημόσιου ταμείου μέ λεπτομε- ρειακό τρόπο. Έφόσον είναι έκμεταλλευτής και έγ- γειος ιδιοκτήτης, τό δημόσιο είναι γιά τό κράτος ένα μέσο νά φέρει στην κατοχή του τήν ύπερπαρασία, τό υπερπρόϊόν και τή διαφορική πρόσοδο πού παρά- γουν οί χωρικοί. Τά διανέμει όπως του άρέσει στα μέλη τής έκμεταλλεύτριας τάξης. Είναι όμως ένδια- φέρον νά σημειωθεί ότι ή διανομή του εισπραττόμε- νου υπερπρόϊόντος γίνεται πρós τό συμφέρον του Σουλτάνου. Σύμφωνα μέ τόν προϋπολογισμό του έτους 1528 (ύπόδειγμα αντιπροσωπευτικού προϋπο- λογισμού), τό έτήσιο εισόδημα του Σουλτάνου είναι 52.028 φορές πίο ύψηλό από τό μέσο εισόδημα του κατόχου ενός φέουδου.²⁷

Είναι φανερό ότι τό υπερπρόϊόν πού άποσπάται στό έσωτερικό τής χώρας μέ τόν καταβαλλόμενο φόρο περιορίζεται από δυό γεγονότα: από τόν άναγκαιο χρόνο εργασίας γιά τήν άναπαραγωγή του χωρικού και από τίς άντικειμενικές συνθήκες τής παραγωγής· από τήν παραγωγικότητα του εδάφους. Αυτά τά δυό γεγονότα καθορίζουν τόν όγκο του έσωτερικού υπε- ρπρόϊόντος γιά τήν έκμεταλλεύτρια τάξη· γεγονότα άπ' όπου ανακύπτει ή άνάγκη στρατιωτικής έξάπλω- σης τής όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό τό λόγο στην όθωμανική Αυτοκρατορία ή στρατιωτική όργά- νωση ήταν τόσο τέλεια όσο και ή δημοσιονομική όρ- γάνωση τής χώρας.

Θά εξετάσουμε τώρα ένα ζήτημα πού μάς φαίνεται πρωταρχικό: ή συγκρότηση τής όθωμανικής Αυτο- κρατορίας (όπως δεδαιώνουν όρισμένοι ιστορικοί) όφείλεται μοναδικά στις μαχητικές δυνάμεις της και στη στρατιωτική τής όργάνωση.²⁸

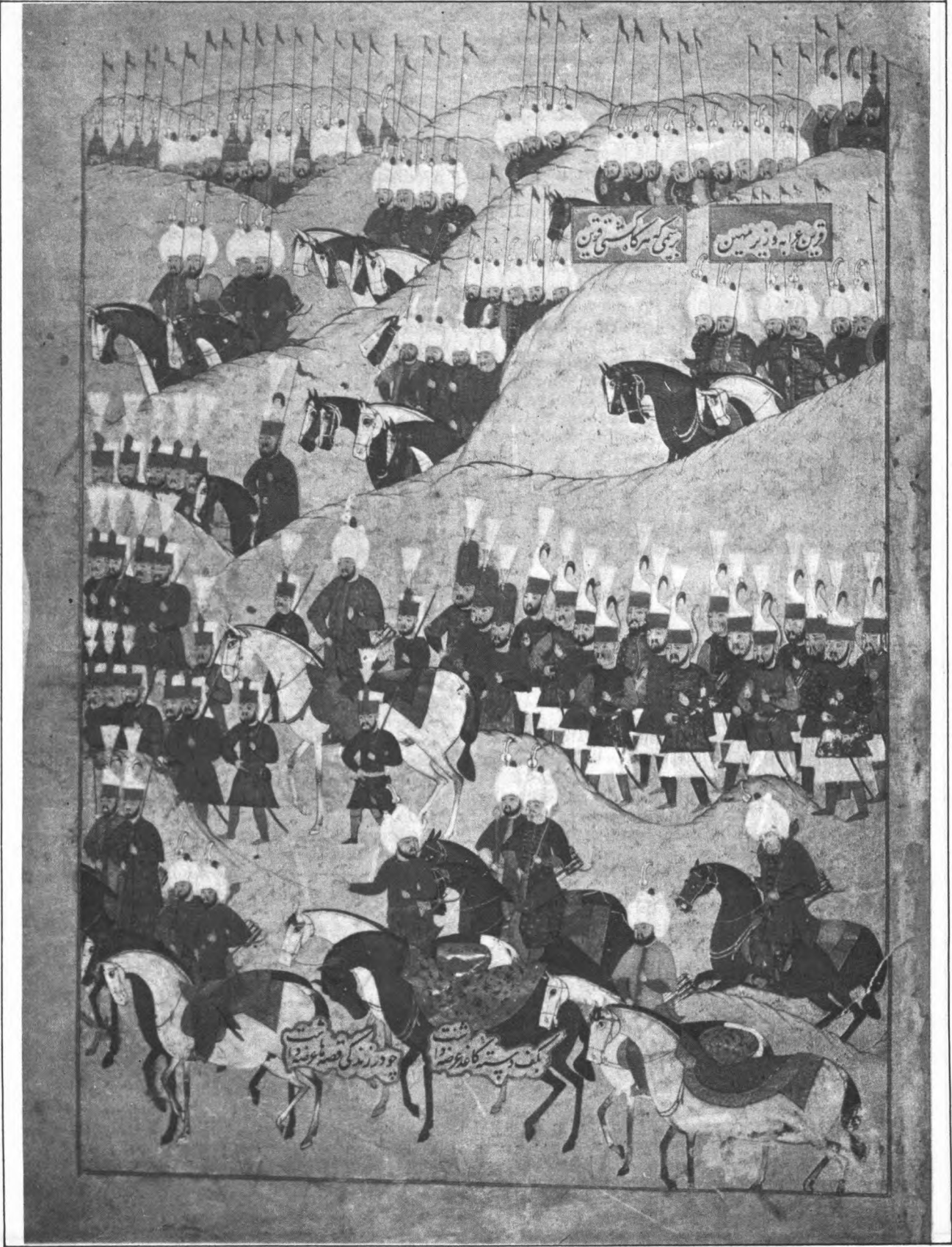
Σκεφτόμαστε ότι στην εποχή τής συγκρότησης του beylik οί πόλεμοι και οί λεηλασίες εναντίον των Bu- ζαντινών άρχόντων [seigneurs] στό λεκανοπέδιο του Μαρμαρά δέν έφεραν καθόλου πλούτη στό beylik.²⁹ μέ τό νά μήν είναι άκόμη τά όριά του διαμορφωμένα μέ αυστηρό τρόπο, ό πόλεμος και ή λεηλασία δέν εί- χαν άλλο νόημα από τή διανομή εισοδημάτων και πλούτου (δημιουργημένων ήδη από τούς μουσουλμά- νους και χριστιανούς χωρικούς) πρós όφελος τής έκ- μεταλλεύτριας τάξης.

Υστερα όμως από τήν άνθηση του beylik, όταν ή όθωμανική κοινωνία έπαιρνε τή μορφή Αυτοκρατο- ρίας, οί πόλεμοι και οί λεηλασίες πήραν διαφορετικό

26. Άναφερόμαστε άκόμη μιά φορά στην *Εισαγωγή* του Ebusu' ud Efenđi, ό.π.

27. Ö. - L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu Butçelerine Dair No- tlar», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 1953.

28. Έδώ δέν έχουμε τήν πρόθεση νά άνασκουάσουμε τίς θέσεις όρισμένων μεγάλων ιστορικών όπως εκείνη του P. Wittek, [*The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938· τουρκική μετάφραση, F. Arik], *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusu*, Sirketi Murittibiye Basimevi, İstanbul 1947 και του H. - Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford 1916. Μάς φαίνεται όμως ότι μιά πλήρης άνάλυση τής ίδρυσης τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας θά πρέπει νά φέρει σε φώς τήν έσωτερική διαλεκτική τής οίκονομίας καθώς και τήν έξωτερική διαλεκτική τή συνδεμένη μέ τίς στρατιωτικές δραστη- ριότητες.

χαρακτήρα. Σ' αυτή την περίπτωση, τό εξωτερικό υπερπροϊόν με μορφή δασμού ή φόρου ύποτελείας αποτελεί στην ουσία την αρχή της αύξησης του εισοδήματος της εκμεταλλεύτριας τάξης. Άλλά τό υπερπροϊόν πού προερχόταν από κατελιγμένα έδάφη και προτεκτοράτα και είχε συσσωρευθεί από την εκμεταλλεύτρια τάξη σάν πατρογονική περιουσία σέ χρήμα και είδος, δέν μπορούσε νά αποτελέσει βάση οικονομικής ανάπτυξης της χώρας στους κατοπινούς αιώνες. Ο συγκεντρωμένος πλούτος από την εκμεταλλεύτρια τάξη δέ χρησίμευε σέ τίποτε άλλο παρά στην άγορά προϊόντων πολυτελείας, ξένης προέλευσης, στά σύνορα της Αυτοκρατορίας. Άν ή λεία από τόν πόλεμο και τίς επιδρομές αποτελεί ένα συμπληρωματικό εισόδημα γιά την οικονομία, τό έξωτερικό εμπόριο, αντίθετα, είναι ο κύριος υπεύθυνος της διαφυγής του εισοδήματος.

Γιά νά συγκεφαλαιώσουμε, ή πολεμική και ληστρική οικονομία κατά τή διάρκεια της έποχής της συγκρότησης της Αυτοκρατορίας δέν πρέπει νά θεωρηθεί ως ή ουσιαστική αίτία της επέκτασης της οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άντίθετα, τή συγκρότηση μιάς πολεμικής μηχανής τήν εύνοει ή εγκαθίδρυση μιάς πολεμικής βιομηχανίας συνδεμένης με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Ή οικονομική λειτουργία του κράτους· ό ρόλος των ανθρώπινων επενδύσεων

Στή διάρκεια των αιώνων πού εξετάζουμε, ή εκμεταλλεύτρια τάξη αισθανόταν πάντα υποχρεωμένη άπέναντι στην τάξη πού ύφιστατο την εκμετάλλευση και δημιουργούσε τό εισόδημα νά αναλαμβάνει τίς επενδύσεις γιά την πραγματοποίηση των δημοσίων έργων, μολονότι αυτή ή υποχρέωση είχε τυχαίο χαρακτήρα.²⁹ Σ' αυτή την κοινωνία τό ιδιοποιούμενο μέσω του δημοσίου υπερπροϊόν έπρεπε καταρχήν νά ξανάρθει στους άμεσους παραγωγούς με μορφή δημοσίων υπηρεσιών γενικού συμφέροντος κι αυτό σέ διάφορους τομείς. Άς τούς άπαριθμήσουμε: θρησκευτικός τομέας (τζαμιά και mesçit)· εκπαιδευτικός τομέας (σχολές και πανεπιστήμια)· τομέας μεταφορών (δρομοί, γέφυρες και καραβάν σεράι)· τομέας δημοσίας ύγιεινής (νοσοκομεία, δημόσια λουτρά)· τομέας κοινωνικής πρόνοιας (έστιατόρια δωρεάν)· τομέας ύδρευσης (κανάλια και θρύσεις)· έμπορικός τομέας (άγορές και παζάρια)· βιομηχανικός τομέας (μεταλλεία, ναυπηγεία). Ή εκχέρωση των νέων γαιών μέσω εξειδικευμένων ιδρυμάτων και ή έσωτερική ασφάλεια των άπομακρυσμένων μερών της χώρας θεωρούταν επίσης ως δημόσια ύπηρεσία.

Αυτά τά μεγάλα έργα δημόσιας λειτουργίας πραγματοποιούνταν από τό θεσμό των vakif, ιδρυμένων από ιδιώτες με τήν προστασία όμως του κράτους. Αυτό τό είδος των δημοσίων vakif ήταν συνεχώς στή

διάθεση του λαού, χρησιμοποιούνταν δωρεάν ή σέ μέτρια τιμή. Μέ τό νά ναι προορισμένα τά εισοδήματα των ιδρυμάτων γιά τήν απόσβεση των έξόδων συντήρησης ή των έξόδων έπισκευής, οί ιδρυτές δέν έπωφελούνταν καθόλου από τίς επενδύσεις τους. Διαπιστώνουμε ότι αυτός ο τύπος του vakif ήταν πολύ διαδομένος κατά τό ΙΔ' και ΙΕ' ει. τόσο στους άγροτικούς όσο και στους αστικούς τομείς.³¹ Άς προσθέσουμε ότι με τά δημόσια έργα δέν άσχολιόταν μόνο ή κυρίαρχη τάξη. Κάποτε τό κράτος αναλάμβανε τήν κατασκευή όλόκληρων πόλεων όπου άνάγκαζε τίς νομαδικές φυλές νά εγκατασταθούν.

Μιά συστηματική έρευνα θά μπορεί άναμφίβολα νά επιβεβαιώσει ότι τά δημόσια έργα πού πραγματοποιούνται στην οθωμανική κοινωνία είναι ουσιαστικά, από τήν ίδια τους τή φύση, κυρίως επενδύσεις ανθρώπινες και όχι επενδύσεις κεφαλαίου. Αυτή ή παρατήρηση ίσχύει συνολικά γιά τίς δημόσιες υπηρεσίες καθώς και γιά τό οδικό δίκτυο. Στους αιώνες πού εξετάζουμε δέ βρίσκουμε πουθενά τίς επενδύσεις πού πραγματοποιούνται γιά τά μεγάλα έργα με τή μορφή μιάς ιδιαίτερης προσπάθειας γιά τήν οργάνωση της τεχνητής ύδρευσης με κανάλια και ύδραυλικά έργα.³² Άντίθετα, κάθε στιγμή βρίσκομαστε μπροστά σέ ανθρώπινες επενδύσεις πού είναι τό προϊόν μιάς σταθερής προσπάθειας γιά τήν πραγματοποίηση και τή διατήρηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της γενικής εύημερίας.

Άπό πού προέρχεται ή προτεραιότητα των ανθρώπινων επενδύσεων; Πρόκειται γιά ένα σημαντικό ζήτημα γιά δυό λόγους, συνδεμένους άλλωστε μεταξύ τους.

Πρώτα, γιατί οί ανθρώπινες επενδύσεις αντί οί επενδύσεις κεφαλαίου; Κατόπιν, ζήτημα περισσότερο ένδιαφέρον, μήπως τό οθωμανικό κράτος άντλει άπ' αυτές τίς ανθρώπινες επενδύσεις μεγάλο μέρος της συγκεντρωτικής του δύναμης πού νομιμοποιεί συγχρόνως τή θέση του ως μοναδικού ιδιοκτήτη των γαιών;

Γιά νά άπαντήσουμε σέ αυτά τά δυό ζητήματα, πρέπει νά προτείνουμε κάποιες υποθέσεις, με σύνθεση βέβαια.

Πρώτο, στους αιώνες πού εξετάζουμε ή διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής έχει ανάγκη από τήν παρουσία τριών παραγόντων παραγωγής, δηλαδή τό νερό, τή γή και τήν εργασία.

1. Ή γεωγραφική διαμόρφωση της οθωμανικής χώρας δέν έχει προκαλέσει ούτε εξαιρετικές ξηρασίες ούτε καταστροφικές πλυμύρες σέ συχνότητα τέτοια πού νά επιβάλλει μεγάλα έργα γιά τή ρύθμιση του νερού.

2. Ή πολιτική διαμόρφωση της οθωμανικής χώρας είναι τέτοια, ώστε ο πρωταρχικός παράγοντας της άγροτικής παραγωγής, ή επιφάνεια της γής, ύπάρχει σέ άφθονία. Δέν πρέπει νά λησμονάμε ποτέ ότι τήν

29. K. Marx, *Introduction générale à la critique l' économie politique*, =Oeuvres, I, Pléiade, Paris, σ. 252.

30. Άξίζει νά σημειωθεί ότι τό Παράρτημα της Ίστορίας του Asik Pasazade είναι όλόκληρο άφιερωμένο στά δημόσια έργα πού είχαν ανάλαβε οί άξιωματούχοι της έποχής. Ό.π.

31. F. Köprülü, «Vakif Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü», *Vakıflar Dergisi*, τεύχος 2, 1942. ΣΟ. Ö. - L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda...».

32. Έχουμε μόνο ένα παράδειγμα: Ö. - L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda...».

όθωμανική κοινωνία, όταν υπήρχε δυνατότητα διαθεσιμότητας νέων εργατικών χεριών, το κράτος αντιμετώπιζε άμεσα την εκχέρωση των ακαλλιέργητων γαιών.

3. Στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής ή οικονομία εξαρτιόταν από την εργασία συγκριτικά με τους άλλους παράγοντες της παραγωγής. Σύμφωνα με τις έρευνες των ιστορικών για το ΙΑ' και ΙΕ' αι., ο πληθυσμός της Ανατολίας και των Βαλκανίων έπρεπε να είναι λιγότερος από δέκα εκατομμύρια κατοίκων.³³

Αυτή η εξήγηση, που πρέπει άναμφίβολα να επαληθευτεί, δείχνει ότι για την όθωμανική οικονομία ο άπαραίτητος και σχετικά σπάνιος παράγοντας παραγωγής ήταν ή εργασία. Νομίζουμε ότι αυτό τό επιχείρημα επιβεβαιώνεται a posteriori από την έκταση των ανθρώπινων επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν και από την «έξαρση» της άγροτιάς από την πλευρά της εκμεταλλεύτριας τάξης.³⁴

Δεύτερο, αν τά μεγάλα ύδραυλικά έργα δέν έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στό σχηματισμό της κεντρικής εξουσίας και στις σχέσεις των δύο τάξεων, πώς να εξηγήσουμε τό γεγονός ότι οι επενδύσεις οι προορισμένες για τούς ανθρώπους, δηλαδή στούς άμεσους παραγωγούς, προετοίμασαν τις δάσεις αυτής της ιδιαίτερης κοινωνίας όπου είναι άναγνωρισμένη ή νομιμότητα της έγχειας ιδιοκτησίας του κράτους;

Ας εξετάσουμε διαδοχικά τις δύο θεωρητικές λύσεις του προβλήματος.

Είτε στην όθωμανική κοινωνία οι άνθρωπινες επενδύσεις που αναλαμβάνει τό κράτος είναι σε θέση να καθορίσουν ή νομιμότητα του έγχειου καθεστώτος και ή λειτουργία του συστήματος όπως συνέβαινε με τά μεγάλα ύδρευτικά έργα· είτε ή όθωμανική κοινωνία δέ γεννήθηκε από τις ανθρώπινες επενδύσεις αλλά κληρονόμησε αυτή ή μορφή ιδιοκτησίας που υπήρχε ήδη στις σχέσεις ιδιοκτησίας των τουρκικών Αυτοκρατοριών, όπως των Μεγάλων Σελτζουκιδών και των Σελτζουκιδών της Ανατολίας που είναι οι προκάτοχοι των Όθωμανών.

Η πρώτη λύση μās φαίνεται άπίθανη λόγω της άνικανότητάς της να εξηγήσει μίμεσα στή διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής, ή λειτουργική άλληλεξάρτηση άνάμεσα στις ανθρώπινες επενδύσεις και στην ύπαρξη της κρατικής ιδιοκτησίας. Έδώ, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα μεγάλα ύδραυλικά έργα, οι άνθρωπινες επενδύσεις δέν άποτελούν στή διαδικασία της κοινωνικής άναπαραγωγής την έπεξηγηματική μεταβλητή, αλλά παρουσιάζονται ως εξαρτημένη μεταβλητή, άπλή συνάρτηση της ιδιοκτησίας του κράτους.

Από τό άλλο μέρος, ή όθωμανική κοινωνία δέ

33. Σύμφωνα με τις έρευνες των ιστορικών της Ανατολίας και της Θράκης ήταν στό ΙΣΤ' άνάμεσα σε δεκατέσσερα και δεκαέξι εκατομμύρια κάτοίκους. Όστόσο, ο αντίστοιχος αριθμός στό ΙΑ' και ΙΕ' αι. μικρότερος από δέκα εκατομμύρια. Ο. - L. Barkan, «Essai sur les données...»· F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, Paris 1944.

34. Σύμφωνα με τό γνωστό ανέκδοτο ό «άληθινός κύριος της όθωμανικής χώρας» είναι εκείνος που κάλλιερει ή γή· τό ανέκδοτο προσγράφεται στόν Σουλεϊμάν τό Μεγαλοπρεπή. I. H. Uzunçarsili, *Osmanlı Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.

βγήκε από τις άνθρωπινες επενδύσεις αλλά δανείστηκε από τις τουρκικές Αυτοκρατορίες αυτή ή μορφή ιδιοκτησίας του κράτους. Και στήν περίπτωση επίσης αυτή βρισκόμαστε μπροστά σε δύο επιλογές. Η αυτή ή κοινωνία δέν έπαθε μία ουσιαστική μεταβολή στις παραγωγικές δυνάμεις που έπέφεραν την άλλαγή της οικονομικο-κοινωνικής δομής - άρα μίαν άλλοίωση της σχέσης παραγωγής που υπήρχε ήδη· ή ή όθωμανική κοινωνία είναι ή κοινωνία ενός σύνθετου όλου κυριαρχούμενου από τό οικονομικό σε τελευταία άνάλυση· αλλά ό καθορισμός της δομής του όλου από τό οικονομικό σε τελευταία άνάλυση δέ σημαίνει ότι τό οικονομικό διαδραμάτιζε πάντα τόν κύριο ρόλο. Έτσι, στην όθωμανική κοινωνία τόν κύριο ρόλο τόν διαδραματίζει ή ιδεολογία, ή σχετική με την ιδιοκτησία και ή θρησκεία.

Οι δύο επιλογές είναι οι άκόλουθες: ή ή οικονομία της όθωμανικής κοινωνίας δέν έπαθε ουσιαστική μεταμόρφωση σε σχέση με τις οικονομίες των τουρκικών Αυτοκρατοριών και μπόρεσε λοιπόν να κρατήσει τις παλιές σχέσεις ιδιοκτησίας· ή, παρά την ουσιαστική μεταμόρφωση στις δυνάμεις παραγωγής, είναι κληρονόμος της μορφής ιδιοκτησίας των προκατόχων της γιατί τόν κύριο ρόλο τόν διαδραματίζει ή ιδεολογία. Αυτές οι υποθέσεις πρέπει να επαληθευτούν με άυστηρό τρόπο για χάρη της ιστορικής γνώσης όσο και για χάρη της επίλυσης της μεθοδολογικής άντιγνωμίας άνάμεσα σε εκείνους που επικαλούνται τόν ιστορικό ύλισμό.

Όσο για μās, στό πλαίσιο των υποθέσεων που διατυπώσαμε, νομίζουμε ότι ή όθωμανική κοινωνία πρέπει να δανείστηκε αυτή ή μορφή ιδιοκτησίας από εκείνους που της προηγήθηκαν, δηλαδή τούς Σελτζουκίδες· αυτοί ήταν οι κληρονόμοι της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Σελτζουκιδών όπου τά μεγάλα ύδραυλικά έργα, τά πραγματοποιημένα από τό κράτος για την οργάνωση της διαδικασίας της κοινωνικής άναπαραγωγής, έπέβαλλαν την άπουσία της άτομικής έγχειας ιδιοκτησίας.³⁵ Στα άνατολικά έδάφη, από την άρχή κιόλας της ίδρυσης του beylik, αυτή ή

35. Στην άρχή του beylik οι όθωμανικές γαίες είχαν παραχωρηθεί από τούς Σελτζουκίδες Σουλτάνους της Ανατολίας στους όθωμανούς bey είτε με μορφή φέουδου (M. Akdag, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Ankara 1959), είτε με μορφή κτήματος [domaine] (I. - H. Uzunçarsili, *Osmanlı Tarihi*, ό.π.).

Μολονότι αυτό τό ιστορικό τεκμήριο ύπογραμμίζει τό γεγονός της καταγωγής της έγχειας ιδιοκτησίας του Κράτους στην όθωμανική κοινωνία είναι στερημένο από κάποια λογική εξήγηση σχετικά με ή λειτουργική έρμηνεία της σχέσης άνάμεσα σ' αυτή την ιδιοκτησία και στα μεγάλα ύδραυλικά έργα, άπαραίτητα για ή διαδικασία της κοινωνικής άναπαραγωγής. Νομίζουμε ότι αυτό δέν ίσχυει για την όθωμανική ιστορία. Αντίθετα, νομίζουμε ότι στην Αυτοκρατορία των Μεγάλων Σελτζουκιδών ή καταγωγή της έγχειας ιδιοκτησίας του Κράτους πρέπει να προέκυψε από τό ίδιο τό γεγονός των μεγάλων ύδραυλικών έργων τά όποια έχουν εξασφαλίσει ή νομιμότητα της άποκλειστικής έγχειας ιδιοκτησίας. Βλέπε γι' αυτό τό θέμα, Nizām al-Mulk, *Siyasetname*, μετάφραση M.-S. Cavdaroglu, Sermet Matbaasi, Istanbul. Σύμφωνα με αυτό τό πρώτο καθήκον των Σελτζουκιδών Σουλτάνων είναι τό άκόλουθο: από τό ένα μέρος να κατασκευάζουν ύπόγεια κανάλια και να αναλαμβάνουν ύδραυλικά έργα για να ποτίζουν ή γή· από τό άλλο να χτίζουν γέφυρες στα ποτάμια για να εύτυχούν τά χωριά και οι άγροί.

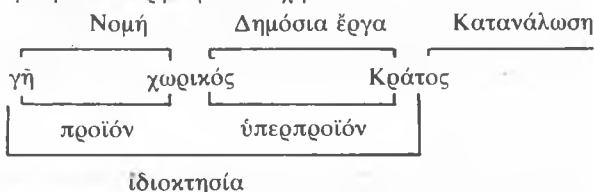
μορφή ιδιοκτησίας θά είχε παραμείνει αυτόματικά και θά είχε υιοθετηθεί παραδοσιακά από την οθωμανική κοινωνία. Καθώς όμως ή διευθέτηση του νερού δέν ήταν μεγάλο πρόβλημα γι' αυτή την οικονομία, ή ιδιοκτησία του κράτους δέ θά μπορούσε νά δικαιολογηθεί παρά μέ ένα μέσο, τίς ανθρώπινες επενδύσεις.

Τό μοντέλο τής οθωμανικής κοινωνίας

Κοντολογίς, βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα πολύ ιδιόμορφο μοντέλο οικονομικού συστήματος, τό μοντέλο τής οθωμανικής κοινωνίας πού μόλις περιγράψαμε βασισμένοι στά ιστορικά τεκμήρια του ΙΔ' και ΙΕ' αι.

Αφού τά στοιχεία του μοντέλου έχουν αποδεσμευτεί, μπορούμε νά τό ανασυγκροτήσουμε στό επίπεδο μιάς πρώτης προσέγγισης κατά τόν ακόλουθο τρόπο.

Η ιδιοκτησία τής γής (μέσο παραγωγής) ανήκει στό κράτος· τό κράτος εκπροσωπείται από μία κυρίαρχη τάξη ορισμένη από ένα κοινωνικό τάγμα [οr-dre]. Οί στρατιωτικοί και ό κλήρος αποτελούν επίσης τμήμα τής εκμεταλλεύτριας τάξης, ύποσυνόλου τής κυρίαρχης τάξης. Οί άμесоι παραγωγοί δέν είναι ιδιοκτήτες αλλά νομείς και, κατά συνέπεια, οί χωρικοί είναι «συνδεμένοι μέ τίς αντικειμενικές συνθήκες εργασίας». Έτσι, ή οθωμανική κοινωνία είναι μιά κοινωνία τάξεων. Τό κράτος από τό ένα μέρος, ιδιοκτήτης του μέσου παραγωγής, ιδιοποιείται μέ τή συνδρομή ενός φορολογικού καθεστώτος τό ύπερπροϊόν τό προερχόμενο από τή γή· από τό άλλο μέρος είναι ύποχρεωμένο νά επιστρέψει σέ μορφή δημοσίων έργων ένα τμήμα από τό ύπερπροϊόν πού του καταβλήθηκε. Στο μοντέλο διαπιστώνει κανείς ότι τό οικονομικό σύστημα λειτουργεί μέ σαφήνεια και ότι ή λογική του ενεργεί μέ συνοχή.³⁶

Είναι άσύνετο και πρόωρο νά δεβαιώσουμε μέ ακρίβεια σέ ένα καθαρό και άπλό μοντέλο ότι στή διάρκεια των δύο αιώνων πού ξεετάζουμε τό οθωμανικό κράτος ήταν κλασικού δεσποτικού χαρακτήρα. Για νά απαντήσουμε σ' αυτό τό ζήτημα, θά προσπαθήσουμε νά διατυπώσουμε τή συνάρτηση τής κοινωνικής εϋημερίας σέ αυτή τήν κοινωνία.

Η συνάρτηση τής κοινωνικής εϋημερίας (W) είναι συνάρτηση των δύο μεταβλητών τής άγροτιάς (Wp) και του κράτους (We).

$$W=W(Wp, We)$$

Η συνάρτηση τής εϋημερίας τής άγροτιάς είναι μιά σταθερή,

$$Wp=Wp$$

ένω εκείνη του κράτους εξαρτάται από τίς δύο μεταβλητές των δημοσίων επενδύσεων (I) και τής άτομι-

κής κατανάλωσης τής εκμεταλλεύτριας τάξης (C).

$$We=We(I, C)$$

Συνεπώς ή συνάρτηση τής κοινωνικής εϋημερίας γίνεται:

$$W=W[Wp, We(I, C)]$$

Ας παρατηρήσουμε από κοντά τίς μεταβλητές τής συνάρτησης: μέ τό νά είναι ή (Wp) σταθερή, όταν αύξάνει τό μέγεθος (I) τό αφιερωμένο στίς δημοσίες επενδύσεις (ή όταν ελαττώνεται τό μέγεθος (C) τό αφιερωμένο στήν ιδιωτική κατανάλωση) ή εϋημερία τής άγροτιάς Wp* (ή Wp**) αύξάνει (ή ελαττώνεται).

$$Wp*>Wp \text{ ή } Wp**<Wp$$

Τό όλο λοιπόν εξαρτάται από τήν κατανομή του συνολικού ύπερπροϊόντος ανάμεσα στίς δημοσίες επενδύσεις και στήν ιδιωτική κατανάλωση. Έπεται ότι δέν μπορεί νά πει κανείς a priori ότι στή διάρκεια του ΙΔ' και του ΙΕ' αι. τό οθωμανικό κράτος είχε κλασικό δεσποτικό χαρακτήρα ή, άκόμη, σχετικά δημοκρατικό. Ανάλογα μέ τούς Σουλτάνους πού βασίλευαν, μπορούμε νά είμαστε μπροστά σέ ένα κράτος σχετικά δεσποτικό ή επίσης σχετικά δημοκρατικό.

Παρατέρω, αυτή ή συνάρτηση³⁷ αποδείχνει ρητά από ποιά πλευρά μπορεί νά άνοιξει τό κλειστό σύστημα και σέ ποιά κατεύθυνση συντελείται ή αποσύνθεσή του. Τό ιδιοποιούμενο συνολικό ύπερπροϊόν δέν κατανέμεται σέ δύο διαφορετικά μεγέθη παρά σύμφωνα μέ τίς τελείως αυθαίρετες προτιμήσεις τής εκμεταλλεύτριας τάξης. Μολονότι ένα μέρος του ύπερπροϊόντος οφείλει νά προσανατολιστεί στίς δη-

36. Κατά ευτυχή «σύμπτωση», ή ανασυγκρότηση τής οθωμανικής κοινωνίας κατά τό δικό μας μοντέλο συμφωνεί τέλεια μέ τά γραφτά των οθωμανών ιστορικών για τήν κοινωνία τους. Ας πάρουμε τό παράδειγμα τού Na'ima:

«Η γή και τό Κράτος χρειάζονται τούς στρατιώτες και τούς άξωματούχους· οί άξωματούχοι ύπάρχουν χάρι στά αγαθά· τά αγαθά τά παράγουν οί άγρότες· οί άγρότες διευθύνονται από τή δικαιοσύνη».

Μαθηματικά άπ' αυτές τίς τέσσερις συναρτήσεις σέ μορφή άποφθέγματος προκύπτει μιά κύρια διατύπωση: «ή γή πού ανήκει στό κράτος είναι συνάρτηση τής δικαιοσύνης». Άλλωστε αυτό τό άπόφθεγμα πού όνομάστηκε συνετά κύκλος δικαιοσύνης [Dairey-i Adliye] βρισκεται ήδη στό *Kutadgu Bilig*, καθώς και στά γραφτά του Ibn Khaldun.

37. Νομίζουμε ότι αυτή ή συνάρτηση βρισκεται σέ άμεση σχέση μέ τό ακόλουθο χωρίο του *Κεφαλαίου*:

«... άν λάβει κανείς ύπόψη του μιά όποιαδήποτε κοινωνική παραγωγή (έκείνη των πρωτόγονων κοινοτήτων στίς Ίνδιες, κοινοτήτων πού βρισκονται πολύ κοντά στή φυσική κατάσταση, ή εκείνη του κομμουνισμού, ήδη περισσότερο έπεξεργασμένου, των φυλών του Περού, παραδείγματος χάρι), μπορεί πάντοτε νά κάμει διάκριση ανάμεσα στό τμήμα τής εργασίας πού τό προϊόν της καταναλώνεται κατευθείαν άτομικά από τούς παραγωγούς και τίς οίκογένειές τους και σέ ένα άλλο τμήμα - εξαίρώντας τό μερίδιο πού πηγαίνει στήν παραγωγική κατανάλωση - τό όποίο είναι πάντοτε ύπερπαραγωγή, πού τό προϊόν της χρησιμεύει στήν ικανοποίηση των γενικών αναγκών τής κοινωνίας, όποια κι άν είναι ή κατανομή του ύπερπροϊόντος και όποιο κι άν είναι τό πρόσωπο πού αναλαμβάνει τό ρόλο του εκπροσώπου αυτών των κοινωνικών αναγκών» (K. Marx, *Le Capital*, III, Editions Sociales, Paris, σ. 252).

μώσεις επενδύσεις, δέν υπάρχει κανείς προφανής λόγος ώστε αυτό τό μέγεθος νά σχηματίζεται σέ βάρος τής ατομικής κατανάλωσης. Ἡ ἔλλειψη ἀνώτατου διαιτητή πού θά μπορούσε νά ὀριοθετῆ ὡς ἑναρμονιστής τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ καί τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης συνεπάγεται μιά κακή ἰσοστάθμιση στήν κατανομή τοῦ ὑπερπροϊόντος ἀνάμεσα στά δύο μεγέθη, γιατί ἡ ἀπόφαση πού παίρνει ἡ ἐκμεταλλεύτρια τάξη συνεπάγεται ἀναπόφευκτα τή σχετική ἐλάττωση τοῦ τμήματος τοῦ ἀφιερωμένου στίς επενδύσεις. Ἀπό ἐδῶ προέρχεται ἡ ἀυξημένη συγκέντρωση τοῦ πλοῦτου καί τοῦ εἰσοδήματος τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης. Αὐτή εἶναι, κατά τή γνώμη μας, ἡ οὐσιώδης αἰτία τής ἀποσύνθεσης τοῦ συστήματος, τό ὁποῖο ἀρχικά ἦταν καθαρό καί συνεκτικό.

Κοντολογίς, τό καθαρό καί συνεκτικό σύστημα πού ἀνασυγκροτήσαμε στό ἐπίπεδο μιάς πρώτης προσέγγισης δέν μπορεί, λοιπόν, νά ὑπάρχει οὔτε στήν πραγματικότητα οὔτε στό μοντέλο. Μόλις εἰσαγάγουμε στήν ἀνάλυση τήν ἐσωτερική διαλεκτική τοῦ συστήματος, παρατηροῦμε ὅτι τά συστατικά στοιχεῖα τοῦ μοντέλου δέ λειτουργοῦν τόσο τέλεια ὅσο εἴχαμε ἀντιμετωπίσει στό πρώτο κοίταγμα. Τό οικονομικό μοντέλο τήν ὀθωμανική κοινωνία δέν εἶναι πιά ἕνα κλειστό μοντέλο, ἀλλά ἀντίθετα ἔχει τό χαρακτηριστικό ἀνοιχτοῦ μοντέλου, χαρακτηριστικό ἐγκυρο γιά κάθε οικονομικό σύστημα.

Εἶναι ἀναντίρροτο ὅτι τό εἰσόδημα πού ἔχει συσσωρεύσει ἡ ἐκμεταλλεύτρια τάξη καί πού προορίζεται σέ καταναλωτικούς σκοπούς ἔπρεπε νά προκαλέσει τήν ἀνάπτυξη τής ἐμπορικῆς δραστηριότητας, τής οικονομίας τῶν πόλεων. Κατά συνέπεια ὀρισμένες πόλεις τής Αὐτοκρατορίας ἔγιναν ἐμπορικά κέντρα μεγάλης σημασίας. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι αὐτά τά κέντρα δέν συγκροτήθηκαν ποτέ ἐκεῖ ὅπου παραγόταν τό ὑπερπροϊόν ἀλλά ἐκεῖ ὅπου μεταμορφώνονταν σέ ἐμπορεύματα καί σέ χρηματική ἀξία· τό εἰσόδημα πού συγκεντρωνόταν στά χέρια τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης, στούς μεγάλους λειτουργούς τοῦ κράτους, ἔμενε στήν πρωτεύουσα τής Αὐτοκρατορίας. Ἱστορικά γεγονότα ἐδραιώνουν αὐτό τό ἐπιχείρημα. Πρῶτο, μετά τήν πῶση τής Νίκαιας, πού ἦταν μεγάλο ἐμπορικό κέντρο τής βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ πόλη φθίνει καί καταρρέει σέ τριάντα χρόνια. Δεύτερο, μετά τήν ὀθωμανική κατάκτηση οἱ ἄλλοτε σημαντικές ἀριστοκρατικές συνοικίες τῶν βαλκανικῶν πόλεων φθίνουν σιγά σιγά.³⁸

Ἔτσι, τό ἀναμφισβήτητο γεγονός τής οικονομικῆς ἱστορίας τής ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας συνίσταται στό ὅτι τό συσσωρευμένο εἰσόδημα σέ ὀρισμένα διοικητικά καί στρατιωτικά κέντρα συνεπαγόταν ἐπίσης τήν αὐθόρμητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ὡστόσο, ἡ ἐμπορική δραστηριότητα, ἐντοπιωμένη, καθορισμένη καί σχηματισμένη ἀπό τή συνολική ζήτηση πού τήν προσδιόριζε παραδοσιακά

ἡ ἐκμεταλλεύτρια τάξη δέν μπορεί νά ἐπιτελεῖται παρά στό πλαίσιο τής βιοτεχνίας πού τή διευθύνουν οἱ συντεχνίες (gedik). Στήν περίπτωση πού ἔχουμε μπροστά μας, τόν ὄγκο τής παραγωγῆς τόν καθορίζει ἡ συνολική ζήτηση καί ὄχι τό ἀντίθετο.³⁹ Τό ἐμπόριο ἦταν συνάρτηση τής συνολικῆς ζήτησης τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης· ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀναγκῶν ἀποτελεῖ ἔτσι τήν οὐσιαστική προϋπόθεση γιά τή διαφοροποίηση τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγει ἡ βιοτεχνία. Εἴμαστε, λοιπόν, μπροστά σέ μιά οικονομία ὅπου ἡ οικονομική ἀνάπτυξη βρῖσκει τό δέλεαρ καί τά κίνητρά της στήν κατανάλωση καί ὄχι στήν παραγωγή. Ἡ στασιμότητα τής συνολικῆς ζήτησης ἀντικαθρεφτίζεται στή στασιμότητα τής παραγωγῆς, μολοντί τήν τελευταία τή διαφοροποιεῖ ἡ ὑπαρξη πολλῶν ἐμπορευμάτων.

Στήν ὀθωμανική κοινωνία ἡ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στή συγκέντρωση τοῦ ἰδιωτικοῦ εἰσοδήματος καί στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, πού ἐξυπηρετοῦσε τή συνολική ζήτηση τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης, εἶναι τόσο στενά συγκροτημένη ὥστε εἶναι ἀληθινά δύσκολο νά ξεχωρίσουμε τοῦς τοκογλύφους καί τοῦς ἐμπόρους ἀνάμεσα σέ ὄσους ἀνήκουν στήν ἐκμεταλλεύτρια τάξη. Πραγματικά, οἱ vezir ἦταν μεγαλέμποροι καί δάνειζαν χρήμα στό κράτος· μερικοί ἀξιωματοῦχοι τοῦ θρησκευτικοῦ κοινωνικοῦ στρώματος ἀσχολοῦνταν μέ τήν κατασκευή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.⁴⁰

Ἀπό τή στιγμή πού τό μοντέλο εἶναι ἀνοιχτό, τό σύστημα εἶναι ἔτοιμο νά ἀποσυντεθεῖ. Στήν πραγματικότητα, ἄρχισε νά ἀποσυντίθεται στίς ἀρχές τοῦ ΙΣΤ' αἰ. μέ τήν ἔλευση τῶν kul, ἄλλοτε πιστῶν ὑπηρετῶν τοῦ κράτους, στήν ὀθωμανική ὑπαιθρο. Ἡρῆταν μέ μιά σημαντική περιουσία πού τή συσσωρεύσαν ὑπηρετῶντας τό κράτος καί χάρη στά τοκογλυφικά κέρδη τοῦ ἐμπορίου πού ἀκούσαν. Ἡ οικονομική τους δύναμη θά ἀνατρέψει τίς βάσεις τοῦ παλαιοῦ δημοσιονομικοῦ καθεστώτος τής ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Θά γίνουν φορολήπτες (mültezim) καί κάτοχοι μιάς δημοσιονομικῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, δοσμένης ἀπό τό Σουλτάνο ἐπάνω σέ μιά ὀρισμένη ζώνη (mukataa), ἡ ὁποία στούς ἐπόμενους αἰῶνες θά ἀποτελέσει στήν ὑπαιθρο τίς βάσεις μιάς νέας κοινωνικῆς τάξης, γνωστῆς μέ τό ὄνομα esraf (προύχοντες). Μέ αὐτή τήν τάξη ἀνοίγεται ἕνας νέος δρόμος πρὸς τήν ἀτομική γαιοκτησία μέσα στό ὀθωμανικό ἀγροτικό καθεστῶς.⁴¹

Ὡς πρὸς τήν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς μίλησαν λίγο γιά ἀσιατική παραγωγή. Ἐκτός ἀπό τήν ἤδη γνωστή ἐπιστολή⁴² τοῦ 1853, ὅπου ὁ Μάρξ δανειζόταν ἀπό τόν Bernier τήν ἰδέα ὅτι τό κλειδί τής Ἀνατολῆς ἔπρεπε νά ἀναζητηθεῖ στήν ἀπουσία τής ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, μόνο δυό

39. F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*

40. Asik Pasazade ὁ.π.· H. Inalcık «XV. Asır türkiye İctisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları», İktisat Fakültesi Mecmuası, 15, 1953.

41. M. Akdağ, *Büyük Celâli Kargışıklıklarının Basılması*, Erzurum 1963· M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levantler*, İstanbul 1965· B.-A. Cvetkova, «L' évolution du régime féodal...»

42. *The Correspondance of Marx and Engels*, International Publisher, New York, σ. 66.

38. H. Inalcık, «Bursa and...»· Ö.-L. Barkan, «Essai sur...»· N. Todorov, «Quelques aspects de la structure ethnique de la ville médiévale balkanique», *Actes du Colloque International des Civilisations Balkaniques*, Sinaia 1962.

άρθρα δημοσιευμένα από τον ίδιο στη New York Tribune στα 1853,⁴³ πρέπει να άποσπάσουν την προσοχή μας. Στο πρώτο άρθρο βεβαιώνει κατηγορηματικά ότι η δομή των τάξεων της οθωμανικής κοινωνίας δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά στη δομή των δυτικών κοινωνιών. Στο δεύτερο άρθρο χαρακτηρίζει την οθωμανική κοινωνία ως άσιατική, στη σημασία «*άσιατικός τρόπος παραγωγής*» της λέξης.

Όσο για τον Ένγκελς αυτός δείχνεται πίο κατηγορηματικός. Στόν Anti-Dühring,⁴⁴ σέ μία έπιστολή χρονολογημένη στα 1882⁴⁵ και κυρίως σέ ένα από τά άρθρα του του 1890,⁴⁶ πού άλλωστε παραθέτει ό Riazanov, θεωρεί ρητά την οθωμανική κοινωνία ως μία πολύ ιδιαίτερη κοινωνία όπου την ύπεραξία την ιδιοποιούνται αυτοί πού άσκούν τή διοίκηση και οι στρατιωτικοί.

Η πρόθεσή μας σχετικά μέ την ιδιαιτερότητα της οθωμανικής κοινωνίας δέν είναι νά δικαιωθούμε επικαλούμενοι τά ελάχιστα χωρία του Μάρξ και του Ένγκελς. Άντίθετα, θέλουμε στήν ουσία νά δικαιώσουμε τό γενικό και άφηρημένο μοντέλο του *άσιατικού τρόπου παραγωγής* επικαλούμενοι τό ιδιαίτερο και συγκεκριμένο μοντέλο του οικονομικού συστήματος της οθωμανικής κοινωνίας.

Τό άν ανήκει ή δέν ανήκει ή οθωμανική κοινωνία στόν *άσιατικό τρόπο παραγωγής* δέν μπορεί νά δειχθεί παρά άφου αντιπαραβάλουμε τά συστατικά στοιχεία των δύο αντίστοιχων μοντέλων. Πραγματικά, ή σύγκλιση ή ή απόκλιση ανάμεσα στα δύο μοντέλα δέν μπορεί νά σαφηνιστεί παρά εάν τά συστατικά στοιχεία των δύο μοντέλων, στοιχεία πού διαλέχθηκαν θεληματικά ανάμεσα σέ όσα θά μπορούσαν νά αντικαθρεφτίσουν καλύτερα τή λειτουργία και τή λογική αυτών των μοντέλων, συμφωνούν μέ τρόπο λίγο ή πολύ άυστηρό.

Δέ θά καταπιαστούμε έδω μέ μία άκριβή άνάλυση της αντιπαραβολής των δύο μοντέλων. Όστόσο, από πρώτη άποψη, μάς φαίνεται ότι ορισμένα από τά συστατικά στοιχεία των δύο μοντέλων, όπως ή μορφή της ιδιοκτησίας, ή μορφή της εκμετάλλευσης και ή μορφή της ταξικής κοινωνίας συγκλίνουν άμοιβαία, ενώ άλλα στοιχεία όπως ή μορφή των δημοσίων έργων και ή μορφή της διαίρεσης της εργασίας ανάμεσα στις πόλεις και στήν ύπαιθρο άποκλίνουν ως πρós τή φύση τους. Νομίζουμε ότι ή σύγκλιση πού διαπιστώσαμε των συστατικών στοιχείων των δύο μοντέλων, ή όποία προέρχεται από την πολλαπλότητα του οικονομικά προεξάρχοντος μοντέλου της οθωμανικής κοινωνίας, δέν είναι σέ θέση νά ελαττώσει την έγκυρότητα του άφηρημένου και γενικού μοντέλου, δηλαδή του *άσιατικού τρόπου παραγωγής*.

Όστόσο, τίποτε δέν είναι λιγότερο οριστικό από την έρμηνεία ενός σύνθετου φαινομένου πού ανήκει ήδη στήν ιστορία μέ την κατασκευή οικονομικά προε-

ξαρχόντων μοντέλων. Η πιστότητα όμως στό εξέλικτικό σχήμα των τρόπων παραγωγής των κοινωνιών επιβάλλει στόν οικονομολόγο καθώς επίσης και στόν ιστορικό την έκπληρωση ενός έργου: την άνασυγκρότηση του παρελθόντος μέ έπιστημονικά δεδομένα και σύμφωνα μέ μία καλά όρισμένη ύπόθεση και μία όρθή μεθοδολογία.

Παράρτημα

Άπό τό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας πού κατασκευάσαμε για τό ΙΔ' και τό ΙΕ' αι. προκύπτουν όρισμένα πορίσματα, λογικές συνέπειες αττης της άνασυγκρότησης από την όποία άπορρέουν οι δύο διαφορετικές ύποθέσεις για τίς δύο ξεχωριστές περιόδους της οθωμανικής ιστορίας.

I. Υπόθεση πού αναφέρεται στήν περίοδο πριν από τό ΙΔ' και ΙΕ' αι.

Πρός τά τέλη του ΙΓ' αι. τό οθωμανικό *üs-beylik* βρισκόταν περικυκλωμένο στήν άνατολή από τους Σελτζουκίδες της Άνατολίας, πού ήταν στήν κυριαρχία των Μογγόλων, και στή δύση από τή βυζαντινή Αυτοκρατορία. Μολονότι τά χαρακτηριστικά της σελτζουκικής κοινωνίας ως πρós τον τρόπο παραγωγής δέ διαφέρουν ουσιαστικά από τά αντίστοιχα των Όθωμανών, κατά τή μογγολική κατοχή τά συστατικά στοιχεία του μοντέλου της σελτζουκικής κοινωνίας δέ λειτουργούσαν άρκετά τέλεια ώστε νά διατηρούν τή συνοχή του οικονομικού συστήματος.⁴⁷

Άπό τό άλλο μέρος, από δύο αιώνες τό οικονομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας είχε άρχισεί νά άντανაკλά, μέ την έγκαθίδρυση των μεγάλων *προνοιών* στα βυζαντινά έδάφη, τον κύριο χαρακτήρα του «κλασικού» φεουδαλισμού. Αυτό τό γεγονός συνεπαγόταν τή συνέχεια των άκατάπαυστων άγώνων ανάμεσα στή μεγάλη και μικρή *πρόνοια*, καθώς επίσης και τους άδιάλλακτους άγώνες ανάμεσα στους άτομικούς γαιοκτήμονες και τους γαιοκτήμονες της Έκκλησίας.⁴⁸

Λοιπόν, τό οθωμανικό *beylik* ήταν τοποθετημένο ανάμεσα σέ δύο διαφορετικούς τρόπους παραγωγής: ό ένας είναι άποσυνθεμένος και ό άλλος όψιμος. Τό έργο πού είχε νά επιτελέσει τό οθωμανικό *beylik* συνίστατο από τό ένα μέρος στήν παλινόρθωση του παλαιού οικονομικού συστήματος στήν Άνατολία και από τό άλλο στήν ίδρυση μιας νέας τάξης πραγμάτων έναντι ενός καθυστερημένου τρόπου παραγωγής στή Θράκη και στα Βαλκάνια. Αυτό ύπονοεί ότι ή επέκταση του οθωμανικού *beylik* δέν ήταν παρά τό άποτέλεσμα σύγκρουσης ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς τρόπους παραγωγής.

43. K. Marx, *Türkiye üzerine*, έκδοση των S. Hilán και A. Tokath, Cerçek Yayinevi, Istanbul 1960, σ. 17, 19.

44. *Anti-Dühring*, Editions Sociales, Paris 1963, σ. 209.

45. *Correspondence...*, (Έπιστολή, Δεκ. 1882).

46. «Die Auswertge Politik des Russischen Zarentums», *Neue Zeit*, 1890 = *Türkiye üzerine...*, δ.π.

47. F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...* M. Akdag, *Türkiye'nin iktisadi...* Cl. Cahen, «Selçuki Devletleri Feodal Devletler mi idi?», *İktisat Fakültesi Mecmuası* 17, 1955-56. P. Wittek, *Mentesse Beyligi*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1944.

48. G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, κεφ. VIII.

II. Υπόθεση που αναφέρεται στην περίοδο μετά το ΙΔ' και ΙΕ' αι.

Για να προτείνουμε την υπόθεσή μας, υπενθυμίζουμε τη συνάρτηση της κοινωνικής εθιμότητας (Wa) της οθωμανικής κοινωνίας:

$$W_a = W_a [W_p, W_e(I, C)]$$

Η σύγκριση αυτής της συνάρτησης με την αντίστοιχη της κοινωνικής εθιμότητας μιας οποιασδήποτε οικονομίας που τη χαρακτηρίζει ο τυπικός φεουδαλικός τρόπος παραγωγής (Wf), μάς υποχρεώνει να κάμουμε μερικές σχηματικές περιγραφές της δομής και της πρακτικής αυτού του τρόπου παραγωγής.

Πρώτα πρώτα, σε μία δοσμένη οικονομική ένότητα που τη χαρακτηρίζει ο φεουδαλικός τρόπος παραγωγής βρίσκονται περισσότερες υπο-ένότητες λεγόμενες seigneuries [άρχοντιες], είτε με τη μορφή ενός επικυρφαρχου είτε με τη μορφή ενός ύποτελου, στις οποίες είναι προσδεμένοι οι άμεσοι παραγωγοί της αξίας. Το υπερπροϊόν που δημιουργείται από τους χωρικούς πηγαίνει κατευθείαν στους άρχοντες [seigneurs], στην περίπτωση αυτή στην εκμεταλλεύτρια τάξη και μεταμορφώνεται σε έμπορεύματα επί τόπου, χάρη στα εργαστήρια που έχουν κατασκευαστεί στις αρχοντίες. Από το ΙΔ' αι., χάρη στην αύξηση του πληθυσμού και την εντατικοποίηση του εξωτερικού εμπορίου, κάθε αρχοντία ενσωματώνεται στις εμπορικές δραστηριότητες και, συνεπώς, στην παραγωγή των εμπορευμάτων. Προς το ΙΔ' αι. είμαστε μάρτυρες της βαθμιαίας διείσδυσης της αστικής τάξης στο έσωτερικό της αρχοντίας όπου αρχίζει ήδη η βιομηχανική δραστηριότητα.

"Υστερα απ' αυτή τη σχηματική περιγραφή, μπορούμε να διατυπώσουμε ως εξής τη συνάρτηση της κοινωνικής εθιμότητας μιας οικονομικής ένότητας (Wf): (Wi) παριστά μία οποιαδήποτε αρχοντία· η συνάρτηση της αγροτιάς είναι δοσμένη (Ws) και εκείνη της κυρίαρχης τάξης (Wd) είναι, στην πραγματικότητα, η συνάρτηση της ατομικής κατανάλωσης (c) (υποθέτουμε προς στιγμή ότι τα μεγάλα έργα μηδενίζονται):

$$W_i = W_i [W_s, W_d (C)]$$

Επειδή έχουμε (η) αρχοντίες σε μία δοσμένη οικονομική ένότητα, η συνάρτηση της κοινωνικής εθιμότητας του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής γίνεται έτσι:

$$W_f = W_f W_i [W_s, W_d, (c)] \dots W_n [W_s, W_d (c)]$$

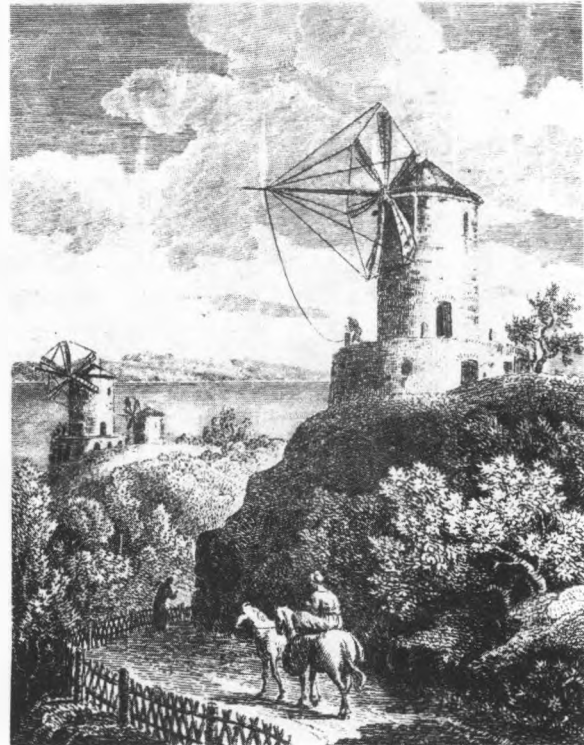
Είναι φανερό ότι, από την άποψη των οικονομικών αντίτυπων υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα (Wa) και (Wf).

Στην περίπτωση της (Wa) το υπερπροϊόν μεταμορφώνεται σε έμπορεύματα εκεί όπου συγκεντρώνεται στα χέρια της εκμεταλλεύτριας τάξης. Λοιπόν, η ταυτόχρονη μεταμόρφωση του υπερπροϊόντος σε έμπορεύματα δεν μπορεί να γίνει στις περιοχές της παραγωγής· αντίθετα μάλιστα, δέ γίνεται έμπορεύματα παρά σε μερικά περιορισμένα κέντρα. Όμως, στην περίπτωση της (Wf) το υπερπροϊόν μεταμορφώνεται στις περιοχές (άρχοντιες) όπου δημιουργείται και, κατά συνέπεια, εδώ η μεταμόρφωση πραγματοποιείται ταυτόχρονα σε κάθε περιοχή. Στην πρώτη περίπτωση, είμαστε μπροστά σε μία στενή αγορά, συγκεν-

τρωμένη σε μερικά κέντρα περιορισμένα και μη διαρθρωμένα μεταξύ τους. Έτσι, στην οθωμανική κοινωνία διαπιστώνουμε την αποδιάρθρωση των τοπικών αγορών που περιορίζουν την έκταση της αγοράς - αναγκαία προϋπόθεση για την περαιτέρω ανάπτυξη του συστήματος. Αντίθετα από την οθωμανική κοινωνία, στην περίπτωση του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής διαπιστώνουμε μία διάρθρωση των τοπικών αγορών, των οποίων η έκταση είναι απεριόριστη.

Αν λοιπόν θεωρήσει κανείς μόνο την έσωτερική διαλεκτική του καθενός τρόπου παραγωγής που εξετάσαμε, μπορεί να πει ότι στην πρώτη περίπτωση οι έσωτερικές διαλεκτικές του συστήματος είναι τέτοιες ώστε η αυθόρμητη ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι ήδη παρεμποδισμένη από την αποδιάρθρωση των αγορών. Αντίθετα στη δεύτερη περίπτωση οι έσωτερικές προϋποθέσεις είναι τέτοιες ώστε η δυνατότητα της αυθόρμητης ανάπτυξης του καπιταλισμού είναι ήδη ενονημένη από την ταυτόχρονη συγκρότηση των διαρθρωμένων αγορών.

Η υπόθεσή μας για να συλλάβουμε την ανεσταλμένη ανάπτυξη της οθωμανικής κοινωνίας και την επιταχυνόμενη ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος στη Δύση, δεν είναι παρά μία υπόθεση ανάμεσα σε άλλες. Είναι αλήθεια ότι το επιχειρημά μας δεν αφορά παρά την έσωτερική διαλεκτική καθενός συστήματος και ότι, κατά συνέπεια, η υπόθεσή μας θα μπορούσε να είναι ελλιπής. Μία πλήρης ανάλυση θα έπρεπε να γίνει προς την κατεύθυνση των δυνάμεων που απορρέουν από την εξωτερική διαλεκτική του καθενός συστήματος, δηλαδή την αποικιακή επέκταση.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Αγγέλου Βλάχου: Ξέρξης, χαρτιά προσωπικά
 Μαρίας Ιορδανίδου: Σάν τά τρελά πουλιά
 Μ. Καραγάτση: Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν
 Αντρέα Καραντώνη: Ελληνικοί χώροι
 Σωτήρη Πατατζή: Ματωμένα χρόνια
 Ζήση Σκάρου: Οι κλοῦβες
 Μιχ. Περάνθη: Ο άμαρτωλός
 Πέτρου Χάρη: Ημέρες όργης
 Κώστα Δ. Χατζηαργύρη: Η παλιά αύλη

1885

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
 Σόλωνος 60 - Αθήνα 135 - Τηλ. 3615077

Τί είναι και τί δέν είναι ή ψυχανάλυση

του Γιώργου Κούρια

Τό άρθρο αυτό, παρ' ότι θά μπορούσε ό τίτλος του ν' αφήσει νά έννοηθεί, δέν φιλοδοξεί καθόλου νά δώσει μιά πλήρη και σφαιρική εικόνα τής ψυχανάλυσης. Φιλοδοξεί όμως νά συμβάλει στή σωστή τοποθέτηση αυτού πού είναι ή ψυχανάλυση μέσα στή σύγχρονη επιστημονική σκέψη, προτείνοντας μερικά σημεία θεώρησης του προβλήματος, τά όποια και τήν καλύτερη σέ βάθος εξέταση τής ούσίας τής ψυχανάλυσης εύνοούν και τή σωστότερη όροθέτησή της επιτρέπουν.

Πρός τό σκοπό αυτό θά εξεταστούν όρισμένες πτυχές του άντικειμένου τής (ή ψυχανάλυσης, όντας μιά επιστήμη, έχει τό άντικείμενό της πού δέν είναι άλλο από τό άσυνείδητο) και συγκεκριμένα εκείνες πού πιστεύουμε ότι τής προσδίδουν ιδιαιτερότητα και μορφή στο θεωρητικό επίπεδο. Η άποσαφήνιση τής ιδιαιτερότητας και τής μορφής της είναι άποφασιστικής σημασίας γιατί ή προσέγγιση του περιεχομένου τής ψυχανάλυσης δέν μπορεί νά γίνει, για λόγους πού ελπίζουμε νά καταδειχτούν στή συνέχεια, άνεξάρτητα και έξω από τόν προσδιορισμό του θεωρητικού της (έπιστημολογικού, άν προτιμάτε) καθεστώςτος.

Τό μικρό, σέ σχέση μέ τήν εύρύτητα και πολυπλοκότητα του θέματος μήκος του άρθρου, επιβάλλει τούς περιορισμούς του: αδυναμία επέκτασης, διαστικό δρασκέλισμα τών συλλογιστικών ή άποδεικτικών βαθμίδων και, πράγμα πού άποτελεί τό κύριο πρόβλημα, περιορισμένη προσφυγή σέ έπεξηγήσεις. Προκαταβολικά σημειώνω ότι βάση για τήν εξαγωγή τών συμπερασμάτων είναι ή προσεκτική ανάγνωση του φροϋδικού λόγου, όπως αυτός άρθρώνεται προοδευτικά σέ άυτοτελή θεωρία από τήν πρώτη τοπική (Topik)¹ μέχρι τή δεύτερη και από τήν πρώτη θεωρία τών ένορηήσεων μέχρι τόν «Έρωτα» και τόν «Θάνατο», ιδιαίτερα μέσα στα λεγόμενα «μεταψυχολογικά» γραφτά του Freud. Βέβαια, ανάγνωση αυτών τών κειμένων *σήμερα* δέν μπορεί παρά νά σημαίνει τήν προσέγγισή τους μέ τά εφόδια πού θέτει στή διάθεση του άναγνώστη ή έρευνα στον τομέα αυτόν ως τά τώρα. Άλλά, όσο δέν μπορεί ό άναγνώστης νά κάνει άφαίρεση τής κατοπινής έρευνας (κι άν τό κάνει, θά χάσει), άλλο τόσο τά ίδια τά κείμενα ύπάρχουν έξω άπ' αυτήν· του είναι χρήσιμη άκριβώς έξαιτίας τής προσπάθειάς της-πού δέν έχει ακόμα συμπληρωθεί-νά φέρει στήν έπιφάνεια άδλητή σημασιών έννοιών πού ό Φρόντντ προτάσει. Διότι άν όχι μοναδικό σπανιότατο πάντως φαινόμενο στον κόσμο τών επιστημών, ή θεωρητική θεμελίωση τής ψυχανάλυσης ολοκληρώνεται στο έργο του ίδρυτή της, έτσι ώστε για νά στηθεί στα πόδια της σαν διακριτή επιστήμη νά μήν έχει ανάγκη από τίς - σημαντικές κατά τά άλλα - συνεισφορές τών επιγόνων του Φρόντντ,

ακόμα κι εκείνων πού εισήγαγαν άκρως ένδιαφέρουσες πρόσθετες έννοιες (M. Klein, D.W. Winnicott) ή πού μέ τήν ιδιοφυή και πρωτότυπή τους σκέψη επέτρεψαν νά ιδωθεί ή φροϋδική θεωρία κάτω από καινούριο, έκτυφλωτικό θά 'λεγα φως (J. Lacan).

Είναι παγκοίως γνωστό σήμερα ότι ή ψυχανάλυση είναι μιά επιστήμη. Αυτό δέν έμποδίζει νά είναι περίπου βέβαιο πώς στήν έρώτηση: τί είναι ή ψυχανάλυση, όχι μόνο ό άσχετος προς τά τοιαύτα άνθρωπος, αλλά ακόμα και ό μέσος φοιτητής τής Ιατρικής θά δώσει μιά από τίς δυό κάτωθι άπαντήσεις:

- είναι μιά ψυχολογική θεωρία, ένας κλάδος τής ψυχολογίας,

- είναι μιά μέθοδος θεραπείας τών ψυχικών άσθενειών και, σαν τέτοια, μέξάρτημα, έστω πολυτελές, τής ψυχιατρικής.

Και στίς δυό περιπτώσεις, αυτό πού δέν παίρνεται ύπόψη είναι ή ιδιαιτερότητα του άντικειμένου αυτής τής επιστήμης. Ιδιαιτερότητα πού αλλάζει πολλά. Έπικεντρώνοντας κανείς τήν προσοχή του στο άσυνείδητο και τούς νόμους του συναντάει τά καιρία έρωτήματα πού άφορούν τήν ψυχανάλυση: Τί τήν διαφορίζει από τήν ψυχολογία; Πού όφείλει τόν ιδιοτροπισμό της και ποιά σχέση διατηρεί μέ τήν άνατιρρητή θεραπευτική της έφαρμογή;

Για νά πιάσει κανείς τό νήμα πού καταλήγει στίς άπαντήσεις, πρέπει νά ανατρέξει στήν αρχή του. Τί άπ' όλα συνιστά τήν επανάσταση στο σκέπτεσθαι του Φρόντντ, ποιά είναι τό αρχικό διάδημα άπ' όπου στή συνέχεια πηγάζουν όλες οι έπιμέρους προτάσεις; Η άποφασιστική στιγμή είναι αυτή όπου ό Φρόντντ έπιτελεί τήν άποκέντρωση του νοήματος από τή συνείδηση. Όταν δηλαδή, στερώντας τή συνείδηση από τό δικαίωμα νά είναι κέντρο (έστία) τής παραγωγής του νοήματος, παύει νά θεωρεί τό έγώ - μέ τήν κλασική έννοια, όπως συναντιέται στήν ψυχολογία - ικανό νά γνωρίζει άμεσα, δηλαδή μέσω τής αντιληπτικής ιδιότητας τής άμεσης συνείδησης, τόν ίδιο του τόν εαυτό.

Είναι λίγο-πολύ γνωστό τό πώς όδηγήθηκε ό Φρόντντ σ' αυτό τό συμπέρασμα (συμπτώματα, όνειρα, παραδρομές τής γλώσσας κ.λπ.). Έκείνο πού ένδιαφέρει εδώ, είναι τό θεωρητικό δελνηκέδες τής

1. Περιττό νά δηλώσω τή δυσκολία μου πού προέρχεται από τήν έλλειψη όμοιογενούς και καθιερωμένης ελληνικής ψυχαναλυτικής όρολογίας. Στο βαθμό πού αυτή ή δυσκολία και ή συνακόλουθη ανάγκη για τό ξεπέρασμά της έχει γίνει συνείδηση και στον άναγνώστη τόν καλώ νά δει μέ έπιείκεια τίς μεταφραστικές μου προσπάθειες σαν μετριόφρονη συμβολή στή μέλλοντική όριστική λύση αυτού του προβλήματος.

μετατόπισης του νοηματικού κέντρου· ή αντίστροφη της οπτικής γωνίας που επιτελείται και ή έκθρόνιση της συνείδησης από τή θέση της παντοδυναμίας και της παντογνωσίας που κατείχε, έχει συνέπεια νά μίν ορίζεται πιά τό άσυνείδητο άρνητικά, σέ σχέση μέ τή συνείδηση – δηλαδή σάν έλλειψη συνείδησης, σάν λανθάνον – , αλλά αυτόνομα, σάν τόπος ιδιαίτερος, όπου έγγράφονται οί ψυχικές παραστάσεις (psychische Repräsentanz), τόπος καταγωγής του νοήματος. Κι είναι αυτό τό πέρασμα από τό περιγραφικό άσυνείδητο στον τόπο-άσυνείδητο, στο άσυνείδητο-ψυχικό σύστημα, που συνιστά τή ληξιαρχική πράξη γέννησης της ψυχανάλυσης ως επιστήμης. Στο έξης αυτό θά άποτελεί τό αντικείμενο μελέτης της.

Στή συνέχεια θά επανέλθουμε αναλυτικότερα στο σημείο αυτό. Προς τό παρόν άς δούμε τί παραπέρα συνεπαγεται αυτό τόν άποκαλέσαμε «άποκέντρωση του νοήματος από τήν άμεση συνείδηση».

Ή συνείδηση είναι κεντρική κατηγορία όλων των ιδεαλιστικών φιλοσοφιών, αλλά και της κλασικής ψυχολογίας ή όποια, άς τό υπενθυμίσουμε, κάποια στενή σχέση έχει μαζί τους. Νοητικό έργαλειο, που οί φιλοσοφίες αυτές, μαζί μέ έννοιες όπως υποκείμενο, αντίληψη, σκέψη κ.λπ., θέτουν στή διάθεση του ανθρώπου γιά νά σκεφτεί τόν κόσμο και τόν ίδιο τόν έαυτό του, που είναι – κατ' αυτές – κέντρο του κόσμου. Μ' αυτό τό πανάρχαιο ρεύμα κόβει κάθε δεσμό ή ψυχανάλυση μέ τό νά ορίζει ως αντικείμενο της τό άσυνείδητο. Τό πρόβλημα του υποκειμένου της σκέψης και της ύπαρξης είναι άπόν από τή φρουδική θεωρία, γιά τό λόγο ότι αυτή λειτουργεί μέ όρους οικονομικούς και μέ όρους δομής μιάς ψυχικής «συσκευής», οί όποιοι δέν αφήνουν καμιά θέση στή κυρίαρχη μέσα στή συνειδητότητά της μονάδα, που είναι τό σκεπτόμενο υποκείμενο της φιλοσοφίας. Cogito, sum. Πώς νά χωρέσει ό Φρόντ μέσα στον Καρτέσιο; Είναι σαφές ότι κοιταγμένη άπ' αυτή τή σκοπιά ή ψυχανάλυση παύει νά είναι δέσμια της ένναλακτικής προβληματικής: ρασιοναλισμός ή ιρασιοναλισμός.² Ή γνώση της έρχεται από άλλου. Γιά τήν ψυχανάλυση τό συγκροτημένο υποκείμενο, δηλαδή ό κάθε άνθρωπος, δέν έξαντλείται μέ τήν αυτογνωσία που μπορεί νά έχει. Ή συνείδηση είναι μετατοπισμένη από τή θέση της σάν καθοριστική βάση της δράσης, της κριτικής λειτουργίας και της γνώσης, και δέβαια όχι προσωρινά αλλά αιώνια, γιατί είναι γνώρισμα της διαδικασίας συγκρότησης του ανθρώπινου υποκειμένου σάν τέτοιου πώς ή συνείδηση ούτε τό κομικό σημείο είναι, ούτε ό χώρος εκκίνησης αυτής της διαδικασίας. "Υστερα άπ' όλα τούτα, οί λόγοι γιά τούς όποιους ή φρουδική θεωρία δέν είναι κλάδος της ψυχολογίας είναι φανεροί. "Όχι μόνο δέν έχει ανάγκη τόν έτεροφωτισμό της, αλλά κινείται σε διαφορετικούς άξονες άπ' αυτήν, που είναι μιά επιστήμη της παρατήρησης του δρώντος, σκεπτόμενου και μαθαίνοντος υποκειμένου, βαθιά μαρκαρισμένη από τήν ιδεαλιστική κληρονομιά. Ήπιμένουμε πώς ή διάκριση μεταξύ ψυχανάλυσης και ψυχολογίας πρέπει νά γίνει στο σημείο άπ' όπου αυτές άκολουθούν διαφορετικό

δρόμο, δηλαδή στήν πιά πρώιμη επιστημολογική τους βάση, άλλως δέν έχει νόημα νά γίνει. Γιατί χωρίς σαφή καθορισμό του θεωρητικού της καθεστώτος, ή ψυχανάλυση γίνεται υπόλογος άπέναντι σ' αυτούς που τήν καθίζουν στο σκαμνί ζητώντας της περγαμηνές επιστημονικότητας. Αυτό τουλάχιστον άπέδειξαν οί διάφορες προσπάθειες προσαρμογής της στο «ρασιοναλιστικά» επιστημολογικά κριτήρια που άπαιτούσε ή πανεπιστημιακή ψυχολογία, αλλά και γενικότερα όλες οί άπόπειρες επαναπροσδιορισμού της – από τήν Ψυχολογία του Έγώ των Hartmann-Rapaport μέχρι τήν πολιτισμική ψυχανάλυση της K. Horney και τόν Φροϋδο-Μαρξισμό (Reich, Fromm, Σχολή της Φραγκφούρτης).

Τί άλλες συνέπειες έχει ή έκθρόνιση της συνείδησης και πώς συμπληρώνεται ή διαδικασία συγκρότησης του άσυνείδητου; Πρώτα πρώτα αλλάζει τό καθεστώς του αντικειμένου (της συνείδησης). Τή σιγουριά της ύπαρξης του και της θωριάς του αντικαθιστά ή αβεβαιότητα γύρω άπ' αυτό, ή μάλλον ή βεβαιότητα ότι ήταν ψεύτικα προφανές, και από αντικείμενο της συνείδησης που ήταν – άποκρυστάλλωση του Πνεύματος (Χέγκελ), τελικά περιορίζεται, σύμφωνα μέ τόν Φρόντ, σε άπλή παραλλαγή του σκοπού της ένόρμησης.

Άλλά και τό ίδιο τό έγώ δέν γλιτώνει τόν υποβιβασμό. Άπό υποκείμενο του Cogito γίνεται κι αυτό, μέ τήν εισαγωγή της έννοιας του ναρκισσισμού, ένα από τά αντικείμενα, άρα μιά παραλλαγή του σκοπού της ένόρμησης (Έγωτικές έννομήσεις – Ichtriebe).

Άς δούμε τώρα τή θεωρητική ύποδομή που στηρίζει τίς άνακατατάξεις και τούς αναπροσδιορισμούς των βασικών αυτών κατηγοριών της κλασικής ψυχολογίας. Που όφείλεται τό γεγονός ότι τόπος προέλευσης του νοήματος είναι τό άσυνείδητο και ποιά είναι αυτό τό νόημα;

Έδώ άναγκαστικά θά στραφούμε προς τόν κόσμο της επιθυμίας, πλησιάζοντας έτσι τήν καρδιά του προβλήματος. Στο άσυνείδητο πάνω έγγράφεται ή σημασιολογία της επιθυμίας, τήν όποια έρχεται νά άποκωδικοποιήσει ή ψυχαναλυτική μέθοδος, άναζητώντας τήν ίδια τήν επιθυμία πίσω από τίς μάσκες που φοράει στήν προσπάθειά της νά ίκανοποιηθεί. Πίσω όμως από τήν έγγραφή έτούτη βρίσκεται ή ένόρμηση, κεντρική έννοια της ψυχανάλυσης και μή αναγώγιμη, που άποτελεί τό περιεχόμενο του άσυνείδητου. Ή, πιά σωστά, τό άσυνείδητο είναι ό τόπος των «παραστάσεων των έννομήσεων» (Triebeprepräsentanz), μιά και οί έννομήσεις αυτές καθαντές, όντας στα σύνορα του σωματικού (βιολογικού) και του ψυχικού, δέν είναι προσιτές στή γνώση. Μπορούμε λοιπόν νά πούμε πώς διά της παράστασης της ένόρμησης έγγράφεται στο άσυνείδητο τό σημαίνον της επιθυμίας.

Ή σημασία της έννοιας «παράσταση της ένόρμησης» καταδείχεται από τό έξης: Αυτό που διακρίνει τήν επιθυμία από τήν άπλή βιολογική ανάγκη, αυτό που τήν κάνει νά είναι ανθρώπινη επιθυμία, και σε τελευταία άνάλυση κάνει δλους έμάς νά είμαστε άνθρωπινα όντα, είναι τό γεγονός πώς, αν και τοποθετείται σε προλεκτικό ή άλεκτικό έπίπεδο, αν και δέν είναι ακόμα γλώσσα, λόγος, είναι ώστόσο στραμμένη άπαρχής προς τή γλώσσα, μπορεί νά ελπυθεί, πράγμα που όχι μόνο μάς έπιτρέπει αλλά κατά κάποιο τρόπο

2. Μερικά σημεία αυτού του πολύ ένδιαφέροντος θέματος άποτελέσαν στή Γαλλία τό αντικείμενο διαμάχης άνάμεσα στον M. Foucault και τόν J. Derrida, γνωστής ως «Ό καρτεσιανός άποκλεισμός της τρέλας στον Φουκώ».

μᾶς ὑποχρεώνει νά περάσουμε ἀπό τήν ἀπλή ἐνόρμηση, περίπου δηλαδή τή ζωική ἀνάγκη, στήν παράσταση τῆς ἐνόρμησης, μ' ἄλλα λόγια στήν ἀνθρώπινη ἐπιθυμία. Ἐτσι ἐπιπλέον δικαιολογεῖται καί ἐξηγεῖται τό πολυεπίπεδο τοῦ φροϋδικοῦ λόγου (τοπική, οἰκονομική, δυναμική θεώρηση), μιά καί τό ἀντικείμενό του ἔχει δύο πρόσωπα, ἕνα στραμμένο πρὸς ἐμᾶς, παραστάσιμο, κι ἕνα δεύτερο στραμμένο πρὸς περιοχές μὴ δυνάμενες νά παρασταθοῦν. Δέν γίνεται π.χ. νά ἀπορριφθεῖ ἡ οἰκονομική θεώρηση τῆς «ψυχικῆς συσκευῆς» – πράγμα πού ἐπιχειρήθηκε ἀπό μερικούς – γιατί μόνο αὐτή μπορεῖ νά ἀποδώσει, χάρις στίς ἐνεργειακές ἐννοιες ἐπένδυση, φόρτιση, κ.λπ., τίς διακυμάνσεις καί τίς μεταλλάξεις πού ὑφίσταται τό μὴ ἀντιληπτό, δηλαδή ἡ ἐνόρμηση. Ἀντίστροφα πάλι, ἡ οἰκονομική διάσταση στερημένη ἀπὸ τό σημασιολογικό τῆς περιεχόμενο καταντάει μιά σκέτη ὑδραυλική.

Μέ τήν ἴδια ἐννοια, μόνον ἕνας τέτοιος πολυεπίπεδος λόγος μπορεῖ νά παντρέψει τίς δύο διαστάσεις, τήν ἐρμηνευτική μέ τήν οἰκονομικο-ἐνεργειακή, τῆς «ψυχικῆς συσκευῆς»*, κι ἂν αὐτή ἡ τελευταία εἶναι μοντέλο – γιατί περὶ μοντέλου πρόκειται – ἱκανοποιητικά λειτουργικό, αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ καταφέρει νά μᾶς δείξει ὅτι οἱ δύο αὐτές διαστάσεις βρίσκονται σέ ἐσωτερική μεταξύ τους σχέση, ἐπιτρέποντάς μας νά συλλάβουμε τή στιγμή ὅπου τό σημαῖνον τοῦ ἀσυνειδήτου (στοιχείο ἐξόχως ἐρμηνευτικό) ὑφίσταται ὅλες τίς παραμορφώσεις πού εἶναι γραμμένες στό πεπρωμένο του, σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τῆς συσκευῆς.

Ἐδῶ παρουσιάζεται τό ἐξῆς ἐρώτημα: Γιατί ἡ ἐπιθυμία ἔχει τό πρόσωπό της πρὸς τό λόγο; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού τήν κάνει, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀνάγκη, νά μπορεῖ νά περάσει στόν λόγο, νά μπορεῖ νά λεχθεῖ;³ Αὐτό συμβαίνει γιατί ἡ ἐπιθυμία, ἀπὸ τή στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος γεννιέται, ὁρίζεται ἀντιμέτωπη μέ μίαν ἄλλη ἐπιθυμία, μέ τήν ἐπιθυμία ἐνός ἄλλου. Ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας δέν εἶναι ἕνα πράγμα ἢ ἕνα πρόσωπο, ἀλλά μιά ἄλλη ἐπιθυμία. Αὐτό βέβαια τήν καταδικάζει νά μένει ἕσασι ἀνικανοποίητη, ἀλλά πῶς ἀλλιῶς θά ἦταν ἐπιθυμία, πόθος στραμμένος πρὸς τή φαντασίωση ὅπου γυρεύει τή φευγαλέα καί ἀδύνατη, τελικά, πλήρωση; Τό ἴδιο αὐτό γεγονός εἶναι πού διακρίνει τίς σεξουαλικές ἐνορμήσεις ἀπὸ τίς ἐνορμήσεις τῆς αὐτοσυντήρησης, πάνω στίς ὁποῖες ἄλλωστε, σύμφωνα μέ τή φροϋδική θεωρία, εἶναι χαλκευμένες οἱ πρώτες ἀρχικά, γιά νά διαφοροποιηθοῦν στή συνέχεια προοδευτικά μέσα στό διαλεκτικό πεδίο πού περιγράφεται ἐδῶ. Ὄντας λοιπόν «ὑποχρεωμένη» ἡ ἐπιθυμία νά διαπραγματευθεῖ (μέ) τό ἀντικείμενό της, δέν τῆς ἀρκεῖ τό νευρικό ἀντανεκλαστικό τόξο πού ἐξασφαλίζει τήν ἱκανοποίηση τῆς ἀπλῆς βιολογικῆς ἀνάγκης, ἀπαιτεῖται συμβολική ἔκφραση, κι αὐτό μέ ὄρους ἀσυνειδήτου λέγεται φαντασίωση, λέγεται εἴσοδος στό βασίλειο τοῦ λόγου καί τῆς ὁμιλίας.⁴

Τό κύκλωμα τοῦτο τῶν ἐπιθυμιῶν πού ἀλληλοεγκαλοῦνται, ἀλλά καί κονταροχτυπιοῦνται καί ἀλληλοπαγορεύονται, ἀποτελεῖ τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο μεγαλώνει τό ἀνθρώπινο παιδί, καί καθῶς ἡ ἐπιθυμία του διαπαιδαγωγεῖται, ἐγκαθίσταται σιγά

* Γερμ. psychischer Apparat.

3. Ὑπεθυμίζουμε, ἐπὶ τῆ εὐκαιρία, ὅτι μοναδικό εργαλεῖο τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας εἶναι ἡ ὁμιλία – καί ὅτι σχετίζεται μέ αὐτήν, σιωπές, ὄψος κ.λπ.

Ἐκδόσεις «ΝΑ ΥΠΗΡΕΤΟΥΜΕ ΤΟ ΛΑΟ»

Ποιά εἶναι ἡ Ρωσία σήμερα;
σοσιαλισμός ἢ καπιταλισμός
καί φασισμός;
βοήθεια στά κινήματα ἢ ἡγεμονισμός;
ὑφεση ἢ πολεμικές προετοιμασίες
καί ἀπειλή;

**Τό πρῶτο καί μοναδικό βιβλίο
σὴν Ἑλλάδα πού ἀπαντᾷ, ἀναλύει
καί ἀποδεικνύει μέ ἀναριθμητά στοιχεία
καί αὐθεντικά ντοκουμέντα!**

Ἡ ΡΩΣΙΑ ΣΗΜΕΡΑ

Διεθνῆς Συνδιάσκεψη στὸ Δυτικὸ Βερολίνο 25 - 29 Μαΐου 1977

«Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση – Μιά ἱμπεριαλιστικὴ ὑπερδύναμη»

580 σελίδες, 25 ἀναλύσεις, 20 χάρτες

Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα: Εἰσαγωγή Π. ΣΤΑΓΚΟΥ ● Γ. ΜΥΡΝΤΑΑ (Σουηδία) χαρετισμός ● Ν. ΧΟΛΜΠΕΡΓΚ (Σουηδία) τὰ ἐσωτερικὰ αἴτια τοῦ σοβιετικοῦ ἐπεχτατισμοῦ ● Β. ΚΑΙΖΕΡ (Γερμανία) οἱ τοῖχοι ἀγώνος στὴν ΕΣΣΔ ● Β. ΧΑΝΤΕΛ ἡ σοβιετικὴ ψυχιατρικὴ ● Κ. ΣΛΕΓΚΕΛ ἀγῶνες τῶν μαζῶν στὴν ΕΣΣΔ ● Ρ. ΒΑΓΝΕΡ τὸ ἡγεμονιστικὸ δόγμα τῆς σοβ. ἡγεσίας ● Ν. ΧΕΝΝΙΓΚΣ τὸ ναυτικὸ δόγμα τῆς ΕΣΣΔ ● Ρ. ΜΠΙΛΑ (Ἀγγλία) ἡ ὑφεση ● Β. ΣΒΙΝΤΡΤΣΙΚ (Γερμανία) ἡ Γερμανία καὶ οἱ δύο ὑπερδυνάμεις ● Β. ΧΟΙΛΕΡ ἡ «ΚΟΜΕΚΟΝ» ● Ζ. ΜΟΜΠΕΡ (Γαλλία) σοσιαλἱμπεριαλισμός καὶ Γαλλία ● Ν. ΦΕΡΝΜΠΑΧ (Ἀγγλία) ἡ κοινωνικὴ βάση τῆς φιλοσοβιετικῆς ἰδεολογίας ● Τ. ΜΠΡΟΥΝΙΑ (Φινλανδία) Σ.Ε. καὶ Φινλανδία ● Σ. ΛΙΝΤΓΚΡΕΝ (Σουηδία) -Φινλανδοποίηση - ἡ «σοουδοποίηση» ● Ν. ΣΙΝΖΙ (Ἰαπωνία) ἡ Σ.Ε. καὶ τὰ ἰαπωνικὰ συνδικάτα ● Χ. ΟΣΑΝΑΙ (Ἰαπωνία) Ἡ.Π.Α. καὶ Σ.Ε. στὴν Ἀ. Ἀνατολή ● Κ. ΧΕΝΣΜΑΝ (Σρι Λάνκα) Τρίτος κόσμος καὶ Σ.Ε. ● Χ. ΣΑΡΜΑ (Ἰνδίες) Σ.Ε. καὶ Ἰνδία ● Π. ΜΑΓΙΟΥΜΠΝΤΑΡ (Βιηγαλιαντές) ἡ Σ.Ε. στὸ Μπάγκλαντές ● Κ. ΜΕΛΧΕΡΣ (Γερμανία) ἡ Σ.Ε. στὴν Ἀφρική ● ΚΑΥΖΕΡ-ΜΑΥΝΣ Σ.Ε. καὶ Κούβα στὴν Ἀνκόρα ● Β. ΚΡΑΟΥΖΕ οἱ αἰγυπιο-σοβιετικὲς σχέσεις 1956-1976 ● Γ. ΝΤΑΓΚΙΕΛΙ (Τουρκία) ἡ σοβ. πολιτικὴ στὴν Τουρκία ● Π. ΣΤΑΓΚΟΣ (Ἑλλάδα) ἡ Ρωσικὴ ὑπερδύναμη ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα τῆ κριση στὴν Κύπρον καὶ τὸ Αἴγαιο ● Π. ΣΤΑΓΚΟΥ (Ἑλλάδα) — Γ. ΝΤΑΓΚΙΕΛΙ (Τουρκία) κοινὴ δῆλωση

Τιμὴ 390 δρχ. Ἀποστέλλεται καὶ ταχυδρομικά, (μέ ἐξοδα τῶν ἐκδόσεων), γράφοντας καὶ ἐπισυνάπτοντας ταχυδρομικὴ ἐπιταγή σέ διαταγή Η. Πέτρου στὴν πιὸ κάτω διεύθυνση.

Κεντρικὴ διάθεση:
Βιβλιοπωλεῖο Ἀκαδημίας 57
Στοὰ κινηματογράφου ΟΠΕΡΑ.
Τηλ. 3600235

σιγά αυτό που αποκαλείται «ἀρχή της πραγματικότητας».

Αυτή η διαλεκτικοποίηση της επιθυμίας⁴ αποτελεί τον απαραίτητο όρο για τη συγκρότηση του ανθρώπου σαν τέτοιου.

Από κει περνάει η αντίληψη της εξωτερικής πραγματικότητας σαν κάτι διαφορετικό από τον εαυτό, δηλαδή ο διαχωρισμός του αντικειμένου από το υποκείμενο, με την εγκατάσταση των συνόρων που ορίζουν τη φανταστική αναπαράσταση του Έγώ.

Χάρη σ' αυτήν οι πρώτες - όδυνηρότατες - συγκρούσεις με το γονεϊκό «όχι» έχουν τόσο εποικοδομητικό χαρακτήρα.

Μά το κυριότερο είναι ότι αν η εξέλιξη του μικρού ανθρώπου περνάει αναγκαστικά από κει, αυτό γίνεται γιατί, όπως ήδη τονίστηκε, μόνο η διαλεκτικοποίηση της επιθυμίας επιτρέπει την πρόσβαση στη συμβολική λειτουργία, εν δλίγους στην κατανόηση και τον χειρισμό της γλώσσας.

Κάτω απ' αυτούς τους όρους και μέσα από μία πορεία πολυδαίδαλη, δύσκολη, συντελείται (ή δεν συντελείται) αυτό που είναι γραμμένο στο πεπρωμένο του κάθε ανθρώπου πριν ακόμα γεννηθεί: η ψυχολογική αποδοχή του βιολογικού του φύλου. Βέβαια, όπως άφησα να εννοηθεί, η διεργασία αυτή δεν στέφεται πάντα με επιτυχία. Αυτό είναι μία άλλη ιστορία που δεν μας ενδιαφέρει εδώ. Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσει την προσοχή μας είναι ότι αυτή η ιδιοποίηση του φύλου (γιατί, με μία έννοια, περί τέτοιας πρόκειται), προσωπική περιπέτεια του καθενός, είναι μία από τις δυνατές περιγραφικές φόρμουλες της διαδικασίας υπαγωγής και μετατροπής των έπιμέρους ένορμησεων (Partialtriebe) της παιδικής σεξουαλικότητας σε γενετήσια επιθυμία. Διαδικασία που η ψυχαναλυτική θεωρία κωδικοποίησε και που η ψυχαναλυτική θεραπεία ανασταίνει κάθε φορά σ' όλες τις ιδιαιτερότητές της, ανασύροντας ένα ένα τα στοιχεία από το παρελθόν και τη λήθη, ακολουθώντας την βήμα τό βήμα, πίσω από τη σιωπή του αναλυτή και την άγωνία του αναλυόμενου.

Γιατί η διαδικασία αυτή είναι κοινή - έξ ου και θεωρητικοποιείται -, αλλά συγχρόνως είναι η διαφορετική ιστορία του καθενός, προσωπική, ξεχασμένη, άγνωστη, αλλά και γνωστή, υπάρχει, παίζεται κάθε στιγμή, αλλά στην «άλλη σκηνή», όπως στα περιστροφικά θέατρα. Τό πρόβλημα είναι ότι για να τη δει κανείς πρέπει να την ξαναζήσει.

Σέ κάθε άνθρωπο υπάρχει ανά πάσα στιγμή ο παιδικός του εαυτός παρών και δρών. Αυτό που δίδαξε

4. Ύστερα απ' αυτό είμαστε σε θέση να καταλάβουμε τό πώς και τό γιατί η ψυχανάλυση ξεπερνάει από μιάς άρχης μέ τις όποιες βιολογικές της ρίζες, τις υποτιθέμενες από τό νευροφυσιολογικό παρελθόν του γεννήτορά της. Μέ τη νευρολογία, η ψυχανάλυση έχει όση συγγένεια έχει ή γαστρονομία μέ τη χημεία τροφίμων. Πώς νά μήν άποτύχουν όσοι έβαλαν στόχο της έπιστημονικής τους καριέρας νά προσδιορίσουν τις ανατομικές έντοπίσεις στον εγκέφαλο του άσυνειδήτου, του προσυνειδήτου και του συνειδήτου;

5. Φαινόμενο έτσι κι άλλως δυσπέλαστο για τη θεωρητική σκέψη, αλλά έπιπλέον φορτισμένο φοβικά, μία και όλοι μας έχουμε ύποφέρει μέσα σ' αυτό. Ή έρευνα, πάντως, στον ψυχαναλυτικό τομέα συνεχώς προσπαθεί νά τό προσεγγίσει - όρα και τά στρουκτουραλιστικά μοντέλα που προτείνει ή λακανική θεωρία.

ή ψυχανάλυση είναι άκριβώς ότι δεσμοί ίσχυροί και ειδικού τύπου, δεσμοί που ξεφεύγουν από την αντιληπτότητα και την άμεση συνείδηση, κρατούν τον άνθρωπο άλυσοδεμένο μέ τό παρελθόν του, μέ την ιστορία του. Πώς όμως μπορεί νά κατανοηθεί ή παρουσία του παρελθόντος μέσα στο παρόν; Πώς ένα παρελθόν μπορεί νά παράγει τά άποτελέσματά του σήμερα; Πρόκειται για κομβικό πρόβλημα, συγκεκριμένα για τό πώς ή γένεση μετατρέπεται σε δομή. Τά έξελικτικά στοιχεία, στή διαδοχή τους, έσωτερικεύονται και ένσωματώνονται μέσα στή δομή του άσυνειδήτου. Τά διάφορα στάδια δέν επικάθονται τό ένα επί του άλλου σ' ένα σύστημα άθροιστικό - έξελικτικό, ούτε ή έπόμενη στιγμή ύποκαθιστά την προηγούμενη καταργώντας την, αλλά κάθε νέο στοιχείο εισέρχεται (εισπράττεται) στο ήδη υπάρχον σύστημα μέ τρόπο καθορισμένο από τις συντεταγμένες λειτουργίες αυτού του συστήματος, για νά διαταράξει μέ τη σειρά του τη σιγαιαία ίσορροπία. Αυτή την a posteriori αναδιάρθρωση εκφράζει ο πολύτιμος όρος «εκ των ύστερων» (nachträglich) και οι άπειρες τέτοιες αναδιρθρώσεις διαπλάθουν αυτό που ονομάζεται «ψυχική πραγματικότητα».

Άλλά τούτη ή συνεχής συνδιαλλαγή του παρελθόντος μέ τό παρόν είναι μέ μία έννοια ή στο διαχρονικό έπιπεδο μεταφορά της συναλλαγής ανάμεσα στο έξω και τό μέσα. Άναφέρομαι στα δύο ρεύματα που διασχίζουν την εξέλιξη του ανθρώπινου ψυχισμού: από τη μία ένας ενεργειακός μονισμός, σύμφωνα μέ τον όποιο δέν υπάρχει παρά μία πηγή ενέργειας, τό Έκείνο: από την άλλη ένας δυϊσμός σημαίνοντων, που τό ένα του σκέλος παραπέμπει στην επιθυμία του παιδιού και τό άλλο στην πατρική έξουσία. Πρόκειται για δύο διαδικασίες διακριτές: διαφοροποίηση ενός «έσω» (Έκείνο), έσωτερικεύση ενός «έξω» (Πατρική έξουσία, Νόμος σε τελευταία άνάλυση). όμως ή διαπλοκή τους είναι που ορίζει και χαρίζει τη δυναμική σ' αυτή την εξέλιξη, μία και απ' ό,τι πιο πρωτόγονο, πιο άρχαίο υπάρχει, δηλαδή τό Έκείνο, τό Έγώ. άντλει την όρμη, την ενέργεια για τη μετατροπή του, μέ τον σχηματισμό του Ύπεργώ, σε ότι πιο τελειοποιημένο, δηλαδή στον πλήρη άνθρωπο, στον άνθρωπο τον παιδευμένο από τό Νόμο και δημιουργό του πολιτισμού.

Αυτή την πρόοδο διά της όπισθοδρόμησης, σχήμα βαθιά διαλεκτικό, εκφράζει ή γνωστή φράση του Φρόνυτ: «Wo Es war, soll ich werden»· τούτέστιν, «όπου ήταν τό Έκείνο, πρέπει νά φτάσει τό Έγώ». Έδώ σκοντάφτει όχι μόνο ή ψυχολογία, «έπιστήμη» της παρατήρησης, αλλά και ή γενετιστική κατεύθυνσης ψυχανάλυση, οι εκπρόσωποι της όποιας ψάχνουν νά βρουν στην από τά έξω παρατήρηση της ψυχοκινητικής εξέλιξης του παιδιού τά έχέγγα για την όρθότητα των όσων δίδαξε ο Φρόνυτ, προσπαθώντας έτσι νά έξορκίσουν τό φάντασμα της ύποβολής που τους κυνηγάει. Τά έμπειρικά δεδομένα που μπορεί νά μαζέψει κανείς μέ τον τρόπο αυτό, πολύ λίγο έχουν νά κάνουν μέ την ψυχική πραγματικότητα του παιδιού, ή μάλλον του συγκεκριμένου παιδιού, γιατί συλλέγονται στή βάση μιάς μονοσήμαντης λίγο-πολύ διαδοχικότητας, απ' όπου είναι άπούσες κατηγορίες τέτοιες όπως αναδιάρθρωση εκ των ύστερων, έσωτερική διαφοροποίηση, εκείνες άκριβώς που διέπουν τη λειτουργία του άσυνειδήτου προσδίνοντάς του παράλληλα τά χαρακτηριστικά του άπρόβλεπτου και

του μοναδικού.

Σ' αυτές τις ίδιες κατηγορίες εν δράσει όφειλεται και ή ιδιόζουσα θέση πού ή φροϋδική θεωρία προβλέπει για τό «γεγονός». Ένα περιστατικό, ένα έρέθισμα από τό περιβάλλον, μιά άλλαγή της συμπεριφοράς, ενώ για τήν ψυχολογία είναι άνεξάρτητες μεταβλητές πού σάν τέτοιες είναι παρατηρήσιμες και σέ κάποιο βαθμό μετρήσιμες - tests - για τήν ψυχανάλυση δέν μπορούν νά έχουν σημασία παρά άναφορικά πρós τή θέση τους μέσα στην προσωπική ιστορία του άτόμου. Δέν είναι γεγονότα, είναι σημαίνοντα ενταγμένα στον κόσμο της έπιθυμίας· δέν έπιβάλλουν τήν έξωτερική πραγματικότητα, αλλά εκφράζουν τό νόημα πού παίρνει αυτή για τό άτομο και τίς άλλαγές αυτού του νοήματος μέσα στίς φαντασιώσεις του. Κατά συνέπεια, τά γεγονότα δέν παρατηρούνται, έρμηνεύονται.

Δέν πρόκειται εδώ καθόλου για ύποκειμενισμό, μέ τήν έννοια πού παίρνει ό όρος όταν χρησιμοποιείται για νά τινάξει στον άέρα μιά έπιστημονική ύπόθεση ή για νά άκρωτηριάσει μιά μεθοδολογία. Έχουμε νά κάνουμε μέ ένα άλλου τύπου φαινόμενο, πού πρόχειρα θά όνόμαζα «ύποκειμενικότητα του άντικειμένου», έπιβεβλημένη από τό καθεστώς του τελευταίου· ή ρήξη μέ τά παραδοσιακά σχήματα της ρεαλιστικής παρατήρησης είναι δευτερογενής στό επίπεδο του παρατηρητή (του άναλυτή στην προκειμένη περίπτωση), άκολουθεί τή ρήξη μέ τήν παραδοσιακή έννοια της πραγματικότητας στό επίπεδο του άντικειμένου. Τό άσυνείδητο είναι πραγματικό· τά κριτήρια όμως της ρεαλιστικότητάς του είναι έσωτερικά, αλλά αυτό, όπως είναι γνωστό, δέν τά έμποδίζει νά είναι έπαρκή. Έτσι ξεηγείται ένμέρει και ή ιδιαιτερότητα τήν όποια έμφανίζει ή ρεαλιστικότητά του, συγκεκριμένα νά γίνεται άντιληπτή μέσω της άρνησής του, δηλαδή μέσω της συνείδησης (ας μήν έννοηθεί όμως ότι θεωρώ τό άσυνείδητο σάν τό άρνητικό - μέ τή φωτογραφική έννοια του όρου - του συνείδητου). Τί έννοώ μ' αυτό; Άπλά, πώς τό άσυνείδητο δέν είναι τίποτα άλλο παρά τό σύνολο των ψυχικών διεργασιών πού τό άπαρτίζουν· κι επειδή αυτές είναι φύσει έρμηνευτικές - έφόσον οι «πρωτογενείς διαδικασίες» (Primärvorgang), μετάθεση και συμπύκνωση, πού τό χαρακτηρίζουν, άποτελούν σχέσεις μεταξύ δύο νοημάτων -, έκχωρούν στή συνείδηση τό δικαίωμα προσέγγισης και γνώσης του άσυνείδητου, πάντα όμως μέσω άυστηρά έρμηνευτικών μεθόδων.

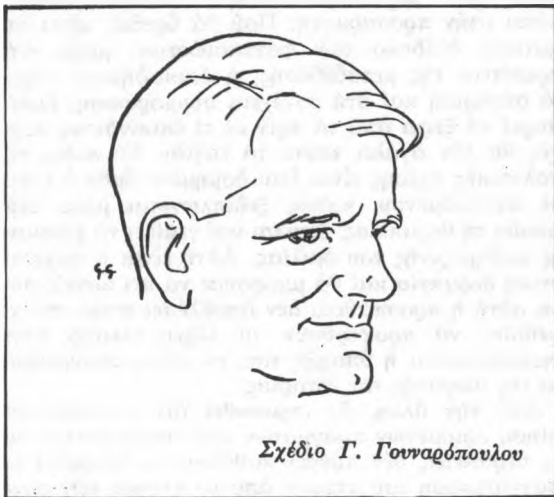
Τό ενδιαφέρον των όσων μόλις ειπώθηκαν δέν είναι μόνο γενικό, θεωρητικό, αλλά και πολύ συγκεκριμένο, «πολιτικό» θά 'λεγα. Κι αυτό γιατί, άν ή ψυχανάλυση ως θεραπεία δέν στοχεύει στην προσαρμογή του άτόμου, είναι άκριβώς επειδή θεωρεί μ' αυτόν τον τρόπο τό ρόλο του περιβάλλοντος, γιατί αναγνωρίζει αυτή τήν ιδιαιτερή πραγματικότητα πού είναι ή ψυχική, γιατί τέλος έρμηνεύει και δέν καταγράφει. Είναι κοινός τόπος ότι ή παιδαγωγική δέν έχει θέση μέσα στην ψυχανάλυση, αλλά είμαστε δυστυχώς ύποχρεωμένοι νά τό επαναλάβουμε άπειρες φορές βλέποντας πού κατάντησε ένα όρισμένο ψυχαναλυτικό ρεύμα, συγκεκριμένα στίς ΗΠΑ. Σκοπεύει λέει, στην ένδυνάμωση του Έγώ, στην έπανεκπαίδευσή του, μ' άλλα λόγια έρχεται νά καλύψει όσα κενά άφησε ή οίκογένεια, τό σχολείο ή δέν ξέρω τί άλλο· θέλει νά κάνει τον άρρωστο, πού ζητάει τή βοήθειά της, «πετυχημένο» στή ζωή άνθρωπο. Μά

αυτό δέν είναι ψυχανάλυση, είναι μεχαβιορισμός μέ ψευδώνυμο. Πώς μπορεί ποτέ ή ψυχανάλυση νά άποβλέπει στην προσαρμογή; Πού θά βρεθεί, μέσα στό σκοτεινό δαίδαλο των φαντασιώσεων, μέσα στην περιπέτεια της μεταδίδωσης, ή όποιαδήποτε νόρμα για σύγκριση και στή συνέχεια συμμόρφωση; Ποιός μπορεί νά ξέρει από τά πριν σέ τί έπικίνδυνες περισχές θά τον βγάλει τούτο τό ταξίδι; Τό πεδίο της άναλυτικής σχέσης είναι έτσι δομημένο ώστε ό λόγος του άναλυόμενου, καθώς ξεδιπλώνεται μέσα στην πρόοδο τή θεραπείας, έρχεται και γεμίζει τά χάσματα της καθημερινής του όμιλίας. Αυτή είναι ή ψυχαναλυτική θεραπεία και θά μπορούσε νά πει κανείς πώς δηλαδή αυτή ή προσπάθεια δέν άποβλέπει παρά στό νά βρεθούν, νά προφερθούν, οι λέξεις-κλειδιά όπου συμτυκνώνεται ή ύπαρξή του, οι λέξεις-σταυροδρόμια της άληθινής του ιστορίας.

Άπό τήν άλλη, ως σημειωθεί ότι ή συνειδητοποίηση όρισμένων πραγμάτων πού πετυχαίνεται διά της θεραπείας δέν πρέπει καθόλου νά έκληφθει ως άπαγγίστρωση του άτόμου από τό πλέγμα των συνιτισμών πού όρίζουν αυτό πού κοινώς - και κακώς - λέγεται «ψευδής συνείδηση»· συνειδητοποίηση εδώ σημαίνει τήν άνάδυση στό συνειδητό σύστημα, μέσω μιάς πολύπλοκης διαδικασίας περάσματος από θέσεις παραγνώρισης σέ θέσεις άναγνώρισης, μιάς σειράς σημαίνοντων πάνω στα όποια έδραιώνονται οι φανταστικές σχέσεις πού τό άτομο έτσι κι άλλως διατηρεί μέ τον κόσμο του (εδώ ό όρος στή διπλή του άποδοχή: άλλες από τίς πραγματικές και φαντασιωσικές).

Τούτη δώ είναι άλλωστε ή πρωτογενής λειτουργία μιάς ψυχανάλυσης, και ή όποια «ίαση» είναι φαινόμενο παράγωγο, κάτι σάν δώρο νά πούμε· κι αυτή ή τελευταία πρόταση δέν είναι καθόλου παράδοξη, άρκει νά θυμηθούμε τί είναι σύμφωνα μέ τήν άναλυτική θεωρία τό σύμπτωμα: συμβιβασμός, και πώς παράγεται: όχι από τά άπωθημένα συμπλέγματα αυτά καθ'αυτά αλλά από τίς «παραφύλαδες» τους (Abkämpfung) στό συνειδητό κατά τήν «έπιστροφή του άπωθημένου» (Wiederkehr des Verdrängten). Δέν είναι όμως ούτε άνεξήγητη, μιά και βρίσκεται σέ άρμονική συνέχεια μέ τή σχέση πού διατηρεί ή ίδια ή ψυχαναλυτική θεωρία μέ τήν πρακτική της έφαρμογή· σχέση ύποτέλειας της δεύτερης πρós τήν πρώτη. Πίσω από τή lege artis διεξαγωγή μιάς ψυχανάλυσης βρίσκεται όλόκληρο τό θεωρητικό οίκοδόμημα της μεταψυχολογίας, αυτής της «μάγισσας», όπως άρεσε στον Φρόνντ νά τήν άποκαλεί. Πού, όπως έχει τονιστεί από πολλούς τόσες φορές, μέ κανένα τρόπο δέν μπορεί νά άντιπροσωπευτεί από τίς πρακτικές της έφαρμογές.

Αυτό είναι και τό τελευταίο σημείο πού θίγουμε, πιστεύοντας ότι έτσι ή περιεγραφή του θέματός μας συμπληρώνει κάποιο κύκλο πού δέν στερείται συνέχειας: για νά θυμηθούμε κάτι πού αναγράφηκε στην άρχή, ληξιαρχική πράξη γέννησης της ψυχανάλυσης ποτέ δέν θεωρήθηκε ή στιγμή πού ό Φρόνντ θεράπευσε τήν πρώτη του άρρωστη, αλλά όταν άναγνώρισε τό άσυνείδητο ως διακριτό σύστημα μέ δικούς του νόμους. Μήπως άλλωστε ή έγκαιρη έγκατάλειψη των άμφίβολης άποτελεσματικότητας θεραπευτικών τεχνικών, των βασισμένων στην ύποβολή, πρós χάρη της συνειρμικής μεθόδου, πέρα από τίς όποιες άποτυχίες πού τήν έπιβάλανε, αυτή τήν πρόοδο στή θεωρία δέν άκολούθησε;

Σχέδιο Γ. Γουναρόπουλου

ΤΖΩΡΤΖ ΤΟΜΣΟΝ

Ἐπίτιμος Διδάκτωρ
τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ὁ George Thomson, ὁμότιμος καθηγητής τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham, ἀναγορεύθηκε ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ, σέ ἐπίσημη τελετή πού ἐγίνε στίς 12-4-79. Ὁ ἴδιος δέν μπόρεσε νά παραβρεθεῖ στήν τελετή γιά λόγους ὑγείας, ἔστειλε ὅμως τό κείμενο μιάς διάλεξης μέ θέμα «Τό πρόβλημα τῶν Β α κ ω ν » (εἰδικά γραμμένη γιά τήν περίπτωση), πού τό διάβασε ὁ ἀντιπρόσωπός του κ. Χρ. Ἀλεξίου, μαθητής καί συνεργάτης τοῦ Thomson στό Birmingham. Ἡ Φιλοσοφική Σχολή ἀνάθεσε στόν καθηγητή τῆς Γ.Μ. Σηφάκη νά ἐκφωνήσῃ τήν καθιερωμένη *laudatio*, τό κείμενο τῆς ὁποίας δημοσιεύουμε παρακάτω.

«Ἡ κοινωνική καί ἐκπολιτιστική ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ χαρακτηρίζεται ἀπό μιά θαυμαστή ἐνότητα, πού κρατά ἀδιάκοπα ἀπό τά ἀρχαιότερα χρόνια ἴσαμε σήμερα. Ὡστόσο, ἀνάμεσα στούς εἰδικούς, πολύ λίγοι ὑπάρχουν στή δυτική Εὐρώπη, πού ἀναγνωρίζουν τή συνέχεια αὐτή, μέ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον νά ἀγνοοῦνται οἱ πολιτιστικές ἀξίες τῆς μεσαιωνικῆς καί νεώτερης Ἑλλάδας, ἀλλά νά παρερμηνεύονται καί τῆς ἀρχαίας».¹

Κύριε Πρύτανη, Κύριε Κοσμήτορα, Κύριοι συνάδελφοι, Κυρίες καί Κύριοι, ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραψε αὐτά τά λόγια εἶναι ἕνας ἀπό τούς ἐλάχιστους Εὐρωπαίους ἐπιστήμονες πού ὄχι μόνον κατανόησε σωστά καί σέ βάθος τή συνέχεια τοῦ λαϊκοῦ μας βίου καί πολιτισμοῦ, καί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀπό τήν πρωϊμότερη ἀρχαιότητα ὡς τά σήμερα, ἀλλά καί ἀνύψωσε τήν κατανόησή του αὐτή σέ ἀρχή καί μέθοδο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί διδασκαλίας.

Ὁ Τζώρτζ Τόμσον, ὁμότιμος καθηγητής τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham τῆς Ἀγγλίας, εἶναι ἕνας ἀπό τούς παρα-

γωγικότερους συγγραφεῖς τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καί γενικότερα τῆς ἀρχαιογνωσίας. Τά βαρυσήμαντα κείμενά του ἀναφέρονται στό ἀρχαῖο ἔπος καί στό δράμα, στήν ἐξέλιξη τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν, στή σχέση κοινωνίας καί τέχνης καί στή γένεση καί ἐξέλιξη τῆς ποίησης, στήν προσωκρατική φιλοσοφία, στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, στή νεοελληνική λογοτεχνία καί λαογραφία. Πέρα ἀπό τίς ἐργασίες του στό χώρο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, τά ἐνδιαφέροντα τοῦ Τόμσον τόν ὀδήγησαν στή μελέτη τῆς ἱρλανδικῆς γλώσσας καί λαϊκῆς λογοτεχνίας, στά πρώτα στάδια τῆς ἐπιστημονικῆς του πορείας, καί ἀργότερα στή μελέτη τοῦ μαρξισμοῦ καί ἰδιαίτερα τῆς σχέσης του μέ τήν ποίηση καί τή φιλολογία.

Κυρίες καί Κύριοι, ὁ εἰσηγητής σας δέν εἶχε τήν τύχη νά γνωρίσει προσωπικά τόν Καθηγητή Τόμσον, γιά νά μπορέσει νά δώσει ἕνα ὀλοκληρωμένο πορτρέτο τῆς ἐντονης καί πολύπλευρης (ὅπως μπορεῖ νά συμπεράνει κάθε μελετητής τοῦ ἔργου του) προσωπικότητάς του. Ἀναγκαστικά, λοιπόν, θά περιοριστεῖ στή σκιαγράφηση τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐξέλιξης καί προσωπικότητας, ὅπως αὐτή προκύπτει μέσα ἀπό τά ἔργα του καί ὀρισμένα αὐτοβιογραφικά κείμενα.

Ὁ Τζώρτζ Τόμσον γεννήθηκε τό 1903 στό προά-

1. *Διαλέξεις γιά τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό* (πρώτη σειρά), Ἀθήνα, 1962, σελ. XI.

στιο του Λονδίνου West Dulwich, πρώτος από τὰ πέντε παιδιά του William Henry και τῆς Minnie Thomson. Ὁ πατέρας του ἦταν ὀρκωτὸς λογιστὴς. Ὁ Τόμσον σπούδασε μὲ ὑποτροφία στὸ King's College τοῦ Cambridge κλασικὴ φιλολογία ἀπὸ τὸ 1922 ὡς τὸ 1926. Μιὰ δευτέρη ὑποτροφία τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ περάσει ἓνα χρόνο στὴν Ἰρλανδία. Ἀπὸ τὸ 1929 ὡς τὸ 1931 ἦταν ἑταῖρος τοῦ King's College, Cambridge. Ἀπὸ τὸ 1931 ὡς τὸ 1934 ὑπῆρξε λέκτορας τῆς κλασικῆς φιλολογίας στὸ University College τοῦ Galway τῆς Ἰρλανδίας. Τὸ 1934 ξαναγύρισε στὸ King's ὅπου ἔμεινε ὡς τὸ 1937, ὅποτε διαδέχτηκε τὸν E. R. Dodds στὴν ἔδρα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham, ὅπου καὶ ἔμεινε ὡς τὸ 1970, χρονιά πού ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν πανεπιστημιακὴ ὑπηρεσία. Τὸ 1960 ὁ Τόμσον ἐκλέχτηκε μέλος τῆς Τσεχολοβακικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ τὸ 1962 ἐπίτιμο μέλος τῆς Ἑταιρίας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν.²

Ἄν οἱ μεταφράσεις τῶν βιβλίων ἑνὸς συγγραφέα σὲ γλώσσες ἄλλες ἀπὸ τὴ δική του – κι ὅταν ἀκόμη ἡ γλώσσα του εἶναι ἡ πιὸ διαδεδομένη στὸν κόσμο – εἶναι κριτήριο γιὰ τὴν ἀπὴρηση τοῦ ἔργου του, εἶναι ἀξιωματικὸν ὅτι τὰ βιβλία τοῦ Τόμσον ἔχουν μεταφραστὴ σὲ περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι (νομίζω εἰκοσι τέσσερις γιὰ τὴν ἀκριβεία) γλώσσες!

Μιὰ ἀπὸ τίς πρωιμότερες καὶ ἰσχυρότερες ἐπιδράσεις στὴ διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς προσωπικότητάς τοῦ Τόμσον ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν Ἰρλανδία, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἦταν μαθητὴς στὸ γυμνάσιο καὶ ἡ Ἰρλανδία δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποκτήσει τὴν ἀνεξαρτησία της. Ἐλαθε μέρος στὸ Κίνημα γιὰ τὴν ἰρλανδικὴ γλώσσα (Gaelic), τὴν ὁποία ἔμαθε ὁ ἴδιος καὶ τὴ χρησιμοποίησε ὡς γλώσσα διδασκαλίας τὰ χρόνια πού δίδαξε τὰ κλασικὰ γράμματα στὴν Ἰρλανδία. Στὴν ἴδια γλώσσα ἐξέδωσε καὶ μετάφρασε Ἑλληνες κλασικοὺς (Πλάτωνα, Εὐριπίδη, Αἰσχύλο).

Στὰ νησιά Blasket, ἔξω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἰρλανδίας, ὁ Τόμσον γνώρισε, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1923, μιὰ μορφὴ παραδοσιακοῦ καὶ σχεδὸν πρωτόγονου πολιτισμοῦ, στὴν ὁποία ἡ ποίηση ἦταν ἀκόμη ἐντελῶς προφορικὴ καὶ αὐτοσχεδιαστικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ τῆς λειτουργία πολὺ διαφορετικὴ – καὶ πιὸ σημαντικὴ – ἀπὸ ἐκεῖνη πού εἶχε στὴν πολιτισμένη καὶ ἐγγράμματῃ Ἀγγλία. Ἡ στενὴ γνωριμία τοῦ Τόμσον μὲ τὸν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ τῆς Ἰρλανδίας, τὸν στηριγμένο στὸν προφορικὸ λόγο, ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στὶς κατοπινὲς ἀνθρωπολογικὲς μελέτες του.³

Ἡ δευτέρη μεγάλη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς προσωπικότητάς τοῦ Τόμσον ὑπῆρξε ἡ γνωριμία του μὲ τὴ νέα Ἑλλάδα, τὴν ὁποία ἐπισκέφτηκε, φοιτητὴς ἀκόμη, τὸ 1926, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μελετήσει τίς ἀρχαιότητες. «Πρὶν ἐπιχειρήσω τὸ ταξίδι», γράφει, «εἶχε πέσει στὰ χέρια μου τὸ Ἐγχειρίδιο τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, καὶ ἐπῆρα μιὰν ἰδέα τῆς λαλούμενης γλώσσας, ἴσα ἴσα ὅσα μου ἐχρειάζονταν γιὰ νὰ κάνω ἀπλὴ συνδιάλεξη. Ἀναπολώντας δὲ ἐμείνα τὰ χρόνια, διαπιστώνω ὅτι ὅσα ἔμαθα ἀπὸ τοῦ Τούμπ τὸ Ἐγχειρίδιον ἐσήμαιναν γιὰ μὲ περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητάς». ⁴ «[Ἀναγνώρισα ὅτι], παρ' ὅλες τίς ἱστορικὲς τῆς ἀλλαγῆς, [ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα] εἶναι ἡ ἴδια

γλώσσα πού μελετοῦσα ἀπὸ πολλὰ χρόνια στὰ ἀρχαία κείμενα, χωρὶς νὰ μοῦ πει κανεὶς πὼς ἡ ἴδια αὐτὴ γλώσσα ἀκούγεται ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ [ἐλληνικοῦ] λαοῦ».⁵

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ νεαρὸς Τόμσον κατάφερε τότε νὰ κάμει αὐτὴ τὴ διαπίστωση, τὴν κάθε ἄλλο παρὰ αὐτονόητη οὔτε στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα ἔξω ἀπὸ τὸ μικρὸ κύκλο τῶν Δημοτικιστῶν, δὲν εἶναι βέβαια ἄσχετο μὲ τὴν προηγούμενη στενὴ γνωριμία του μὲ τὸν παραδοσιακὸ ἰρλανδικὸ πολιτισμὸ, οὔτε μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Cambridge ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κέντρα ἀνθρωπολογικῶν σπουδῶν στὸν κόσμον.

Ἡ ἔρευνα τῆς πολιτιστικῆς ἀνθρωπολογίας εἶχε ἤδη διασταυρωθεῖ στὴν Ἀγγλία – καὶ μάλιστα στὸ Cambridge – μὲ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητάς, ἰδιαίτερα μὲ τὴ μελέτη τῆς μυθολογίας, τῆς θρησκείας, τῶν θεσμῶν, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας στὰ ἔργα τῶν Frazer, Ridgeway, Harrison, Farnell, Cook, Cornford. Ὁ Τόμσον θὰ ἀναγνωρίσει ἀργότερα τὴν ὀφειλὴν του στὴν Harrison, στὸν Ridgeway καὶ στὸν Cornford, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο στὸ βιβλίο τοῦ Ἀμερικανοῦ ἀνθρωπολόγου L.H. Morgan, *Ἀρχαία Κοινωνία* (1877), καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Φ. Ἐγγκελς, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους* (ἀγγλ. ἔκδ. 1902). Ἡ μελέτη τῆς ἀνθρωπολογίας διεύρυνε τὸν ὄριζοντα τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Τόμσον καὶ τὸν ὀδήγησε στὴν ἀπόφαση νὰ μελετήσει τὴν ἀρχαία λογοτεχνία κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς προϊστορίας. «Ἐτοι ἔμαθα λίγο λίγο», γράφει, «τὴν ἀλήθεια πού ἐκφράζει ὁ [...] Σέλλεϋ, λέγοντας πὼς ὁ ποιητὴς εἶναι ταυτόχρονα δημιουργὸς καὶ δημιουργήμα τῆς ἐποχῆς του».⁶

Πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴ κατεύθυνση, ἄλλωστε, ὀδήγησε τὸν Τόμσον ἡ ἰσχυρότερη καὶ μονιμότερη ἐπίδραση πού δέχτηκε ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια στὸ King's College τοῦ Cambridge, δηλαδή ἡ ἐπίδραση πού

2. Ἐκτενὲς βιογραφικὸ σημεῖωμα καὶ βιβλιογραφία τοῦ George Thomson δημοσιεύονται στὸ *Γέρας Thomson*, τὸν τιμητικὸ τόμο (Festschrift) πού τοῦ ἀφιέρωσε τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πράγας τὸ 1963 γιὰ τὰ ἐξήντα του χρόνια (σσ. 11-17 καὶ 23-26). Μιὰ ὡραία ἀποτίμησις τοῦ ἔργου του ἔχει δημοσιέψῃ ἐπίσης ὁ Παναγὴς Λεκατσᾶς: «George Thomson: Ἐνας συγγραφέας ἀξίος τοῦ αἵωνα του», *Ἐπιθ. Τέχνης*, τόμ. 14, τεύχ. 80-81 (Ἀύγ. – Σεπτ. 1961), σσ. 148-156.

3. Στὰ νησιά Blasket – ἀκριβέστερα στὸ μοναδικὸ κατοικημένο ἀπὸ αὐτὰ – ὁ Τόμσον γνώρισε τὸν Maurice O'Sullivan, πού ἐμελλε νὰ γίνῃ συγγραφέας τοῦ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντος βιβλίου *Twenty Years A-Growing*, τὸ ὁποῖο ὁ E.M. Forster χαρακτήρισε, στὸν πρόλογο τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως, «an account of neolithic civilization from the inside». Ὁ Τόμσον ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοσὴν τοῦ βιβλίου στὰ ἰρλανδικὰ (1933), καὶ τὸ μετάφρασε στὰ ἀγγλικά μὲ τὴ συνεργασία τῆς Moya Llewellyn Davies (1933).

4. *Νέα Ἔστια*, τόμ. 91, τεύχ. 1078 (1-6-1972), σελ. 719.

5. *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σσ. XIV, 49.

6. Ὁ.π., σελ. XIV.

άσκησε στη διαμόρφωση της επιστημονικής του φυσιογνωμίας το έργο του μεγάλου κλασικού φιλόλογου Walter Headlam, που πέθανε το 1908 σε ηλικία μόλις 42 χρονών, αλλά άφησε πίσω του ένα εξαιρετικά σημαντικό ως προς τη μέθοδο και την ποιότητά του (άλλα και την ποσότητα) έργο, το πιο πολύ ανέκδοτο.

Η επίδραση του Χέντλαμ στον Τόμσον είναι φανερή από τις πρώτες του εργασίες. Έτσι, το *Έλληνικό λυρικό μέτρο*, το πρώτο βιβλίο που δημοσίεψε ο Τόμσον το 1929, αποτελεί εφαρμογή και επέκταση της θεωρίας του Χέντλαμ για τη συνάρτηση του ποιητικού ρυθμού και του νοήματος.⁷ Ο ρυθμός είναι στοιχείο και του ποιητικού λόγου και της μουσικής, που ξέρουμε ότι συνόδευε πάντα τον αρχαίο λυρικό στίχο. Ξέρουμε επίσης ότι οι αρχαίοι έδιναν μεγάλη σημασία στο ήθος των διαφόρων μουσικών τρόπων, και το ήθος αυτό πρέπει να είχε το αντίστοιχό του στα γένη των ποιητικών ρυθμών. Τέτοια μετρικά γένη είναι, π.χ., το ιωνικό, το αϊολικό, το δωρικό/δακτυλοεπιπυρρικό. Τώρα, στην αρχαία λυρική ποίηση, και ιδιαίτερα στα χορικά της τραγωδίας, τα μετρικά γένη αλλάζουν όχι μόνο από στροφή σε στροφή, αλλά και μέσα στην ίδια περίοδο. Οι αλλαγές αυτές του ρυθμού συνεπάγονται ανάλογες αλλαγές στη μουσική. Η θεωρία των Χέντλαμ και Τόμσον προσπαθεί να εξηγήσει και τους μηχανισμούς μετάδοσης από τον ένα ρυθμό στον άλλο και, το κυριότερο, γιατί γίνονται οι μεταβολές αυτές και ποιά είναι η σημασία τους σε σχέση με το ποιητικό νόημα.

Αργότερα, η ανακάλυψη καταλοίπων του Χέντλαμ στη βιβλιοθήκη του King's College το 1932 από τον Τόμσον έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του, οδηγώντας τον στην έκδοση της *Ορέστειας* (1938)⁸ και ενισχύοντας το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τον Αίσχύλο, στον οποίο είχε ήδη αφιερώσει αρκετές εργασίες του – ανάμεσά τους και μία σχολιασμένη έκδοση του *Προμηθέα* (1932).

Η μέθοδος του Χέντλαμ, την οποία ο Τόμσον υιοθέτησε και ευαγγελίστηκε με θερμή, στηρίζεται στην αρχή ότι ο επιστημονικός τρόπος μελέτης ενός αρχαίου συγγραφέα προϋποθέτει ενιαία και ταυτόχρονη αντιμετώπιση των προβλημάτων της παράδοσης του κειμένου, της γλώσσας του συγγραφέα και της φιλολογικής έρμηνείας του. Αν χωρίσει κανείς τα προβλήματα αυτά σε διαδοχικά στάδια και δεν συσχετίσει την κριτική του κειμένου με τη λογοτεχνική κριτική (ή φιλολογική έρμηνεία) δεν μπορεί να οδηγηθεί σε επιστημονικά τεκμηριωμένες λύσεις πολλών προβλημάτων τόσο κριτικής όσο και έρμηνείας του κειμένου. Οι Χέντλαμ και Τόμσον κατάλαβαν ακόμη κάτι που όχι πολλοί κλασικοί φιλόλογοι καταλαβαίνουν ή του δίνουν τη δέουσα προσοχή: τον παραδοσιακό χαρακτήρα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και του πολιτισμού γενικότερα. Σύμφωνα με τη θεωρία τους, το σύνολο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αποτελεί ένα continuum, που αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε χωρίς ποτέ να διασπαστεί από το παρελθόν του· και επειδή τό κάποτε ενιαίο αυτό σώμα έχει φτάσει ως εμάς σε αποσπάσματα, πρέπει να το μελετήσουμε ολόκληρο, πρώιμο και μεταγενέστερο εξίσου, γιατί ακόμη και στους πιο όψιμους και άμελημένους συγγραφείς μπορεί να βρεθεί ο κρίκος που μάς λεί-

πει, για να ανασυγκροτήσουμε κάποια αρχαία παράδοση από τα σκόρπια κομμάτια που μάς έχουν σωθεί.⁹

Η εφαρμογή της μεθόδου αυτής έδωσε ορισμένα εξαιρετικά αποτελέσματα και στην αποκατάσταση του κειμένου της *Ορέστειας* και στην έρμηνεία του Αίσχύλου μέσα στα ιστορικά του συμφραζόμενα, που ολοκλήρωσε αργότερα ο Τόμσον. Οι εκατό τόσες διορθώσεις του Χέντλαμ και οι περισσότερες από πενήντα διορθώσεις του Τόμσον στο κείμενο της *Ορέστειας* δεν εμφανίζονται σαν αποτέλεσμα φιλολογικής διαίσθησης και μόνο, αλλά στηρίζονται σε πολλά παράλληλα χωρία, και από τον Αίσχύλο και από άλλους συγγραφείς, οργανωμένα σε έρμηνευτικές ενότητες, καθώς και στην εφαρμογή των αρχών του «simplex ordo» και της «παρείακτης γλώσσας», στις όποιες ο Τόμσον αφιέρωσε αργότερα και ειδικές εργασίες.¹⁰

Τό 1941 ο Τόμσον δημοσίεψε το μεγάλο έργο του *Αίσχύλος και Αθήνα*, που πραγματοποίησε τέσσερις αγγλικές εκδόσεις και μεταφράστηκε σε επτά γλώσσες.¹¹ «Στό βιβλίο μου [αυτό]», λέει ο Τόμσον, «προσπάθησα να δείξω πώς το βασικό θέμα της αίσχυλικής τραγωδίας είναι η εξέλιξη της ανθρωπότητας από το σκοτάδι της πρωτόγονης κοινωνίας στο λαμπερό φως της σύγχρονής του Αθήνας, που ήταν τότε το πιο φωτεινό κέντρο του ανθρώπινου πολιτισμού σ' όλο τον κόσμο».¹² «[Ο Αίσχύλος] ήταν ένα ήγαικό στέλεχος της πιο προηγμένης κοινότητας στην αρχαία Ελλάδα· ήταν επίσης μέλος της παλιάς αθηναϊκής αριστοκρατίας και κληρονόμος των τοπικών παραδόσεων, που είχαν τις ρίζες τους πολύ βαθιά μέσα στην κοινωνία της πρωτόγονης φυλής. Το βασικό ερώτημα που τον απορρόφησε σ' ολόκληρη τη ζωή του ήταν: πώς η κοινωνία της πρωτόγονης φυλής, που εικονίζεται στις παραδόσεις αυτές, εξελίχθηκε στη δημοκρατική πολιτεία που ο ίδιος δόθησε να ιδρυθεί; Είναι ένα ερώτημα που αφορά κι εμάς εξίσου, αν θέλουμε να καταλάβουμε την τέχνη του, και είναι ταυτόχρονα τόσο ζωτικό για την κατανόηση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που δίνει στην τέχνη του Αίσχύλου μόνιμη ιστορική σημασία».¹³ Συνδυάζοντας με βαθιά γνώση και διαίσθηση τα δεδομένα της συγκριτικής έθνολογίας και της ελληνικής αρχαιολογίας ο Τόμσον μάς έδωσε μία πλατιά ανασύνθεση της προϊστορίας και πρωτοιστορίας της αρχαίας κοινωνίας, στην οποία ιδιαίτερη θέση κατέχει η πραγμα-

7. *Greek Lyric Metre*², Cambridge: Heffer, 1961.

8. *The Oresteia of Aeschylus*², Prague: Czechoslovak Academy of Sciences and Amsterdam: Hakkert, 1966.

9. *The Oresteia*², I, σελ. 81.

10. «Simplex Ordo», *Classical Quarterly*, n.s. 15 (1965), 161-175, και «The Intrusive Gloss», *Classical Quarterly*, n.s. 17 (1967), 232-243.

11. *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of Drama*⁴, Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 1973 (έλλ. μτφρ. 1954).

12. *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σελ. XV.

13. *Aeschylus and Athens*⁴, σελ. 2.

τευση τῶν πηγῶν τοῦ δράματος (τῆς ὁποίας κύρια στοιχεία εἶναι ἡ προσήλωση στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἡ ἀνασυνκρότηση τῶν μνητικῶν τελετῶν τῆς διονυσιακῆς θρησκείας μὲ τὴ βοήθεια τῶν σταθερῶν στοιχείων δομῆς τῆς ἴδιας τῆς τραγωδίας καὶ τοῦ προγράμματος ἐορτασμοῦ τῶν Διονυσίων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς). Μᾶς ἔδωσε ἐπίσης μιὰν ἀριστοτεχνικὴ ἀνάλυση τῶν ἔργων τοῦ Αἰσχύλου σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν στὸν πέμπτο αἰῶνα καὶ μιὰν ἐξαιρετικὰ ἀξιοπρόσεκτη ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς τραγωδίας.

Ἡ μορφή τοῦ Αἰσχύλου πού ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Τόμσον εἶναι πολὺ πιὸ ὀλοκληρωμένη καὶ πειστικὴ καὶ ἀπὸ τὴν παλιότερη ρομαντικὴ περιγραφή τοῦ Αἰσχύλου ὡς θεολόγου καὶ φιλοσόφου καὶ ἀπὸ τὴ νεώτερη ἀντιστροφή τῆς, πού παρουσιάζει τὸν Αἰσχύλο σὰν ἕνα περίπου ἀπλοϊκὸ συγγραφέα, πού ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὰ θεατρικὰ ἐφέ παρὰ γιὰ τίς ἰδέες τῶν ἔργων του.

Τὸ *Αἰσχύλος καὶ Ἀθήνα* εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα ἔργα, μὲ τὰ ὁποία ὁ Τόμσον, ρίχνοντας τὰ δῖχτα του σὲ ὄλο καὶ πιὸ πλατιῆς θάλασσες, ζήτησε νὰ ἐρμηνέψει τὴν καταγωγή καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ νὰ δείξει πῶς δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα λίγο πολὺ τυχαῖο ἀνθισμα κάποιας φυλετικῆς ἢ ἐθνικῆς μεγαλοφυΐας – ἕνα «ἑλληνικὸ θαῦμα» – ἀλλὰ γιὰ ἕνα ἐπεισόδιο τῆς γενικότερης ἱστορίας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Κοντινῆς Ἀνατολῆς, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς ἀνταπόκριση ἐνός ἑτερογενοῦς ὡς πρὸς τὴν σύνθεσή του λαοῦ στὶς εἰδικές συνθήκες πού τοῦ ἐπέβαλλε τὸ ὕλικο καὶ ἱστορικὸ του περιβάλλον.¹⁴ Αὐτὴ ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος εἶναι δυνατὴ γιὰ μᾶς σήμερα, γιατί ἔχουμε, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, πολὺ μεγαλύτερη γνῶση τῆς ζωῆς τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν καὶ θεσμῶν ἀπ' ὅση εἶχε ὁ Θουκυδίδης, ὅταν ἔγραφε: «Μὲ πολλὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀποδείξει πῶς ὁ τρόπος ζωῆς τῶν παλαιότερων Ἑλλήνων ἔμοιαζε μὲ τὸν τρόπο ζωῆς τῶν τωρινῶν βαρβάρων» (Α. 6), ἐξαγγέλοντας «μὲ χαρακτηριστικὴ διώραση τὴν ἀρχὴ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου στὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία»¹⁵ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πέρα ἀπὸ τὰ ἀνθρωπολογικὰ δεδομένα, ὁ σύγχρονος ἐρευνητὴς ἔχει στὴ διάθεσή του καὶ τὰ θεωρητικὰ ἐργαλεῖα τῆς μαρξιστικῆς ἱστορικῆς ἀνάλυσης.

Τὸ δεύτερο, λοιπόν, ἔργο στὸ ὁποῖο ὁ Τόμσον χρησιμοποιοῦ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο, συνδυάζοντας τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα μὲ ἐκεῖνα τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τὴ θεωρία τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου, εἶναι *Τὸ Προϊστορικὸ Αἶγαιο*, πρῶτο μέρος τῆς σειρᾶς *Μελέτες στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία*, πού βγήκε τὸ 1949 σὲ πρώτη ἐκδοση καὶ μεταφράστηκε σὲ ἑξὶ γλώσσες.¹⁶ Στὸ βιβλίο του αὐτὸ ὁ Τόμσον ἐπεκτείνει σὲ πλάτος καὶ σὲ βάθος τὰ πέντε πρῶτα κεφάλαια τοῦ *Αἰσχύλος καὶ Ἀθήνα*, γιὰ τὰ πρῶτα στάδια ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, καὶ ὁδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη σ' ἕνα θαυμαστὸ ταξίδι ἀνάμεσα στοὺς πρόωμους λαοὺς καὶ φυλές τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐξηγώντας του μὲ ἐνάργεια καὶ ἀπαράμιλλη γλαφυρότητα (ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὁποίας δυστυχῶς χάνεται στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση) τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους, τὴ θρησκεία τους, τὴν ὁργάνωσή τους σὲ φυλές καὶ κοινότητες,

τὸν τρόπο πού καλλιεργοῦσαν τὴ γῆ καὶ ὁργάνωναν τὴν παραγωγή, τὸ σχηματισμὸ τῶν ἀρχαίων πόλεων, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως στὸ *Αἰσχύλος καὶ Ἀθήνα* ἰδιαίτερη ἔμφαση δινόταν στὴν καταγωγή τοῦ δράματος, ἔτσι κι ἐδῶ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ταξιδιοῦ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς γένεσης τῆς ποίησης καὶ ἡ πραγμάτευση τῆς καταγωγῆς τοῦ ἔπους (πού τὴ θεωρεῖ ἱερουργικὴ) καὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς σειρᾶς *Μελέτες στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία* ἔχει τὸν τίτλο *Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι* καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1955.¹⁷ Τὸ βιβλίο αὐτὸ γνώρισε τὴν ἴδια ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, ὅπως καὶ τὰ προηγουμένα, καὶ μεταφράστηκε σὲ δέκα γλώσσες – ἡ πρώτη μάλιστα μετάφραση κυκλοφόρησε τὴν ἴδια χρονιά μὲ τὸ πρωτότυπο, στὰ γαλιανέζικα. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο του ὁ Τόμσον ξεκινάει ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους, γιὰ νὰ προχωρήσει στὸ βάθος τῆς προϊστορίας καὶ νὰ τεκμηριώσει καλύτερα τὴ θέση πού εἶχε προτείνει παλιότερα ὁ F.M. Cornford γιὰ τὴν καταγωγή τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ γιὰ τὴ θαθία ἐπίδραση πού ἄσκησαν οἱ ἀνατολικές κοσμοολογίες στοὺς πρῶτους Ἕλληνες στοχαστές, ἀναζητώντας ταυτόχρονα καὶ τοὺς ἐνδιάμεσους φορεῖς τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν. Ὅμως ὁ Τόμσον προχωρεῖ πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Cornford, καθὼς ἀπαντᾷ στὸ ἐξῆς βασικὸ ἐρώτημα: Πῶς ἐξηγεῖται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ θρησκεία στὴ φιλοσοφία, ἡ χειραφέτηση τῆς δευτέρας ἀπὸ τὴν πρώτη, ὁ ἰσχυρὰ ὀρθολογικὸς καὶ πρωτότυπος χαρακτήρας τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν νέων ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἐνοιῶν τῆς ἰωνικῆς σκέψης; Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ θέση ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς εἶναι στενά συνδεδεμένος μὲ τὴν ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου πού ἔχει μιὰ κοινωνία καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀντανάκλα μὲ τὴ σειρά τῆς τῆς δομῆς τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας, ὁ Τόμσον ἐρμηνεύει τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τίς νέες ἰδέες τῆς ἰωνικῆς σκέψης ὡς ἀποτέλεσμα νέων ἐξελίξεων στὶς σχέσεις παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες μὲ τὸ νὰ μεταβάλλουν τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας βοήθησαν νὰ γεννηθεῖ μιὰ νέα ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι γεμάτο πρωτότυπες ἀπόψεις καὶ ἐρμηνείες, καθὼς ἐξετάζει τὴν πρόωμη ἑλληνικὴ φιλοσοφία σὲ συνάρτηση μὲ τίς κοινωνικοπολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Γιὰ παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρει κανεὶς τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας τοῦ *μέτρου* (δηλ. τῆς γῆς), πού ἔχει ἀντικαταστήσει στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ τὴν ἀρχικὴ ἐννοια τῆς *μοίρας*, καὶ τῶν δελφικῶν παραγγεμάτων *Μηδὲν ἄγαν* καὶ *Γνώθι σαυτὸν*, πού ἀντικατοπτρίζουν τίς σχέσεις παραγωγῆς στὴν ἀριστοκρατικὴ κοινωνία.

14. *Aeschylus and Athens* ⁴, σελ. 2.

15. *Διαλέξεις* (πρῶτη σειρά), σελ. XV.

16. *Studies in Ancient Greek Society, I: The Prehistoric Aegean*⁴, Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 1978 (ἑλλ. μετφρ. 1954).

17. *Studies in Ancient Greek Society, II: The First Philosophers*², Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 1961.

τήν έρμηνεία τών θρησκευτικῶν καί διονυσιακῶν μυστηρίων ὡς ιδεολογικοῦ καταφύγιου τών καταπιεσμένων κατώτερων τάξεων· τή σύνθεση τών ταξικῶν ἀντιθέσεων πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ Πυθαγόρειοι· τήν εὐφύεστατη, τέλος, ἐξήγηση τῆς κατεξοχῆν ἀφηρημένης ἔννοιας τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἐνός τοῦ Παρμενίδου, πού θά ἦταν ἀδιανόητη ὡς σύλληψη μιᾶς ιδέας τῆς οὐσίας χωρίς ἀναφορά στήν ἄλλη ἐκείνη, ἐντελῶς καινούρια γιά τήν ἐποχή αὐτή, ἀφαίρεση, δηλαδή τήν ἔννοια τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας πού δημιουργήθηκε ἀπό τήν κυκλοφορία τοῦ νομίσματος. «Ὅχι μόνο δέν μοῦ φαίνονται σάν ἀμφισβητήσιμα παράδοξα οἱ συσχετισμοί τοῦ Τόμσον», ἔγραψε ἕνας κριτικός τοῦ βιβλίου, ὁ γνωστός μελετητής τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας Robert Joly, «ἀλλά μοῦ ἐπιβάλλονται κάθε τόσο σάν αὐτονόητοι κοινοί τόποι».¹⁸

Οἱ κριτικοί τοῦ Τόμσον, κι ὅταν ἀκόμη διαφωνοῦν μέ ὀρισμένα ἀπό τά συμπεράσματά του ἢ βρίσκονται σέ ἀντίθεση μέ τή μαρξιστική σκοπιά του, ἐκφράζονται, σχεδόν χωρίς ἐξαιρέση, μέ θαυμασμό γιά τή δύναμη τῆς ἐνόρασής του, γιά τή συνδυαστική του ἰκανότητα, καί γιά τήν ἐπιστημονική του εἰλικρίνεια καί ἐλευθερία ἀπό ὅποιονδήποτε δογματισμό. «Γι' αὐτόν ὁ ἱστορικός ὕλισμός δέν εἶναι ἕνα σύνολο διαγράμτων, ἀλλά μέθοδος ἔρευνας», γράφει ἕνας ἀπό τούς κριτικούς του.¹⁹ «[Ὅτε] χρειάζεται νά εἶναι κανεῖς μαρξιστής, γιά νά διακρίνει τή γονιμότητα ὀρισμένων ἀπό τίς μαρξιστικές θέσεις», γράφει ἕνας ἄλλος.²⁰ «Μήπως δέν εἴμαστε πάντα ἀναγκασμένοι νά ἐρμηνεύουμε τήν ἱστορία τοῦ παρελθόντος μέσω τών δικῶν μας προκαταλήψεων;», γράφει ἕνας τρίτος: «τουλάχιστον αὐτό τό βιβλίο [Ὁἱ πρῶτοι φιλόσοφοι] ἔχει τό προσόν νά ὁμολογεῖ εἰλικρινά τίς δικές του καί ἔτσι νά ρίχνει φῶς σέ ὀρισμένες ὄψεις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πολύ παραμελημένες ὡς τώρα».²¹

Ἄς προσέξουμε ὅμως τί λέει ὁ ἴδιος ὁ Τόμσον: «Ὁ ἱστορικός τοῦ παρελθόντος εἶναι πολίτης τοῦ παρόντος. Αὐτοί πού ὡς πολίτες εἶναι ἀντίθετοι ἢ ἀδιάφοροι στίς σύγχρονες κοινωνικές μεταβολές θά ἀναζητήσουν στόν πολιτισμό τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας σταθερές καί ἀπόλυτες ἀξίες, πού θά ἀντανακλοῦν καί θά ἐνισχύουν τή δική τους στάση συναίνεσης. Ἄλλοι, πού δέν μποροῦν νά συναινέσουν, θά μελετήσουν τήν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας σά μιᾶ διαδικασία διαρκοῦς ἀλλαγῆς, πού, ἂν μποροῦν νά τήν κάμουν νά φανερώσει τούς νόμους πού τήν κινοῦν, θά τούς βοηθήσει νά κατανοήσουν, καί ἔτσι νά κατευθύνουν, τίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού θέτουν σέ κίνηση τίς ἀλλαγές στήν κοινωνία τοῦ σήμερα».²²

Ἡ σύντομη αὐτή σκιαγράφηση τῆς ἐπιστημονικῆς προσωπικότητας τοῦ Τζώρτζ Τόμσον θά ἔμενε λειψή, ἂν δέν κάναμε ἰδιαίτερη μνεία τῆς ἀγάπης του γιά τή νεώτερη Ἑλλάδα καί τών νεοελληνικῶν του δημοσιευμάτων. Εἶδαμε ἤδη πῶς ἡ πρώτη γνωριμία τοῦ Τόμσον μέ τή νέα Ἑλλάδα καί τή νεοελληνική γλώσσα χρονολογεῖται ἀπό τό 1926. Δέν θά μπορούσε βέβαια νά ξεφύγει ἀπό τή διεισδυτική ματιά τοῦ ἀνθρωπολόγου-φιλόλογου ἢ οὐσιαστικῆς ἐνότητας καί συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς γλώσσας ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς τίς μέρες μας. Ὁ Τόμσον ἔκαμε ἔργο του τή μελέτη τῆς συνέχειας αὐτῆς

καί στό πολιτισμικό καί στό γλωσσικό ἐπίπεδο, πιστεύοντας στή μεγάλη χρησιμότητα τῆς νεοελληνικῆς σκοπίας γιά τή θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἔμαθε τέλεια τή νεοελληνική γλώσσα καί καθιέρωσε εἰδικά προγράμματα διδασκαλίας τῆς στό Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham ὅπου ἤδη λειτουργεῖ ἕνα ἀπό τά πιό ἀκαῖα κέντρα νεοελληνικῶν σπουδῶν ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα· ἔγραψε διάφορα νεοελληνικά μελετήματα, τά πιό πολλά κατευθειάν στή νεοελληνική γλώσσα,²³ καθώς καί μιᾶ σειρά ἀπό κλασικές μελέτες του μέ τίς ὁποῖες παρουσιάζει στά ἑλληνικά πορίσματα τών μακρόχρονων ἐρευνῶν του ὡς κλασικοῦ φιλόλογου.²⁴ Ἐγραψε ἐπίσης ἕνα ἐγχειρίδιο γιά τή διδασκαλία τῆς νέας ἑλληνικῆς σέ ἀγγλόφωνους κυρίως σπουδαστές καί ἐκπόνησε μιᾶ ὠραία μετάφραση στά ἀγγλικά τοῦ *Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου* τοῦ Παλαμᾶ (1969).

Ξεχωριστή θέση ἀνάμεσα στά νεοελληνικά τοῦ Τόμσον κρατάει τό βιβλίο μέ τό ὁποῖο περιγράφει συνοπτικά τήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί πού ἐμφανίστηκε σέ δύο διαφορετικές μορφές, πρῶτα στά ἀγγλικά τό 1960 μέ τόν τίτλο *The Greek Language* (προορισμένο γιά Ἄγγλους σπουδαστές), καί κατόπι στά ἑλληνικά τό 1964 μέ τόν τίτλο *Ἡ ἑλληνική γλώσσα, ἀρχαία καί νέα*, ξαναδουλεμένο κατευθειάν στά ἑλληνικά ἀπό τόν ἴδιο τό συγγραφέα.

«Ἄν παρατηρήσουμε», λέει κάπου ὁ Τόμσον, «τίς διαφορές πού χωρίζουν τή νεοελληνική κοινή ἀπό τά ἑλληνικά τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, βγαίνει τό συμπέρασμα πῶς δέν εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τίς διαφορές πού χωρίζουν τά νεοαγγλικά ἀπό τά μεσοαγγλικά τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα. Ἐπομένως οἱ ἀλλαγές πού ἔγιναν στά ἑλληνικά μέσα σέ δύο χιλιάδες ἑφτακόσια χρόνια δέν εἶναι μεγαλύτερες ἀπό τίς ἀλλαγές πού ἔγιναν στά ἀγγλικά μέσα σέ ἑξακόσια χρόνια. Δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἄλλη εὐρωπαϊκή γλώσσα πού νά φανερώσει τόση συνέχεια καί ἐνότητα ἱστορικῆς ἐξέλιξης ὅσο ἡ ἑλληνική»· καί ἀκόμη, «δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἄλλη εὐρωπαϊκή γλώσσα πού νά ἔχει μιάν ἱστορία

18. *L' Antiquité classique*, 25 (1956), 527.

19. Charles Delvoye, *L' Antiquité classique*, 18 (1949), 480.

20. R. Joly, ὁ.π., σελ. 525.

21. Jean Defradas, *Revue des études anciennes*, 58 (1956), 379.

22. *Aeschylus and Athens*, σελ. 2.

23. Π.χ. «Τά ἀρχαία μυστήρια καί ὁ χριστιανισμός», *Πεπραγμένα Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρ.*, τόμ. 2, Ἀθήνα, 1956. «Ἡ Ἀρκουδιώτισσα», ἀνακοίνωση στό Α' Κρητολογικό Συνέδριο (Ἡράκλειο, 1961), *Κρητικά Χρονικά*, 15 (1963) καί *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σσ. 43-45. «Ἡ διάρκεια τοῦ ἑλληνισμοῦ», *Νέα Ἔστια*, 91 (1972) (βλ. σημ. 4 παραπάνω).

24. *Διαλέξεις γιά τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό*, πρώτη σειρά: Ἀθήνα, 1962, δεύτερη σειρά: Ἀθήνα 1963. «Ἡ Προμήθεια τοῦ Αἰσχύλου», *Ἐπιθ. Τέχνης*, τεύχ. 119 (1964). «Μιά εἰκόνα τοῦ Ἡρακλῆ στόν Προμηθεά Λυόμενο», *Ἐπιθ. Τέχνης*, τεύχ. 122-123 (1965). «Ἡ Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλή», *Θέατρο*, τεύχ. 27-28 (1966).

25. *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σσ. 50-51.

τόσο μακριά όσο η ελληνική. [...] Για τους λόγους αυτούς είμαι της γνώμης πως απ' όλες τις γλώσσες η ελληνική παρέχει τις πιο εθνοϊκές συνθήκες, για να μελετήσουμε τους γενικούς νόμους της γλωσσικής εξέλιξης».²⁵

Ο καθηγητής Τόμσον επισκέφτηκε πολλές φορές την Ελλάδα και, όντας άριστος γνώστης της γλώσσας μας, επικοινωνήσε με τον ελληνικό λαό και ιδιωτικά και δημόσια, σε δύο σειρές από διαλέξεις για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό που έδωσε τό 1961 και τό 1962. Πολλές φορές στά κείμενά του εκφράζεται με μεγάλη αγάπη και βαθιά εκτίμηση – πού κάποτε φτάνει ως τό θαυμασμό – για τον ελληνικό λαό.

Κυρίες και Κύριοι, θά ήθελα νά κλείσω τήν εισήγησή μου μέ ένα παράθεμα από τόν πρόλογο τής δεύτερης σειράς τών *Διαλέξεων για τόν αρχαίο ελληνικό πολιτισμό*, στόν όποιο ό σοφός πού τιμούμε εκφράζει τή θέρη των αισθημάτων του για τήν Ελλάδα και ταυτόχρονα διατυπώνει μία μεθοδολογική αρχή και αφήνει μιάν υπόθεση στόν Έλληνα φιλόλογο: «Όταν έγραφα τίς διαλέξεις αυτές για τά όμηρικά έπη, είχα μπροστά στά μάτια τής ψυχής μου τήν Ελλάδα. Όχι

όμως μονάχα τήν ιστορική ή τήν προϊστορική, μά και τή σημερινή, τήν όλοζώντανη Ελλάδα, όπως τή γνώρισα στά μάτια του λαού τής τά πάντ' άνοιχτά πάντ' άγρυπνα, όπως τήν είδα στή ζεστή καρδιά του, όπως τήν άκουσα (νά ζει στίς παραδόσεις και στά τραγούδια του. [...]). Είναι φανερό πως [ό ελληνικός λαός] βαθιά στήν ψυχή του ζει τίς παραδόσεις του, κι αισθάνεται κι αγαπάει τήν πολιτιστική κληρονομιά του. Αυτό πρέπει νά έχει μιá ιδιαίτερη σημασία για τόν Έλληνα φιλόλογο πού έρευνά και μελετάει τήν αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Δείχνει πως δέν φτάνει μόνο νά έχει όπλιστεί μέ μιá λεπτομερειακή γνώση του θέματός του, αλλά πρέπει νά έχει και μιάν άλληθινή αγάπη για τό λαό του, γιατί μόνον έτσι μπορεί νά πλησιάσει τά βαθιά διώματα και τά κρυφά ύπογεια ρεύματα τής λαϊκής μνήμης, πού απ' τά δάθη τών αιώνων μεταφέρουν όλοζώντανα, διαρκώς άνανεωνόμενα και άναπροσαρμοζόμενα στούς νέους καιρούς, τά στοιχεία τών αρχαιότερων πολιτιστικών του άξιών, στοιχεία πού συντηρούν και άνανεώνουν τόν ψυχικό του βίο και τήν έθνική του συνείδηση».

Γ.Μ. Σηφάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ

Ζάν Πιαζέ

**Νέες
έκδόσεις**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ – 3ης Σεπτεμβρίου 22 – τηλ. 5234790

ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΝΟΤΟΝΙΚΟ

Τό άρθρο «Οί τόνοι καί τά πνεύματα τοῦ κακοῦ» (βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ τεύχ. 25) προκάλεσε πολλές ἀντιδράσεις θετικές κι ἀρνητικές. Ἐδῶ καταχωρίζονται κείμενα τριῶν ἐπιστολογράφων πού ἀσκοῦν ἔντονη κριτική στό δημοσίευμα τοῦ ΠΟΛΙΤΗ. Γιά τήν ὀρθότητά τους θά κρίνουν οἱ ἀναγνώστες, ὅλοι ὅσοι θέλουν νά ἐγκύψουν κάπως στό θέμα. Σίγουρο πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἐπιδιωκόμενη καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ δέν εἶναι αὐτονόητα ἡ ὀρθή λύση, καί γι' αὐτό ἡ συζήτηση θά ἔπρεπε νά συνεχιστεῖ. Τό θέμα δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ λήξαν ἐπειδή μιά μεγάλη μερίδα τοῦ τύπου δημιούργησε μιά κατάσταση «μονοτονικῆς» ὀρθογραφίας τροφοδοτώντας ἔτσι τό ἐπιχείρημα ὅτι τό «μονοτονικό ἀποτελεῖ πλέον πραγματικότητα».

Χωρίς ἐμπάθεια

τῆς Ἀλόης Σιδέρη

Ἀντιπροέδρου τῆς Ὁμοσπονδίας Ἰδιωτικῶν Ἐκπαιδευτικῶν

Ἡ πρώτη ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεῖς ἀπό τό ἀρθρο τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη «Οἱ τόνοι καί τά πνεύματα τοῦ κακοῦ» εἶναι πώς γράφτηκε μέ ἐμπάθεια. Διαφορετικά δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἕφος τόσο δξύ, ἀλλά καί παρανοήσεις σοβαρές, πού ἀναφέρονται καί στήν πρόθεση τῶν ὁργανώσεων πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία τῆς ἐκδήλωσης καί στό ἐννοιολογικό περιεχόμενο τοῦ ψηφίσματος.

Εἶναι ἀπόλυτη σεβαστή ἡ ἀποψη τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει λόγους νά θεωρεῖ ἀπαραίτητη τή διατήρηση τοῦ πολυτονισμοῦ. Θά ἦταν τουλάχιστον ἀπλοϊκό νά χαρακτηριζόταν συντηρητικός ὁποῖος ἔχει τή γνώμη αὐτή καί οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ μονοτονικοῦ, μόνο μέ τόν τίτλο αὐτόν, νά καμαρώνουν γιά προοδευτικοί ἢ, κατά τήν ἐκφραση τοῦ ἀρθρογράφου, νά «ναρκισσεύονται ἐπειδή δέν περισπῶνται». Τέτοιοι χαρακτηρισμοί ποτέ δέ βοήθησαν τίς ἰδέες τῆς προόδου, πού μεταδίδονται μόνο μέ τήν πειθῶ καί τότε μόνο γίνονται πράξη, ὅταν γίνουν κοινή συνείδηση. Τά ἐπιχειρήματα ὅμως πού προβάλλει ὁ κ. Ἐλεφάντης πρέπει νά συζητηθοῦν καί οἱ παρανοήσεις νά ἀρθοῦν.

Πολύ συζητήσιμη εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ ἀντίληψη πού ἔχει ὁ ἀρθρογράφος γιά τό ρόλο τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὁργανώσεων. Περίπου ἰσχυρίζεται ὅτι δέν ἔχουν δικαίωμα νά διαμορφώνουν καί νά ἐκφράζουν αἰτήματα πού «δέν ἀναφέ-

ρονται σέ συνδικαλιστικές τους διεκδικήσεις», ἀλλά ἀφοροῦν γενικά τήν παιδεία. Ἐννοεῖ δηλαδή πώς οἱ συνδικαλιστικές ὁργανώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν πρέπει νά περιορίζονται σέ ἀγῶνες πού ἀφοροῦν μόνο τό μισθό καί τό ὥραριο ἐργασίας.

Διαφορετικά ὅμως ἀντιλαμβάνονται οἱ ἐκπαιδευτικοί τό χρέος τους. Ἄν ἔχουμε ὅλο ἕνα μέρος τῆς εὐθύνης γιά τό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ μας, οἱ ἐκπαιδευτικοί ἔχουν σίγουρα τό μεγαλύτερο. Εὐτυχῶς τό συναισθάνονται. Θεωροῦν καθήκον τους νά μελετοῦν τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα καί νά βοηθᾶνε μέ τήν πείρα, πού ἀκόμα κι ὁ κ. Ἐλεφάντης παραδέχεται πώς ἔχουν, νά διορθωθοῦν τά κακῶς κείμενα. Καί πώς μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τά καθαρά συνδικαλιστικά ζητήματα τό πρόβλημα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος σ' ὅλες του τίς πτυχές; Μή καί δέ συνδέεται ἄμεσα μέ τίς συνθήκες δουλειᾶς τοῦ δασκάλου, δηλαδή μέ τήν ἐπαγγελματική του κατάσταση; Οὔτε εἶναι δυνατό νά ἀρνηθεῖ κανεῖς σέ κάθε ἐργαζόμενο, καί περισσότερο ἀπ' ὅλους στόν ἐκπαιδευτικό, τό δικαίωμα νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν ποιότητα καί τήν κοινωνική χρησιμότητα τοῦ ἔργου του. Τί λογῆς λειτουργός θά ἦταν τότε;

Κάποια σύγχυση ὑπάρχει καί στά γραφόμενα γιά τά «τετελεσμένα γεγονότα» καί γιά τόν «έτε-

ροκαθορισμό των ανθρώπων». Σάν νά είχαν οί εκπαιδευτικοί κάποια πολιτική εξουσία, ό κ. Έλεφάντης τούς προσάπτει αυταρχισμό, φτάνει μάλιστα στό σημείο νά τούς θυμίζει τό καθήκον τους γιά δημοκρατική διαπαιδαγώγηση. Έπειδή είπαν τήν άποψη τους γιά ένα εκπαιδευτικό ζήτημα! Δέν έχουν – άλιμονο – οί εκπαιδευτικοί στόν τόπο μας καμιά εξουσία. Άκόμα και τό δικαίωμα νά συγκεντρώνονται και νά μελετούν ζητήματα, πού έχουν σχέση μέ τό έργο τους, τούς άμφισβητήθηκε τελευταία. Άν επιμένουν νά συνεχίζουν τούς προδλημματισμούς αυτούς, είναι άπό τό μεγάλο τους μεράκι και τούς χρειάζεται γι' αυτό πολύ θάρρος.

Είναι ν' άπορεί κανείς άλήθεια πώς άντιλαμβάνεται ό κ. Έλεφάντης τή λειτουργία του πολύ σημαντικού παράγοντα, πού λέγεται κοινή γνώμη. Άν δέν κάνω λάθος, κάθε πολίτης μπορεί και πρέπει νά εκφράζει τήν άποψη του γιά τά κοινά – τό ίδιο κάνει κι ό άρθρογράφος πού κατηγορεί τούς εκπαιδευτικούς – και νά τή διατυπώνει ως αίτημα πρós τήν εξουσία. Η Πολιτεία, ανάλογα μέ τό βαθμό τής δημοκρατικότητάς της, δείχνει μικρότερη ή μεγαλύτερη ευαισθησία στήν έκφραση αυτή τής γνώμης των πολιτών. Καί πάντως δίνει – ή πρέπει νά δίνει – μεγαλύτερη προσοχή στήν άποψη πού εκφράζεται ως αίτημα πολλών ή και πολύ άρμόδιων. Γι' αυτό πολλοί άνθρωποι, πού τυχαίνει νά συμφωνούν, προσυπογράφουν όλοι τό ίδιο αίτημα. Άλλος πάλι ή άλλοι μπορεί νά εκφράζουν άντίθετη γνώμη. Αυτό είναι τό νόημα συγκεντρώσεων σάν αυτή του Πολυτεχνείου και των άντίστοιχων ψηφισμάτων. Κι άν ή άνάλυση αυτή μοιάζει σά μάθημα γιά πολύ μικρά παιδιά, δέ φταίω έγώ.

Μέ άφορμή μιά σύντομη φράση ενός επιγραμματικού ψηφίσματος και χωρίς νά έχει ύπόψη του τήν πλατιά άνάλυση πού έγινε στή συγκέντρωση, ό άρθρογράφος άποδίδει στους εκπαιδευτικούς τή

βαριά μομφή γιά στείρο κλασικισμό και προγονολατρεία. Τό έπιχείρημα πού ύποστηρίχτηκε στή συγκέντρωση του Πολυτεχνείου δέν ήταν – πρós Θεού! – ότι ό πολυτονισμός πρέπει νά καταργηθεί έπειδή δέν τόνιζαν τά γραφτά τους οί Έλληνες τόν Ε' αί. π.Χ., άρα πρέπει κι εμείς, γιά νά πλησιάσουμε τή «δόξα των προγόνων», νά άποκαταστήσουμε τόν τρόπο γραφής τους. Τό θέμα τής ύπερβατικότητας του άρχαιου – πόσο άρχαιου; – πνεύματος δέν είναι, νομίζω, νά τό συζητάνε άνθρωποι άπαλλαγμένοι άπό προλήψεις. Τό ίδιο και τό πρόβλημα άν έχουν ή δέν έχουν άξία τά μετακλασικά στοιχεία τής πολιτιστικής μας παράδοσης.

Άλλου είναι τό ζήτημα: Οί άρχαιοί Έλληνες, ως κάποια χρονική στιγμή, δέ χρησιμοποιούσαν τόνους και πνεύματα, γιατί δέν τούς χρειάζονταν. Τούς πρωτοχρησιμοποίησαν στήν Άλεξανδρική εποχή, γιατί τότε διατηρούνταν ή άρχαία προφορά και έπρεπε, μέ κάποια σημάδια, νά ύποδειχτεί στους ξενόγλωσσους, πού μάθαιναν έλληνικά. Σήμερα ή προφορά τής δασείας και τής ψιλής δέ σώζεται. Ο μουσικός τόνος άπό τά θυζαντινά χρόνια έχει άντικατασταθεί άπό τό δυναμικό. Όπως οί άρχαιοί Έλληνες λοιπόν, έτσι κι εμείς δέ χρειάζομαστε τό άλεξανδρινό τονικό σύστημα.

Έπιπλέον ύποστηρίχτηκε στή συγκέντρωση πώς δέ χρειάζεται νά χρησιμοποιούνται τόνοι σά άρχαία κείμενα πού διδάσκονται στή μέση εκπαίδευση. Η άποψη μάλιστα αυτή, νά μή σημειώνουν οί μαθητές στά κείμενά τους σημάδια «πού κανένas άρχαίος Έλληνας δέ χρησιμοποίησε ποτέ» δέν είναι κανενός Έλληνα εκπαιδευτικού, αλλά του Willamovitz. Αυτό είναι τό νόημα του «καμιά ιστορική συνέπεια δέ μάς ύποχρεώνει κλπ.» και όχι τό ύβριστικό (άλήθεια, γιατί δέ μπορούμε νά κρίνουμε χωρίς νά βρίζουμε;) «άπό άρχαιοτά-

των χρόνων μέχρι σήμερα» του κ. Έλεφάντη.

Όσο γιά τό λόγο πού δέν άναφέρθηκε στό ψηφίσμα ή συνολική κατάργηση τής ιστορικής ορθογραφίας, δέν είναι βέβαια ή διατήρηση τής κλασικής παράδοσης, πού γιά χατήρι τής «ξεχνάμε τά παιδιά και μπορούμε άνετα νά τά βασανίζουμε» και άλλα τέτοια φαιδρά και φαιδρότερα. Στή συγκέντρωση τό θέμα συζητήθηκε και μάλιστα δέ δρέθηκε ούτε ένας πού νά ύποστηρίξει πώς πρέπει νά διατηρηθούν τά η, ω, αι κλπ., μόνο πού θεωρήθηκε πώς πρέπει νά επιδιώξουμε τή φορά αυτή κάτι πού μπορεί νά εφαρμοστεί χωρίς πολλές δυσκολίες, έπειδή φαίνεται πώς γι' αυτό οί καιροί έχουν ώριμάσει. Αυτό είναι και τό νόημα του σημείου 6 του ψηφίσματος, του σχετικού μέ τήν εφαρμογή του μονοτονικού άπό όρισμένες εφημερίδες κλπ., δηλαδή ότι έχει πιά συντελεστεί αυτό πού συνιστούσε πριν άπό πολλά χρόνια ό Γιάννης Κακριδής «πρέπει πρώτα νά πλατύνει ή ιδιωτική πρωτοβουλία, νά συνηθίσουν τά μάτια των πολλών νά διαβάσουν κείμενα μέ ένα μόνο τονικό σημάδι...» («Ερμηνευτικά σχόλια στόν Έπιτάφιο του Θουκυδίδη»), κι όχι – μά τί είναι αυτά; – ότι «καλούμαστε νά συμμεριστούμε τό λογαριασμό των εφημερίδων»!

Άγνοια έξάλλου, φυσική γιά έναν άνθρωπο πού βρίσκεται έξω άπό τήν εκπαίδευση, δείχνει ό ίσχυρισμός του κ. Έλεφάντη ότι «οί κανόνες τής ορθογραφίας πού σχετίζονται μέ τόν τονισμό είναι έλάχιστοι». Σύμφωνα μέ ένα πρόχειρο ύπολογισμό, μέ τήν εφαρμογή του μονοτονικού, θά έχουμε 80 λιγότερους κανόνες γραμματικής. Άπό τίς 12.000 ώρες, πού άφιερώνονται στή γραμματική στά 12 χρόνια του σχολείου, οί 3.000 ξοδεύονται γιά τόν τονισμό. Άν σκεφτεί κανείς ότι πολλοί δάσκαλοι και καθηγητές, έπειδή τελικά ποτέ δέ μαθαίνουν τά παιδιά νά τονίζουν, ξαναγυρίζουν μέ κάθε ευκαιρία στους τονικούς κανόνες

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

καί στίς δασυνόμενες λέξεις, ό χρόνος διαπιστώνεται ότι είναι περισσότερο. Δέν υπάρχει σχεδόν κεφάλαιο τής γραμματικής, όπου δέ χρειάζεται νά μιλήσουμε γιά τονισμό. Συνεχώς θυμίζουμε τά μακρά καί τά βραχέα – καί τί γίνεται μέ τά δίχρονα; – πώς τονίζονται τά συνηρημένα, πώς οί όρθές καί πώς οί πλάγιες πτώσεις, εξαιρέσεις καί πάλι εξαιρέσεις, κλπ. κλπ.

Πέρα πάντως από τούς μύδρους πού εκτοξεύει – γιατί άραγε; – σκιαμαχώντας ό άρθρογράφος, τό βασικό του επιχείρημα γιά τήν ανάγκη νά διατηρηθεί τό πολυτονικό σύστημα είναι τό έξής: «Ή ιστορική εξέλιξη μās κληροδότησε... τήν ιστορική όρθογραφία, τά σημερινά σύμβολα, πού στή συνάρθρωσή τους δίνουν τή γραφική παράσταση τών λέξεων, τήν εικόνα τους. Οί εικόνες αυτές, πού έχουν καί μιá αισθητική ιδιοτυπία άρα καί πολιτιστική άξία στό βαθμό πού διαφέρουν από άλλες γραφές, υπάρχουν μαζί μέ τούς τόνους καί τά πνεύματα – όχι χωρίς αυτούς.* Μέσα από άσυνείδητες ψυχολογικές διαδικασίες τίς έχουμε έσωτερικεύσει καί τίς αναπαράγουμε καθημερινά, τίς αναγνωρίζουμε καί αναγνωρίζομαστε σ' αυτές. Οί τόνοι καί τά πνεύματα, μαζί μέ όλα τά άλλα στοιχεία τής ιστορικής όρθογραφίας καί τής γραφής, χρησιμεύουν στήν άσυνείδητη καί αυτόματη άναγνώριση τής εικόνας τής λέξης καί συνάμα, αναγνωρίζονται όλα όσα μπορεί νά σημαίνει σημαντικά, έκφραστικά καί συγκινησιακά».

Έδώ έχουμε επιτέλους μιá διαφωνία, μιá αντίθετη άποψη, ένα ζήτημα δηλαδή σοβαρό, πού άξίζει νά συζητηθεί μέ πολλή προσοχή. Πρωτ' άπ' όλα είναι δύσκολο νά συμφωνήσει κανείς πώς μιá εικόνα πού έχει μιá αισθητική ιδιοτυπία άποτελεί καί πολιτιστική άξία. Μά τή λογική αυτή κάθε εικόνα καί όχι μόνο ή εικόνα κάποιας έτσι ή άλλως γραμμένης λέξης θά ήταν άξια πολιτιστική. Έτσι θά έπρεπε νά συντηρούνται, μέ κάθε θυσία, οί μορφές όλων τών πραγμάτων

άναλλοιώτες μίν τυχόν κι αλλάξει ή εικόνα τους. Ούτε θά έπρεπε νά έχουν αλλάξει τήν άρχαία γραφή οί Άλεξανδρινοί ούτε οί Τούρκοι νά δεχτούν τό λατινικό άλφάβητο. Πολιτιστικές ώστόσο άξίες πού άξίζει νά συντηρηθούν θεωρούνται μόνο εκείνες πού προχωράνε τόν άνθρωπο, τού φωτίζουν τό νοΰ καί τού πλουτίζουν τήν ψυχή. Διαφορετικά θά φτάναμε στή διαχρονικότητα τών άξιών τής ελληνικής άρχαιότητας κλπ. κλπ.

Άν παρ' όλα αυτά δεχόμασταν πώς έχουν οί εικόνες τών λέξεων μέ τίς ψιλές καί τίς δασείες καί τίς περισπωμένες κάποια πολιτιστική άξία, μέ πόσες τάχα θυσίες θά άποφασίζαμε νά τίς διατηρήσουμε; Στήν εκδήλωση τού Πολυτεχνείου άναφέρθηκαν τρομαχτικοί άριθμοί ώρών πού διαθέτουν δάσκαλοι καί παιδιά γιά τά τονικά σημάδια. Άξίζει τάχα τόν κόπο; Έπιτέλους καί τά παλιά άεροπλάνα έχουν κάποια αισθητική άξία. Τά έχουμε όμως στά μουσεία, δέν ταξιδεύουμε μ' αυτά.

Όσο γιά τήν «αυτόματη άναγνώριση τής λέξης από τήν εικόνα τής μαζί μέ τό περιεχόμενό τής», κι αυτό άμφισβητείται. Όσοι έχουν διαβάσει κείμενα γραμμένα μέ μονοτονικό ξέρουν πώς μόνο γιά ένα ελάχιστο διάστημα διαρκεί τό ξαφνιασμα.: "Υστερα αρχίζεις νά χείρεσαι τό κείμενο, άδιάστα μετέχεις καί τίποτε δέ λείπει γιά νά τό νιώσεις. Άλλά κι αυτό ισχύει γιά ανθρώπους πού συνήθισαν στόν πολυτονισμό. Οί εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται νά καθιερωθεί τό μονοτονικό στήν εκπαίδευση, άρα τά παιδιά, αν αυτό κατορθωθεί, θά έχουν έξαρχής άλλες εικόνες τών λέξεων καί αυτόματα αυτές, θά αναγνωρίζουν. Ούτε υπάρχει κίνδυνος νά διαβάσουν λιγότερο οί Έλληνες αν εφαρμοστεί τό μονοτονικό, όπως ισχυρίζεται ό κ. Έλεφάντης. Απόδειξη πώς τά έντυπα πού τό υιοθέτησαν δέν είχαν, γιά τό λόγο αυτόν, τήν παραμικρή μείωση τής κυκλοφορίας τους.

Στό θέμα τής μηχανικής άπομνημόνευσης ό κ. Έλεφάντης παίζει μέ

τίς λέξεις. Ποιός είπε ότι τά παιδιά ύποφέρουν από «μηχανική άπομνημόνευση μόνο* άχρηστων τύπων»; Καί πώς δέ συνδέθηκε τό ζήτημα αυτό μέ τούς κάθε είδους καταναγκασμούς; Ή ειδική ψυχολόγος κ. Καλύβα ανέλυσε στή συγκέντρωση πόσο πνευματοκτόνα καί ψυχοφθόρα είναι κάθε είδους μηχανική άπομνημόνευση. Έξήγησε μέ έπιστημονικά δεδομένα τίς καταστρεπτικές συνέπειες πού έχει γιά τήν πνευματική άνάπτυξη καί τήν ψυχική ισορροπία τού παιδιού ή ανασφάλεια καί ό φόβος. Άν διαβαστεί μέ καλή θέληση ή φράση τού ψηφίσματος «ή μηχανική άπομνημόνευση άχρηστων τύπων μαρταίνει τό πνεΰμα...», προκύπτει ότι άποτελεί σύμπτωση – έστω άτυχη – δύο σκέψεων: «Ή μηχανική άπομνημόνευση τύπων, πού είναι έπιπλέον καί άχρηστοι...».

Όσα λέγονται στό άρθρο παρακάτω γιά τήν ανάγκη νά καταργηθούν οί αυταρχικές παιδαγωγικές καί διδακτικές μέθοδοι κλπ. κλπ. μοιάζουν μέ τά πρώτα σημεία τού άρθρου. Δέν μπαίνουν σέ συζήτηση, γιατί είναι άυτονόητα. Δέν μπορούμε νά κουβεντιάσουμε σοβαρά στήν εποχή μας αν ή τιμωρία, τό φόβητρο τού λάθους, ή άνυπο-

* Ή ύπογράμμιση είναι τού κ. Έλεφάντη.

* Ή ύπογράμμιση δέν είναι δική μου.

Γιά τούς «τόνους και τά πνεύματα του κακού» του Α. Ήλεφάντη

ληψία, ή απόρριψη αποτελούν ή όχι διασμό τής ψυχής του παιδιού. Τό μόνο πού μπορούμε νά συζητήσουμε πιά εκτεταμένα είναι γιατί αυτά διατηρούνται και κυρίως από ποιούς κι όχι νά ονομάζουμε τούς υπεύθυνους γενικά κι άόριστα «άντιδραστικές δυνάμεις πού δρουν μέσα στό σχολείο και έξω άπ' αυτό». Άλλ' αυτό είναι ένα άλλο πολύ μεγάλο ζήτημα.

Ούτε είναι βέβαια οί εκπαιδευτικοί τόσο άφελείς ώστε νά νομίζουν πώς θά «λύσουν τά προβλήματα αυτά μέ μιά συγκέντρωση κι ένα ψήφισμα», πού μάλιστα άφορά ένα τόσο ειδικό θέμα. Τό άτύχημα είναι πού έτυχε αυτή μόνο ή εκδήλωση άπ' όλους τούς μακροχρόνιους άγώνες των εκπαιδευτικών οργανώσεων για δημοκρατία στό σχολείο νά πέσει στην αντίληψη του κ. Ήλεφάντη. Τό μόνο ίσως πού παρέλειψαν ως τώρα οί εκπαιδευτικοί, όπως πολύ σωστά, στό σημείο αυτό, τονίζει ό άρθρογράφος, είναι νά κινήσουν μιά πραγματική εκστρατεία για τό ζήτημα των παιδαγωγικών μεθόδων πού ν' άγκυλιάσει τό πλατύ κοινό και νά επιδράσει λυτρωτικά για τό παιδί. Σύντομα – είναι προγραμματισμένο από καιρό – θά γίνει κι αυτό. Και στην προσπάθεια αυτή άνθρωποι πού πονάνε τά παιδιά, σαν τον κ. Ήλεφάντη, πρέπει νά στρατευτούν πλάι στό δάσκαλο και όχι έναντίον του.

1. Τό ότι δηλ ή παιδεία μας νοσει δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί σαν έπιχείρημα κατά του μονοτονικού.

2. Είναι δεδομένο ότι οί εκπαιδευτικοί μας δέν ξέρουν τί τούς γίνεται. Στο κάτω κάτω, οί περισσότεροι ούτε πού ξέρουν τούς κανόνες του Ήδρύματος Τριανταφυλλίδη.

3. Ή ιστορική όρθογραφία έξυπηρετεί όρισμένους σκοπούς (π.χ. έτυμολογία) άλλα συνεχώς άπλοποιείται. Ίσως οί τόνοι και τά πνεύματα νά είναι τό πρώτο έμπόδιο για την άρση τής διάστασης προφορικού και γραπτού λόγου. Σημειώτεον ότι οί κανόνες του Ήδ. Τριανταφυλλίδη βασίζονται και στον τρόπο πού μιλάμε τή γλώσσα μας.

4. Θα προκαλέσει σύγχυση ή εφαρμογή του μονοτονικού; Μέ την ίδια λογική ή δημοτική δέν έπρεπε νά εφαρμοστεί ποτέ. Ήξάλλου ή καθαρεύουσα έμεινε. Και τά «πλατιά λαϊκά στρώματα» μιλάνε τή γλώσσα των έφημερίδων και τής τηλεόρασης.

5. Ούτε κι οί έφημερίδες είναι τό μονοτονικό, όπως και τό ψήφισμα των εκπαιδευτικών άλλωστε.

6. Οί κανόνες του μονοτονικού είναι δύο σελίδες (μέ τά παραδείγματα) ενώ οί κανόνες τονισμού δώδεκα. Έτσι πάλι εύκολύνεται και λίγο ό μαθητής, ακόμα και κάτω από τό σημερινό όπωσδήποτε φριχτό κράτος τής εκπαίδευσης.

Λυπάμαι πού ή ξαφνική άναχώρησή μου δέ μου έπιτρέπει νά σκεφτώ και νά οργανώσω τίς σκέψεις μου σ' ένα κείμενο. Λυπάμαι ακόμα και για τον Α. Ήλεφάντη. Δέν τον έχω συνηθίσει τόσο στενόκαρδο. Ή εφαρμογή του μονοτονικού και θά κόψει τά όρθογραφικά λάθη στό μισό και θά βοηθήσει στό σωστό διάβασμα και την αντίληψη τής νεοελληνικής σύνταξης, άλλα κυρίως θά είναι μιά άνευ προηγουμένου καινοτομία πού θά ταράξει τά νερά τής λμνάζουσας εκπαίδευσης μας.

Δέν πρέπει νά γίνονται έπιμέρους βελτιώσεις;

Πρώτα-πρώτα θέλω νά σάς συγχαρώ για δύο άρθρα σας του τεύχους 25: «Τά άρχαία μας» και «Ό άνθρωπος από μάρμαρο». Ταυτόχρονα όμως δέν μπορώ νά μήν εκφράσω την άπορία μου για τή θέση πού παίρνετε σχετικά μέ τό θέμα τής κατάργησης των πνευμάτων κλπ. δηλαδή τό μονοτονικό σύστημα. Τί άγάπη σάς έπιασε γι' αυτά τά σημάδια, πού βασάνισαν γενιές γενεών κι άκόμη βασανίζουν χιλιάδες παιδιά – και μεγάλους, γιατί σχεδόν κανένας Έλληνας δέν μπορεί, νομίζω, νά πει πώς είναι άπόλυτα όρθογράφος στό σημείο αυτό. Όσο για την εικόνα τής λέξης τής τονισμένης, πού έτσι συνηθίσαμε νά τή βλέπουμε: πρώτον αυτό άφορά έμάς τούς παλιότερους κι όχι, βέβαια, τά παιδιά πού παίρνουν τ' άλφαθητάρι στά χέρια τους, όπως, ασφαλώς, και σεις, όταν πρωτοπήγατε σχολείο δέ σκανδαλιστήκατε πού δέν άρχιζε μέ τά Ια και τά Ωά, πούχαν συνηθίσει νά βλέπουν στην πρώτη σελίδα οί παλιότεροί σας! Αυτό καθαρά για την τρέχουσα πραχτική, άς πούμε. Πιά θεωρητικά όμως, επειδή λέτε πώς τό μονοτονικό δέν είναι τό πρόβλημα, μιά κι δηλ ή παιδεία δέν είναι ή επιθυμητή: ούτε κι εγώ πιστεύω πώς τό κύριο είναι τό μονοτονικό, ούτε πώς τό εκπαιδευτικό μας σύστημα δέν χρειάζεται πολλές αλλαγές. Ρωτώ όμως μιά και δέν έχουμε ένα τέλειο σύστημα, δέν πρέπει νά γίνονται έστω επί μέρους βελτιώσεις και άπλοποιήσεις; Ή άποψη πώς μόνο οί γενικές αλλαγές, δηλαδή τό «πάν ή τό τίποτε», θά φέρουν (μέ τή μαγική ράβδο;) τή λύση, πολύ φοβάμαι πώς, τραηγμένη μέ συνέπεια στά άκρα της, θά έπρεπε νά κάνει και τούς εργάτες λ.χ. ποτέ νά μήν αγωνίζονται για τή βελτίωση των οικονομικών τους και γενικά για καλύτερους όρους δουλειάς και ζωής! Πράγμα πού ούτε έγινε, ούτε γίνεται – άσχετα από την επιθυμία τους και την επιδίωξή τους, αλλαγής των κοινωνικών συστημάτων.

Α. Κανταρτζής

Φούλα Χατζιδάκη

ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΛΙΔΗ

1. Λύντελ Χάρτ: Οι Μεγάλες Μάχες τής 'Ιστορίας.
Δεμένο 250 "Αδετο 200
 2. Τάκη Τσινίκα: Αίθιοπία έτος μηδέν.
Σελίδες 207 Δρχ. 180
 3. 'Εμ. Ροϊδη: 'Η Πάπισσα 'Ιωάννα.
Κριτικά προλεγόμενα Τάσου Βουρνά. "Αδετο 250
 4. Χιού Τόμας: 'Ιστορία του 'Εμφυλίου 'Ισπανικού πολέμου, Τόμοι Α' - Β'.
"Αδετο 700
Δεμένο 800
 5. Μακρυγιάννη: 'Απομνημονεύματα: 'Επιμέλεια - Πρόλογος Τάσου Βουρνά. "Αδετο 200
 6. Γκεόργκ Γκρός: Σχέδια καί Πίνακες. Λεύκωμα.
"Αδετο 100
 7. Γιεβγκένι Γιεφτουσένκο: Πρώιμη Αυτόβιογραφία.
"Αδετο 100
 8. Πάμπλο Νερούντα: Ποιήματα. "Αδετο 180
 9. Κέτε Κόλλιτς: Σαραντά Χαρακτικά. Δρχ. 700
 10. Τάσου Λειβαδίτη: Νυχτερινός 'Επισκέπτης - Ποιήματα.
"Αδετο 100
 11. Φρειδερίκου Τίρς: 'Η 'Ελλάδα του Καποδίστρια.
Τόμοι Α' - Β' Εισαγωγή - Σχολιασμός Τάσου Βουρνά.
"Αδετο 600
 12. Γεωργίου Φίνλεϋ: 'Ιστορία τής 'Ελληνικής 'Επανάστασης. Τόμοι Α' - Β'.
Συμπληρώσεις - Σχόλια Τάσου Βουρνά. "Αδετο 700
 13. Μάρκου Αϋγέρη: Θεατρικά 1. 'Ανάμεσα στους 'Ανθρώπους. 2. Χριστούγεννα. "Αδετο 100
 14. Γεράσιμου Γρηγόρη: Τά Καινούρια "Αρβυλα. Διηγήματα.
"Αδετο 80
 15. Θ. Θεοδώρου, δημάρχου Κύμης: 'Η κοινωνική διάσταση τής διαφωνίας 'Οθωνα - Μαυροκορδάτου.
Σελίδες 208 Δρχ. 150
 16. 'Ετμοντ 'Αμπού: 'Η 'Ελλάδα του 'Οθωνος.
Εισαγωγή - Σχόλια Τάσου Βουρνά. Δρχ. 230
 17. Δάφνης ντύ Μωριέ: Τό σπίτι στην 'Οχθη. Μυθιστόρημα.
"Αδετο 200
 18. Γ. Φίνλεϋ: 'Ιστορία τής Τουρκοκρατίας καί τής 'Ενετοκρατίας στην 'Ελλάδα. Μετάφραση, Μ. Γαρίδη καθηγητή Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, Εισαγωγή, Συμπληρωματικό Κεφάλαιο καί Σχόλια Τάσου Βουρνά.
"Αδετο 230
 19. Τάσου Βουρνά: Τό ξεκίνημα τής φωτιάς. Μυθιστορηματική βιογραφία του δημοκράτη ηγέτη Ρόκου Χοϊδά.
Δρχ. 130
 20. Τάσου Βουρνά: Δημήτρης Γληνός, ό στοχαστής, ό αγωνιστής, ό δάσκαλος. 'Η βιογραφία καί ή δράση του μεγάλου "Ελληνα διανοούμενου. Δρχ. 60
- ΞΕΝΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ
21. 'Οδοιπορικό των Δήμου καί Ν. Στεφανόπολι, «Ταξίδι στην 'Ελλάδα» ('Ηπειρο - Μάνη) τό 1797 καί 1898, κατ' έντολή του Στρατηγού Βονοπάρτη. Μετάφραση: Α. Σπήλιου.
Εισαγωγή - Σχολιασμός: Τάσου Βουρνά. Δρχ. 230
 22. Φελίξ Μπωζούρ: «Πίνακας του 'Εμπορίου τής 'Ελλάδος στην Τουρκοκρατία» (1787-1797). 'Επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια Τάσου Βουρνά, μετάφραση, 'Ελένης Γαρίδη. Τό δεύτερο έργο τής σειράς «Ξένοι περιηγητές στον 'Ελληνικό χώρο», πού δίνει τήν πιό έναρξη εικόνα τής κοινωνικής καί οικονομικής ζωής τής 'Ελλάδος στό μεταίχμιο του 18ου πρós 19ο αιώνα.
Σελίδες 306 Δρχ. 230
 23. Λουδοβίκου Ρός: 'Αναμνήσεις από τήν 'Ελλάδα. Τό τρίτο στή σειρά των περιηγητικών έργων. 'Ο Γερμανός αρχαιολόγος δίνει ζωντανές εικόνες από τήν 'Ελλάδα του 1831-1833. Μετάφραση: Α. Σπήλιου. Πρόλογος, έπιμέλεια, σχολιασμός: Τάσου Βουρνά.
Δρχ. 230
 24. Γκέοργκ Λούντβιχ - Φόν Μάουρερ: 'Ο 'Ελληνικός Λαός. Τόμοι Α' - Β' (όλοκληρωμένο), Μετάφραση: 'Ολγας Ρομπάκη. Πρόλογος: Τάσου Βουρνά.
Σελίδες 800 Δρχ. 600
 25. Σατωβριάνδου: 'Οδοιπορικό. Μετάφραση: 'Εμ. Ροϊδη. Τόμοι δύο (φωτομηχανική ανατύπωση από τό πρωτότυπο του 1860).
Σελίδες 1100 Δρχ. 750
 26. Ξενοφώντος «'Ιέρων»: 'Η έξομολόγηση ενός Τυράννου. 'Αρχαίο κείμενο - μετάφραση καί εισαγωγή γιά τή δημοκρατία καί τήν τυραννίδα στην έλληνική αρχαιότητα. Τάσου Βουρνά. Δρχ. 50
 27. Τάσου Βουρνά: 'Ιστορία τής νεώτερης 'Ελλάδας 1821-1909. "Ενας όγκώδης τόμος πού περιέχει τήν ιστορία του τόπου μας από τήν επανάσταση του '21 ώς τό κίνημα στό Γουδί (1909). "Εργο μοναδικό, γραμμένο μέ μέθοδο καί εύθύνη. "Ενας τόμος 620 σελίδων.
Δρχ. 400
 28. Γιώργου Σφήκα: Τά άγριολούλουδα του 'Ολύμπου. 85 έγχρωμα σλάιτ όλων των άγριων λουλουδιών του βουνου των θεών, μέ κείμενο στα έλληνικά, γαλλικά, άγγλικά καί γερμανικά. Μιά πολυτελέστατη έκδοση.
Δρχ. 200
 29. ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΕΡΟΥΝΤΑ (Σέ πολυτελή έκδοση). Τά Ποιήματα του Νερούντα σέ νέα πολυτελέστατη έκδοση μέ εικονογράφηση πολύχρωμη μεγάλων Χιλιανών ζωγράφων. Κοσμείται μέ πορτραίτα του 'Αλλιέντε, δημοσιεύεται δε έπίσης ό τελευταίος του λόγος πρós τό Χιλιανό λαό από τό ραδιόφωνο, τή στιγμή πού οι πραξικοπηματίες βομβάρδιζαν τό προεδρικό Μέγαρο.
Δρχ. 150
 30. Τάσου Βουρνά: 'Αρματολοί καί Κλέφτες. Χρονικό τής τιμής καί τής παλικαριάς.
Σελίδες 387 Δρχ. 200
 31. Τάσου Βουρνά: 'Ιστορία τής Σύγχρονης 'Ελλάδας (1909-1940). Μιά ιστορική ανατομία τής έποχής πού προηγήθηκε τής διαμόρφωσης τής σημερινής 'Ελλάδας.
Σελίδες 520 Δρχ. 350
 32. 'Ηπίτη - Γαλλοελληνικών Λεξικόν, τό τελειότερο πού έκδόθηκε στην 'Ελλάδα, μέ συμπλήρωμα τής νεώτερης όρολογίας. Τόμοι 2. Σελίδες 2624 Δρχ. 1500

και γραμματα γνωριζω • και γραμμα

Ἡ κοινή τους 'παρουσίαση ὁ-στόσο δὲν ὀφείλεται σ' αὐτὴ τὴ συ-γένειά τους. Γιατί, πέρα ἀπὸ τὴ σημασία τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ, τὰ πέντε βιβλία ἔχουν τοῦτο τὸ πολὺ βασικὸ χαρακτηριστικὸ: ἀποτελοῦν ἐκδοτικὴ σειρὰ, δηλαδὴ κυκλοφο-ροῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδοτικὸ οἶκο, ἀφοροῦν ὅλα ἕναν ὀρισμένο χῶρο τῆς γνώσης καὶ ἔχουν κοινὴ θεωρη-τικὴ βάση ἢ ἄλλη συγγένεια. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἐκδότης κάνει μιὰ πράξη πού εἶναι καὶ ἐμπορικὴ καὶ μορφωτικὴ. Θέλω νὰ πῶ ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἐλάχιστοι ἐκδότες ἔχουν ἄλλα κριτήρια ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ. Μὲ ἀποτέλεσμα ἡ «ἐκδοτικὴ σειρὰ» νὰ εἶναι κάτι σχεδὸν ἀνύπαρκτο καί, παρὰ τὴ μεγάλη αὔξησιν τῆς ἀγορᾶς τοῦ βιβλίου τὴν τελευταία δεκαετία, νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι δὲν ὑπάρχει μορφω-τικὸ ἀποτέλεσμα.

Εἶναι ἀνορθολογικὴ καὶ ἀνισόρ-ροπη ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα στὴ χώρα μας. Μεταφράζονται μὲ ἀστραγαλιὰ ταχύτητα οἱ νεωτερι-σμοὶ τῆς δυτικῆς παιδείας καὶ κυ-

τυπα ἢ βιβλία σὰν πολὺ φυσικὰ γνωστὸ, ἐνῶ εἶναι ἀγνωστο τὸ ὄνομα τοῦ Σωσοῦρ. Κάποιες θέσεις τοῦ Μαρκούζε εἶναι ἀπὸ καιρὸ πολὺ γνωστότερες ἀπὸ κάποιες θέ-σεις τοῦ Μάρξ πού εἶναι λίγο-πολύ ἀγνωστες, κι ἂς εἶναι γνωστός ὁ Μαρκούζε στὸ ὄνομα τῆς μαρξι-στικῆς προέλευσης τῶν ἀντιλήψεων του.

Πρὶν ἀπ' ὅλα, ὑπάρχει δέβια ἢ θεσμοθετημένη ἀγραμματοσύνη. Τὰ βασικὰ κλασικὰ κείμενα σ' ὅλους τοὺς χῶρους τῶν λεγόμενων ἐπι-στημῶν τοῦ ἀνθρώπου εἴτε δὲν ὑπάρχουν καθόλου, εἴτε δὲν κυ-κλοφοροῦν, γιατί ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἐπίσημη παιδεία μας ἐργάζονται ἐπίπονα γιὰ νὰ μείνουν ἀγράμμα-τοι καὶ νὰ μὴν ἔχουν κρίση κυρίως, νομίζω, οἱ Ἕλληνες. Ὁ Μάρξ ἀπο-τελεῖ γι' αὐτὸ ἕνα εὐκολο παράδειγμα. Σέ ὅλες τὶς δυτικῆς χῶρες τὸ ἔργο του εἶναι βιβλιο-γραφικὴ πηγὴ καὶ σημεῖο ἀναφο-ρᾶς σὲ ὅλο τὸν εὐρὺ χῶρο τῶν λε-γόμενων ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε μὲ θετικὴ ἀξιολόγησι ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς θεσμοθετημένης γνώσης, εἴτε συχνότερα μὲ ἀρνητικὴ. Ὁ κάθε Δυτικὸς φοιτητὴς ἔχει νὰ δια-βάσει Μάρξ γιὰ νὰ ξέρει τὸ μά-θημά του καὶ τοῦτο εἶναι κοινὸς τόπος. Δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ ὑπάρχει πρόβλημα ἐκδοτικὸ σ' αὐ-τὲς τὶς χῶρες: ἀφοῦ ὁ Μάρξ κυ-κλοφορεῖ σὲ μύριες ἐκδόσεις, ἀπὸ πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιο μέχρι βιβλίον τσέπης. Ὁ ὅποιος μαρξιστὴς ἢ μαρξίζων ἢ κατὰ τοῦ μαρξισμοῦ θεωρητικὸς δὲ θὰ πέσει ποτὲ σὰν τὴ μύγα μὲς στὸ γάλα, οὔτε μπορεῖ νὰ προκαλέσει τεράστιες παρανοή-σεις γιὰ ὅσα ὑποστηρίζει καὶ γιὰ ὅσα κατακρίνει.

Ἐνῶ ἐδῶ, κυκλοφορεῖ π.χ. ὁ διάλογος Μπετελέμ καὶ Σουήζ, πού συγκρούονται θεωρητικὰ γιὰ τὸ ἂν «ἡ κοινωνικοποίηση τῶν μέ-σων παραγωγῆς, ἔτσι ὅπως ἐφαρ-μόστηκε στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, ἀποτελεῖ σήμερὰ ἢ ὄχι κρατικὸ κα-πιταλισμὸ». Καὶ κυκλοφορεῖ σχε-δὸν ταυτόχρονα μὲ ἄλλες χῶρες στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ θεωρία τῆς ἀξίας, γιὰ παράδειγμα, ἢ ἡ μαρξι-στικὴ ἔννοια τῆς ἐργατικῆς δύνα-μης, τῆς ξεχωριστῆς ἀπὸ τὸ ἐργα-ζόμενο ἀτομο, εἶναι τελείως ἀγνω-

Πέντε βιβλία γιὰ προβλήματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας

Σελεστέν Φρενέ, *Τὸ σχολεῖο τοῦ λαοῦ*

Λ.Λ. Ραντίτσε, *Ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ*

Μπερνάρ Μυλντόρφ, *Ὁ ρόλος τοῦ πατέρα στὴν οἰκογένεια*

Λάουρα Κόντι, *Σέξ καὶ ἐκπαίδευση*

Ἄντα Ντέλα Τόρε, *Τὰ λάθη τῶν γονιῶν*

Ἐκδόσεις «Ὀδυσσεάς», Ἀθήνα 1978

Τὰ πέντε βιβλία πού παρουσιάζον-ται ἐδῶ ἔχουν ἀρκετὰ κοινὰ ση-μεῖα. Ἐχουν, παρὰ τὶς διαφορῆς τους, κοινὴ θεματικὴ: ἀντιμετωπί-ζουν τὰ προβλήματα τῆς ψυχολο-γικῆς, διανοητικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ ὡς τὰ 12 περίπου χρόνια του, τόσο μέσα στὴν οἰκογένεια ὅσο καὶ στὸ σχο-λεῖο. Συγχρόνως, ὅλοι οἱ συγγρα-φεῖς χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ἀνά-λυσή τους τὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.

κκλοφοροῦν στὴν ἀγορὰ ὅλες οἱ ἀποχρώσεις τῶν καινούριων ρευ-μάτων. Καὶ δέβια αὐτὸ θὰ ἦταν θαυμάσιο, ἂν συγχρόνως ἐνδιαφέ-ρονταν οἱ ἐκδότες νὰ διαδαστοῦν τὰ ἐμπορεύματά τους. Φαίνεται ὅμως πὼς τοὺς ἀρκεῖ ν' ἀγοράζον-ται. Ἔτσι, «σημειολογία» εἶν' ἕνας ὁρος ἀρκετὰ γνωστός ἤδη στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ δὲ νομίζω πὼς συμ-βαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὴ «δομικὴ γλωσ-σολογία». Τὸ ὄνομα τοῦ Ρολάν Μπάρτ ἀναφέρεται σὲ κάποια ἐν-

τα γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

στη ακόμα και στους τελειόφοιτους των οικονομικών επιστημών.

Υπάρχει μέ άλλα λόγια ένα πρόβλημα πρωθύστερης προσφοράς γνώσεων από την εκδοτική αγορά. Και τούτο φυσικό είναι να προκαλεί άμετρητες παρανοήσεις, διωστρεβλώσεις, συγχύσεις, διάδοση λαθεμένων γνώσεων και άλλα πολλά. Όστόσο, ίσως δέν είναι αυτό τό σημαντικότερο.

Δέν ήταν παραδοξολογία ή παραπάνω άμφισβήτηση τού ενδιαφέροντος τών εκδοτών για τό άν θά διαδαστούν τά βιβλία τους. Τά βιβλία είναι θέβαια για νά διαβάζονται. Όταν όμως τά βιβλία έμπεριέχουν γνώσεις πού ή άποκρυπτογράφηση τού περιεχομένου τους προϋποθέτει κάποιες άλλες βασικές γνώσεις, τότε ή διάδοση τών βιβλίων αυτών, έκτός από τή σύγχυση πού δημιουργεί, προκαλεί κι ένα άλλο μεγαλύτερο κακό. Καλλιεργεί τήν αντίληψη ότι ή επιστημονική γνώση είναι κάτι άπρόσιτο για τό μέσο άνθρωπο. "Οτι ή γνώση είναι κάτι μακρινό και άφθαστο, προορισμένο για όντα μέ άνώτερη «εύφυία».

"Όπως έμπειρικά διαπιστώνουμε κάθε μέρα, τά βιβλία αγοράζονται και δέ διαδίδονται. Μερικοί πού δέν τά καταλαβαίνουν (ή τά μισοκαταλαβαίνουν) αυτοαναγνωρίζονται γι' αυτό σάν κατώτεροι, έπειδή άγνοούν τους άπλούστατους λόγους για τούς όποιους δέν τά καταλαβαίνουν. Μέ τήν αυτοαναγνώριση αυτή άναπαράγουν άθελά τους τήν αντίδραστική άποψη πού κάνει τή γνώση κάτι υπερβατικό και άφθαστο, προνόμιο κάποιων εκλεκτών. Οί άλλοι πού δέν καταλαβαίνουν, παίζουν τόν ίδιο άκριβώς ρόλο και μάλιστα χειρότερα, καθώς αυτοαναγνωρίζονται σάν κατώτεροι προσπαθώντας συγχρόνως νά τό κρύψουν.

Και κάτι ακόμα, πού κάνει σαφέστερη τήν εύθύνη όσων παίζουν τό ρόλο τών άναπαραγωγών τής γνώσης. Καθώς δέν έχουμε εκπαίδευση, δέν έχουμε παιδεία, καθώς ό Έλληνας διανοούμενος είναι συγήςως λίγο ή περισσότερο αυτοδίδακτος, καθώς τό μέσο επίπεδο είναι για γενικότερους κοινωνικούς λόγους άπελπιστικά χαμηλό, δέν

έχει κανείς τό δικαίωμα στόν τόπο αυτό, τό στερημένο από γραμμάρα, νά κάνει τόν έξυπνο άποκαλώντας τούς άλλους κουτούς. Δηλαδή, ή διάδοση τής βαθιά αντίδραστικής αντίληψης για τή γνώση ως προνόμιο τών από τή φύση άνώτερων ανθρώπων όφείλεται όχι μόνο στά κενά πού αφήνει στό γνωστικό οικόδομημα ή πρωθύστερη προσφορά γνώσεων, αλλά και στό ύποθετικό επίπεδο τού άναγνώστη στόν όποιο ό συγγραφέας κι ό εκδότης άπευθύνονται.

Στήν Ελλάδα, τά βιβλία άπευθύνονται άποκλειστικά σχεδόν σέ μία ύποθετική σοφή μειοψηφία, — όσα άπευθύνονται στή μεγάλη μάζα, δέν μπορεί κανείς νά τά άποκαλέσει «βιβλία». Αυτό, θέβαια, δέ συμβαίνει μόνο στήν Ελλάδα παντού στόν κόσμο ύπάρχουν βιβλία προορισμένα νά κυκλοφορήσουν στό έσωτερικό μιās μορφωτικά προνομιούχου μειοψηφίας, πού άποτελείται από τούς «παραγωγούς» τής γνώσης. Παντού στόν κόσμο όμως κυκλοφορούν παράλληλα εκατοντάδες χιλιάδες βιβλία μέ στόχο τή διάδοση τής γνώσης στούς περισσότερους. Στήν Ελλάδα επίσης ή προνομιούχος αυτή μειοψηφία είναι σχεδόν άνύπαρκτη (άτομα μεμονωμένα ύπάρχουν, αλλά δέν ύπάρχει τό κοινωνικό σώμα τών «παραγωγών τής γνώσης» — γι' αυτό ίσως δέν ύπάρχει και βιβλιοκριτική και σύγκρουση τών ιδεών) και έτσι λείπει τελείως ό στόχος τής διάδοσης τής γνώσης, πού γεννάει δίπλα στήν έκδοση τής θεωρίας τής σχετικότητας, για παράδειγμα, βιβλία προσιτά στούς πολλούς, πού έξηγοϋν στούς μη ειδικούς τί είναι αυτή ή θεωρία, βιβλία — έγχειρίδια ή ερμηνευτικά τών ειδικών θεωριών και ρευμάτων. Η διπλή αυτή παραγωγή έχει μεγάλη σημασία, κυρίως για τίς νεώτερες γενιές, καθώς τά προσιτά κείμενα (για νά μείνω στό βολικό παράδειγμα τού "Αινσάιν) θά ύποβάλουν σέ άρκετούς τήν έπιθυμία νά μάθουν τά μαθηματικά πού χρειάζονται για νά καταλάβουν τό βιβλίο τό γραμμένο για τούς λίγους.

"Όλα τά παραπάνω δέν είναι άσχετα μέ τά πέντε βιβλία, πού

προκάλεσαν τή μακριά αυτή είσαγωγή. Είναι και τά πέντε γραμμένα από ειδικούς, αλλά δέν άπευθύνονται σέ ειδικούς, άναπτύσσουν τά θέματά τους έτσι ώστε όλοι οί μη μνημένοι νά μπορούν νά τά καταλάβουν.

Δύο άπ' αυτά είναι βασικά εκλαϊκευτικά: τής Ντέλα Τόρε, *Τά λάθη τών γονιών* και τής Κόντι, *Σέξ και εκπαίδευση*.

Τό πρώτο είναι τό πιο εκλαϊκευτικό άπ' όλα. Περιγράφει αντιδράσεις τής κλασικής παραδοσιακής συμπεριφοράς τών γονέων και χτυπάει τούς διαδεδομένους μύθους πού διαιωνίζουν μία παιδαγωγική αντίληψη αυταρχική και βάρβαρη κρύβοντας τήν πίσω από «τή θυσία τών γονέων» και δικαιολογώντας τή μέ τό έπιχείρημα ότι έπιδιώκει «τό καλό» τών παιδιών. Είναι πεστικά τά γραφόμενα, γιατί άποκαλύπτουν τά αίτια τής αυταρχικής παιδαγωγικής αντίληψης και συγχρόνως άποδεικνύουν ότι τά άποτελέσματά της είναι έτσι κι άλλως άρνητικά. Δηλαδή, δείχνουν πώς και γιατί ή παιδαγωγική αυτή κάνει κακό στό παιδί, αλλά συγχρόνως ότι δέν πετυχαίνει ούτε τούς δικούς της τούς στόχους, μέ τή δική της λογική. Είναι βιβλίο χρήσιμο για τή μεγάλη πλειοψηφία πού, καλόπιστα έστω, θεωρεί τήν άμεση ή τήν έμμεση δία και τήν πειθαρχία τρόπους για τή διαμόρφωση «καλών ανθρώπων».

Τό βιβλίο τής Κόντι για τό σέξ είναι κι αυτό ως ένοι βαθμό εκλαϊκευτικό. Έπειδή άγγίζει ένα πρόβλημα, πού άφορά όχι μόνο τό χώρο τής γνώσης, αλλά τής ψυχολογίας και τής ιδεολογίας, όπως ή σεξουαλικότητα, θέμα πάνω στό όποιο όλοι οί άνθρωποι είναι ευαίσθητοι άν όχι εύθραστοι, δοκιμάζει πρώτα νά έξοικειώσει τόν άναγνώστη μέ τό θέμα τής. Θεωρεί δηλαδή δεδομένες τίς έναστολές, δέ μιλάει σέ φανταστικά ή «άπελευθερωμένα» άτομα αλλά στό μέσο άνθρωπο, τό διαμορφωμένο από τή χριστιανική ήθική τού πολιτισμού μας. Έτσι αρχίζει μέ μία μακριά είσαγωγή (τό μισό σχεδόν βιβλίο) για τήν άναπαραγωγή τών ζωντανών ειδών, από τούς μονοκύτταρους όργανισμούς ως τά θηλαστικά, και για τή σεξουαλική συμ-

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

περιφορά όλου του ζωικού βασιλείου. Στη συνέχεια δίνει συγκεκριμένες απαντήσεις σε τρέχοντα ερωτήματα που έχουν οι γονείς για τη σεξουαλικότητα των παιδιών τους, δείχνοντας πώς είναι λαθεμένη ή απαγορευτική στάση και εξηγώντας την παιδική σεξουαλικότητα. Θίγει τα περισσότερα προβλήματα που αφορούν τις άμεσες ή έμμεσες απαγορεύσεις που διαμορφώνει ή τρέχουσα ήθικη, από το πώς είναι σωστό να μαθαίνουν οι γονείς στα παιδιά τους τις όνομασίες των σεξουαλικών οργάνων, μέχρι ποιά πρέπει να είναι η στάση τους απέναντι στον αντανισμό. Λέγοντας με όλα αυτά ότι η σεξουαλικότητα είναι φυσική και ωραία, όχι «αμαρτωλή» και «χυδαία», η σεξουαλική περιέργεια φυσική, ο αντανισμός έπισης, προϋποθέτει ωστόσο αντίσταση του αναγνώστη να δεχτεί αυτές τις αλήθειες και τείνει να γκρεμίσει τις κοινωνικές και ήθικες αναστολές, που θεωρεί πώς έχουν οι γονείς στους οποίους απευθύνεται. Τό βιβλίο είναι σίγουρα χρήσιμο τόσο για τους γονείς ως γονείς όσο και για τους γονείς ως σεξουαλικά όντα.

Τό βιβλίο του Μυλντόρφ για τό Ρόλο του πατέρα στην οικογένεια διαφέρει από τά προηγούμενα, γιατί απευθύνεται σ' ένα κοινό άνθρωπων με σύγχρονους προβληματισμούς, που άμφισβητούν τις παραδοσιακές κοινωνικές άξιες. Στόχος του συγγραφέα δέν είναι καθόλου να δείξει τά άρνητικά στοιχεία μιās παραδοσιακής συμπεριφοράς και ιδεολογίας, αλλά αντίθετα να δάλει έπιστημονικές άποχρώσεις στην άμφισβήτηση των άξιων αυτών. Παίρνει σάν δεδομένο ότι στην εποχή μας ή οικογένεια είναι ένας δεσμός που έχει κλονιστεί και όλες οι άξιες της άμφισβητούνται. Θεωρεί έπισης γνωστή και διαδεδομένη την άποψη ότι στην κοινωνία μας κάθε εικόνα της έξουσίας είναι μιá «πατρική» μορφή, και βασικά θέλει να δείξει ότι ή σωστή αυτή ταύτιση, που φανερώνει «κρίση έξουσίας», κινούνεύει να όδηγήσει στη λαθεμένη αντίληψη για την «κρίση της πατρότητας» και να καταλήξει στην άμφισβήτηση του όλου του πατέρα. Χρησιμοποιώντας τις έν-

τσιτσα 1, κ μπουμπουλίνας

πλέθρον

τηλ. 883.4692

βιβλία

ΑΓΓΛΙΚΑ
ΓΑΛΛΙΚΑ
ΒΙΒΛΙΑ

ΤΕΧΝΗ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟ
ΝΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΝΑ
ΓΝΩΣΤΗΡΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΛΕΘΡΟΝ

FRANCIS PONCE

‘Η φωνή των πραγμάτων

Μετάφραση: Χριστόφορος Λιοντάκης

✦

PAUL VALÉRY

Τό Παραθαλάσσιο Νεκροταφείο

‘Η Νεαρή Μοίρα

Εισαγωγή-μετάφραση: ‘Αν. Γιανναράς

✦

YVES YVES ZAMVAT'N

‘Εμείς

Μετάφραση: ‘Αλίκη ‘Αλεξανδράκη

✦

HENRY JAMES

Οι Εόρμηται

Μετάφραση: Νίκος Λαμπρόπουλος

✦

PIERRE LOUIS

‘Η γυναίκα και τό νευρόσπαστο

Μετάφραση: Γιώργος Καραβασίλης

ΒΑΣΟΣ ΒΑΡΙΚΑΣ

Κ. Γ. Καρυωτάκης — Κ. Βάρναλης

(Β' έκδοση)

Πρόλογος: ‘Αλέξης Ζήρας

✦

ΒΑΣΟΣ ΒΑΡΙΚΑΣ

‘Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία

[1939]

(Β' έκδοση)

Πρόλογος: ‘Αλ. Ξ. ‘Αργυρίου

✦

ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ

Θεωρία μορφών

(Ζίντ, Κάφκα, Μαυρό, Χεμινγκουάι, Καμύ, Ζ. Π. Σάρτρ)

✦

Δ. ΝΙΚΟΛΑΡΕΙΖΗΣ

Δοκίμια Κριτικής

(Β' έκδοση)

✦

MAURICE NANDEAU

‘Ιστορία του σουρρεαλισμού

Μετάφραση: ‘Αλεξ. Παπαθανασοπούλου

τα γυριζω • και γραμματα γυριζω

νοιες της ψυχαναλυτικής θεωρίας, έξηγει ότι η «κρίση εξουσίας», που παρατηρείται, δέν είναι ψυχολογικό φαινόμενο, αλλά πολιτική εκδήλωση κοινωνικοοικονομικών αναστατώσεων. Καί αναλύει τήν αναγκαιότητα της πατρικής λειτουργίας για τό όμαλό «πέραςμα» του παιδιού από τήν οιδιπόδεια κατάσταση. Αναλύει πώς ό πατέρας είναι ό ρυθμιστής της απόστασης ανάμεσα στή μάνα και τό παιδί, ή «άρχική μορφή της μεταβίβασης», ό πρώτος «άλλος» που γίνεται αντίληπτός από τό παιδί έκτος από τή μάνα, αποφασιστικός παράγοντας στήν όργάνωση της σεξουαλικής ζωής του παιδιού, καθώς και αποφασιστικός παράγοντας για τή συναισθηματική πρόσκρουση της σεξουαλικής του διαφοροποίησης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ή πατρική στέρηση άποτελεί για ψυχολογικούς λόγους μεγαλύτερο πρόβλημα από τήν πατρική καταπίεση, που όφείλεται στήν παρέκκλιση της ταύτισης πατρικού ρόλου και εξουσίας, ταύτιση ώστόσο που τά αίτια της είναι κοινωνικά.

Η διανοητική ανάπτυξη του παιδιού του Λομπάρντο Ραντίτσε έχει ένα σπάνιο προτέρημα, είναι έξίσου ενδιαφέρον για τούς ειδικούς και για τή μεγάλη μάζα. Αφορά τό μεγάλο πρόβλημα της ευφυίας και της δημιουργικότητας, μέ βάση τήν επιστημονική προϋπόθεση ότι ή ευφυία βασικά καλλιεργείται ή αναστέλλεται από τό οικογενειακό, σχολικό και γενικό μορφωτικό περιβάλλον. Όπως όλοι όσοι ασχολούνται μέ τό πρόβλημα της διανοητικής ανάπτυξης των παιδιών, ό συγγραφέας δείχνει πώς, μέ ποιούς τρόπους, μέ τή λαθεμένη διαπαιδαγώγηση από τό οικογενειακό και σχολικό κυρίως περιβάλλον, καταστρέφονται οι μεγάλες δημιουργικές ικανότητες που βρίσκονται σε κάθε παιδί. Τό βασικό του συμπέρασμα είναι τούτο: ή ευφυία καλλιεργείται και αναπτύσσεται μέσα από διαδικασίες έρευνητικές, μέ τήν άπορία, τά έρωτηματικά, τό ψάξιμο για τήν άπάντηση. Βασική ανασταλτική δύναμη στήν έξυπνάδα είναι ή δογματισμός, δηλαδή οι έτοιμες λύσεις, ή προσφορά άπάντησης για

όλα τά έρωτήματα, τό κλειστό κύκλωμα μέσα στο όποιο είναι σαφώς χωρισμένο τό καλό και τό κακό, τό σωστό και τό λάθος. Βασική ανασταλτική δύναμη στήν ανάπτυξη της ευφυίας είναι οι άπόλυτες αλήθειες. Συμπεραίνει έτσι ότι τό ίδιο συντηρητικό και αντιπαραγωγικό μυαλό διαμορφώνεται είτε μέ τίς άπόλυτες αλήθειες της θρησκείας, είτε μέ τό δογματικό μαρξισμό (ας σημειωθεί ότι ό συγγραφέας είναι μέλος του ΚΚΙ). Αποδεικνύει με πειστικό τρόπο ότι όλα ανεξαιρέτως τά θέματα είναι κατάλληλα για τό παιδί, και ότι ή λογοκρισία των ένηλικων που γίνεται για νά προστατευτεί τό παιδί από τήν άμφιβολία και τή σύγκρουση άξιών, είναι λαθεμένη. Άλλωστε λογοκρίνονται κυρίως πληροφορίες για τά θέματα της σεξουαλικότητας και της πολιτικής, που έτσι κι άλλώς γνωρίζει

ή θέλει νά γνωρίσει τό παιδί μέσα στήν τάση νά διαμορφώσει τήν προσωπικότητά του, και ή λογοκρισία αυτή μόνο άρνητικές συνέπειες έχει. Κι αυτοί οι ίδιοι ένήλικες που θεωρούν άκατάλληλα τά θέματα του έρωτα και του σεξ, προσφέρουν σάν κατάλληλες στά παιδιά πληροφορίες πολεμικές, που συχνά άποτελούν πραγματική άνθολογία άμοιότητων, βασανιστηρίων, σκοτωμών και σίγουρα έχουν άρνητικές επιπτώσεις. Τό διβλίο περιέχει ακόμα περιγραφές των δυνατοτήτων καλλιέργειας και ανάπτυξης της παιδικής ευφυίας, μέ τρόπους πρακτικά έφικτους από τήν οικογένεια, και μάλιστα τήν οικογένεια που δέν άνήκει στα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα ή δέν άποτελείται από γονείς διανοούμενους.

Τό σχολείο του λαού του Σελε-

Βραβείο Έστίας Ν. Σμύρνης

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΧΟΝΔΡΟΚΟΥΚΗΣ

Υποστράτηγος έ. ά. - Βουλευτής Πειραιώς - Νήσων

Η ΘΕΑΤΗ ΠΛΕΥΡΑ

ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ

Έννιάκοις μέρες ζωής
στο ΝΑΤΟ Σμύρνης

άλλα βιβλία του συγγραφέα:

- ΟΙ ΑΝΕΝΤΙΜΟΙ ΚΑΙ Ο «ΑΞΠΙΔΑ»
- ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΩΣΤΗ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΝΣΤΟΛΟΥ ΠΟΛΙΤΗ
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΝΣΤΡΑΤΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΛΡΟΣ

Πανεπιστημίου 44 - Τηλ. 3615.783

και γραμματα γινωριζω • και γραμμα

στέν Φρενέ είναι τό σημαντικότερο ίσως βιβλίο απ' όλα. Στην πράξη δέν είναι ένα βιβλίο. Τό 1969 και μέ τόν παραπάνω τίτλο έγινε στό Παρίσι (άπό τίς εκδόσεις Μασπερό) επανέκδοση σέ ένα τόμο δύο βιβλίων του Φρενέ: *Τό σύγχρονο γαλλικό σχολείο*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1945 και *Οί παιδαγωγικές σταθερές*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1964. 'Η εκδοση των δύο αυτών κειμένων μαζί είναι πολύ χρήσιμη, γιατί και τά δύο αποτελούν βιβλία γενικά, ένα είδος οδηγών πού παραπέμπουν σέ όλα τά άλλα ειδικότερα βιβλία του συγγραφέα. Είναι βέβαια κρίμα πού αυτό δέν αναφέρεται στην ελληνική έκδοση, όπως και τό γεγονός ότι λείπει μιά εισαγωγή μέ πληροφορίες για τό Γάλλο αυτό δάσκαλο, πού για 50 χρόνια περίπου δούλεψε μέ μεγάλο πείσμα και ανανέωσε τή γαλλική εκπαίδευση. 'Ο Φρενέ έφτιαξε ένα άλλο σχολείο (νηπιαγωγείο και δημοτικό - σήμερα ή μέθοδος εφαρμόζεται και στό γυμνάσιο). Έκτός από τή θεωρητική του αξία, τό σχολείο Φρενέ (μέρος τής δημόσιας εκπαίδευσης) έχει και τό τεράστιο προτέρημα ν' αποτελεί μιά μέθοδο πολλά χρόνια

μελετημένη, πού βελτιώνεται διαρκώς μέ τήν εφαρμογή, σέ διάφορα δημόσια σχολεία. Τό πρώτο μέρος αποτελεί βασικά πρακτικό οδηγό για τήν υλική και τεχνική οργάνωση του «λαϊκού σχολείου». Περιγράφει από τό πώς πρέπει νά οργανώνεται ο χώρος τής τάξης και του σχολείου, ως τίς μεθόδους διδασκαλίας, τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας, τή χρήση του κινηματογράφου, τής γραφομηχανής, των δίσκων γραμμοφώνου και του τυπογραφείου (κυρίως του τυπογραφείου) για τή διδασκαλία στο δημοτικό. Τό δεύτερο μέρος είναι πιο θεωρητικό, και σχηματοποιεί τίς γενικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται όλη ή ανανεωτική αντίληψη του Φρενέ. Είναι ένα βιβλίο πού θά έπρεπε νά διαβάσουν όλοι ανεξαιρέτως οί δάσκαλοι, νηπιαγωγοί και καθηγητές του γυμνασίου, κι ακόμα οί γονείς και ίσως όλοι οί ενήλικες και τά παιδιά. Γραμμένο απλά, είναι προσιτό σέ όλους: μεγάλους και μικρούς, μορφωμένους και ανεκπαιδευτους. Δέν είναι ωστόσο καθόλου εκλαικιστικό μέ τήν έννοια τής παραφθοράς για νά γίνει κατανοητό: χρησιμοποιεί αυστηρά τίς επιστημονικές

έννοιες και συγχρόνως, μέ παραδείγματα και παραβολές, όλα τά θέματα γίνονται κατανοητά κι ακόμα πειστικά κι ευχάριστα κι ενδιαφέροντα για τόν καθένα.

Οί παιδαγωγικές αρχές τίς οποίες στηρίζεται χρειάζονται αρκετό χώρο για νά συνοψιστούν, θά περιοριστώ στις θεμελιώδεις. 'Ο Φρενέ ξεκινάει από τή διαπίστωση ότι τό παραδοσιακό σχολείο, τό σχολείο πού έχουμε: καλλιεργεί τήν άποτυχία, αναστέλλει τήν εύφύια, καταστρέφει τίς κλίσεις, καλλιεργεί τόν ανταγωνισμό, διαμορφώνει αντιδραστικά μυαλά και αναπαράγει άμαθείς και κουτούς. Θεωρεί τό σχολείο αποκλειστικά υπεύθυνο για τούς μαθητές πού «δέν παίρνουν τά γράμματα», πού «άργοϋν» νά μάθουν ανάγνωση, ή είναι άνορθόγραφοι, ή δέ δείχνουν κλίση για τά μαθηματικά κ.ο.κ.

Δοκίμασε νά φτιάξει ένα σχολείο ακριβώς αντίθετο. Στηρίζεται καταρχήν στην ψυχολογική αρχή ότι τό παιδί είναι μιά προσωπικότητα όπως ο ενήλικας και καταργεί κάθε είδους καταναγκασμό ή έπιβολή στο παιδί τής θέλησης του μεγάλου. Στηρίζει τή μάθηση στην ανάπτυξη

ΚΑΘΕ ΠΡΟΙ

αφραζε

διαβαζε

διαβιδε

την **ΑΥΓΗ**

τη δίκμη 68

ΦΩΝΗ

ΘΟΥΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ όργανο του
'ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ'

να μωριζω • και γραμματα μωριζω

των χειρωνακτικών αρχικά ικανοτήτων, αυτό που λέει «ψηλαφτή εμπειρία», αποδεικνύοντας πόσο ανασταλτική στην ανάπτυξη της «εύφυιας» είναι η αντιπαράθεση εύφυιας και χειρωνακτικής επίδειξης. Στηρίζει τη μάθηση στο ενδιαφέρον του μαθητή, θεωρεί χρέος του δασκάλου όχι να πείσει ή να αναγκάσει το μαθητή να αποκτήσει κάποιες γνώσεις, αλλά να του αποδείξει σε τι χρησιμεύουν οι γνώσεις αυτές, σε τι του χρησιμεύουν πρακτικά και άμεσα και όχι όταν θα μεγαλώσει. Έπειδή είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς σε λίγες γραμμές τη θεωρία αυτή την άμεσα συνδεδεμένη με την πρακτική της, ως προσθέσω ακόμα ότι το σχολείο Φρενέ δεν έχει θρανία· ο δάσκαλος δεν «κάνει» το μάθημα, είναι ένα είδος συντονιστή· δεν υπάρχουν βαθμοί· δε χρησιμοποιούνται κόκκινα μολύβια για τη διόρθωση, άλλωστε δε διορθώνει ο δάσκαλος, αλλά οι μαθητές· ή γραφή και η ορθογραφία μαθαίνονται με το σχολικό τυπογραφείο και τα εγχειρίδια τα φτιάχνουν οι μαθητές.

Τό σημαντικότερο απ' όλα είναι ότι ο Φρενέ κατάφερε να αποδείξει πώς είναι μάγος. Πιστεύοντας πώς κάθε παιδί είναι και μία δύναμη μεγαλοφυΐα, έκανε παιδαγωγικά θαύματα, που μόνο αυτά ανάγκασαν τους διάφορους εκπαιδευτικούς να δεχτούν τις μεθόδους του, με όλα όσα παράξενα και τολμηρά προτείνει. Θέλοντας ένα σχολείο που οι μαθητές να τό αγαπούν, όπου θά καλλιεργείται η εύφυια τους, όπου θά ανοίγεται ο δρόμος για την πλήρη αξιοποίηση των ικανοτήτων του καθενός, ένα σχολείο όπου στόχος είναι η επιτυχία όλων των μαθητών και η προετοιμασία ενηλίκων με δημοκρατικό πνεύμα και κοινωνικότητα, έφτιαξε συγχρόνως ένα σχολείο υψηλής ποιότητας με «άριστους», ακόμα και κατά την παραδοσιακή λογική των εξεταστών του ακαδημαϊκού απολυτηρίου.

Άννα Φραγκουδάκη

Όριζοντες του κόσμου

του Κώστα Άξελου

Έκδ. Δωδώνη, μετάφρ. Μαρίας Λάζου,
Άθήνα 1978, σελ. 178

Όσοι ασχολούνται στον τόπο μας με τη φιλοσοφία, είναι σά να έχουν κάνει κάποια σιωπηρή συμφωνία: κατά κανόνα κανείς δεν καταπιάνεται με τό έργο όμότεχού του. Έτσι δεν ένοχλει ό ένας τον άλλο. Και μ' αυτό τον τρόπο ό φιλοσοφικός λόγος περιορίζεται σε λόγους παράλληλους ή αποκλίνοντες, χωρίς σύγκρουση και γόνιμο διάλογο. Τό σημείωμα που ακολουθεί προσπαθεί να αποτελέσει εξαίρεση στον κανόνα.

Ό Κ. Άξελός θέλει να είναι «μεταφιλόσοφος», «πλανητικός» φιλόσοφος, κλπ. Είναι φιλόσοφος των «οριζόντων». Άλλά καθώς θά προσπαθήσουμε να δείξουμε, οι όριζοντες του δεν είναι άλλο από όμύχλη που επικαλύπτει τον πραγματικό κόσμο, τά προβλήματα και τίς ένδεχόμενες προοπτικές του.

Τό βιβλίο του Α. δεν παρουσιάζεται και δεν κρίνεται εύκολα. Όχι επειδή συμβαίνει να αποτελείται από 6 σχετικά ανεξάρτητα κείμενα, σύν μία εισαγωγή και ένα συμπληρωματικό σημείωμα. Ότε γιατί με τό ήρακλειτο - χαϊντεγκεριανό ύφος του, γίνεται δυσνόητο. Η αίτια δρίσκεται στο ότι τό βιβλίο δεν έχει αντικείμενο. Είναι λόγος άδιάκοπος, μεγαλόστομος, γεμάτος μεταφορές και γλωσσικά παιχνίδια, που μετωρίζεται έξω από τό χώρο και τό χρόνο, έξω από την πραγματικότητα και την ιστορία. Ό κόσμος του Α. είναι άνυπαρκτος: δεν είναι ούτε η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα με τίς αντιθέσεις, τίς συγκρούσεις και τό γίγνεσθαί της, δεν είναι ούτε η φύση ιδωμένη μέσα από τη νεώτερη επιστήμη, δεν είναι ούτε ό κόσμος των προσωπικατικών. Η «πλανητική» και «μεταφιλοσοφική» σκέψη του Α. συγκροτείται από ένα σύνολο άκαθόριστων έννοιών, που σπάνια προσεγγίζουν τον πραγματικό κόσμο.

Ένα κύριο χαρακτηριστικό του Α. είναι ότι δεν όρίζει σχεδόν ποτέ τίς έννοιές του. Διαβάζοντας τό βιβλίο, συναντά κανείς άδιάκοπα έννοιες όπως: χρόνος, όριζοντες, παιχνίδι, κόσμος, κοσμική οίκουμένη, σύνολο των συνόλων, τέλος της ιστορίας, μεταϊστορικός άνθρωπος, μεταφιλοσοφία, παιχνίδι του ανθρώπου και της ήθικης του, μεταδιδασκαλία, μυθολογικός όρίζοντας, όρίζοντας των όριζόντων, παιδικότητα, άφέλεια, κλπ. Όστόσο σπάνια θά βρει κάποιο όρισμό των έννοιών αυτών. Άλλοτε θάλί θά συναντήσει, σε διαφο-

ρετικά σημεία, διαφορετικούς όρισμούς.

Η άοριστία των έννοιών συνυπάρχει άρμονικά με άοριστες φράσεις, που δεν είναι άλλο από ναρκισσεύμενος δερμπαλισμός. Μερικά δείγματα: 'Η μεταφυσική, που δεν είναι αλτία ούτε άποτέλεσμα, αλλά μία μηχανογραφία (σελ. 29). Μηδενισμένο μηδέν... Μονοτριδιάστατη όλότητα του πεπερασμένου, του παρόντος και του μέλλοντος χρόνου που μάς περιέχει (32). Οι θνητοί θνητοποιούν τό θάνατο... Ό ύποκειμενισμός της ύποκειμενικότητας του ύποκειμένου και ό αντικειμενισμός της αντικειμενικότητας του αντικείμενου (66). Τό ύποκειμενο άπολυτοποιημένο και κοινωνικοποιημένο, προχωρεί προς την έξοργιστική παρακμή του (16). Τό «πλήρες» και τό συμπαγές είναι κενά, και τό κενό είναι γελοιωδώς καλλωπισμένο (67). Η ώρα της μετριότητας... Καιροί της άμχανίας... Έποχή της άρχης και του τέλους της ιστορίας... Η άφέλεια των τρόπων που απαιτείται στο έξής από κείνους που πρέπει να πάρουν τό λόγο γυρνεί την έμπνευση... Ότε τό λεξιλόγιό μας, ούτε η σύνταξη μας, ούτε η πράξη μας μπορούν να άποφύγουν αυτό τό παιχνίδι του συνόλου των συνόλων που ξεπερνάει κάθε πλατύ ή πηγμένο σύνολο (116), κλπ.

Η παρέλαση μπορούσε να κρατήσει πολύ. Άλλά είναι ήδη άρκετά μακριά.

Μετά από τίς εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, θά επιχειρήσουμε να ανασύρουμε από τον άκeanό του λόγου μερικές βασικές έννοιες ή ερωτήματα, που θά επέτρεπαν ίσως μία κάπως συγκεκριμένη κριτική παρουσίαση της σκέψης του Α.

Ό Άξελός θέλει να είναι πλανητικός και μεταδιαλεκτικός. «Σέ μάς μένει να κάνουμε ένα βήμα στα μεταφιλοσοφικά και προϊστορικά πεδία». Η φιλοσοφία του Α. είναι «μεταδιαλεκτική και ιστορικοθεωρητική», είναι «πλανητική σκέψη της περιπλάνησης του παιχνιδιού του κόσμου», που «θά μαζέψει όλα τά κομμάτια σε ένα σύνολο». Άς μή ζητήσουμε εξηγήσεις για τά προηγούμενα. Όστόσο φαίνεται ότι η σκέψη έχει σαν αντικείμενο τό «παιχνίδι του κόσμου».

Άλλά τί είναι κόσμος; Ίδού ένας όρισμός: «Ό Κόσμος είναι, όπως και ό

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

χρόνος, ό όρίζοντας όποιουδήποτε ύπάρχει και γίνεται, παράγεται και αναπαράγεται και ξεδιπλώνεται σάν Παιχνίδι, δηλαδή παίζεται, μέσα άπ' όλες τις αντίληψεις και τις αντιδράσεις, μέσα άπό τά παιχνίδια μας» (76). Καί ή έρευνα είναι «έξερεύνηση του· Είναι - Μηδέν και του όλου - τίποτα σάν παιχνίδι».

Δέ θά συναντήσουμε στόν Α. κάποια άποσαφήνιση των σχέσεων ύποκείμενου - άντικείμενου. (Ό κόσμος παίζεται μέσα άπό τά παιχνίδια μας!). Έτσι για χάρη των «ορίζόντων», πού όλο και χάνονται, χάσαμε τή συγκεκριμένη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα. Για χάρη του Πλανητικού παιχνιδιού μηδενίσαμε τις συγκρούσεις, τά προ-όλήματα και τις έλπίδες (γιατί όχι;) τής έποχής μας. Για χάρη τής «μεταδιαλεκτικής» άπορρίψαμε τή διαλεκτική του συγκεκριμένου, τής ποιότητας, τή διαλεκτική του μέρους και του όλου. Θελήσαμε νά ύψωθούμε πάνω άπό τους κοινούς θνητούς, και γίναμε σαπουνόφουσκα.

Σκέψη μεταδιαλεκτική και πλανητική! Φιλοσοφία πού έχει όρια και πού

«φτάνει κιόλας στό τέλος τής!» Σκέψη όδοιπορούσα πού άπελευθερώνει άλήθειες «πού έχουν σά βάση τήν περιπλάνηση πού αυτή καθεαυτή δέν έχει βάση!» Σκέψη τολμηρή, πού μπορεί νά δεχτεί «ένα μεταφιλοσοφικό μεταϊστορικό κάλεσμα, άν τολμήσει νά άνοιχτεί». (Νά τό δεχτεί άπό πού; Νά άνοιχτεί πρós τά πού;) Σκέψη μεταφιλοσοφική, πέρα άπό τόν Χριστό και τόν Μάρξ, κλπ.

Άλλά σέ τί μπορεί νά χρειαστεί αυτή ή σκέψη; Κατά τόν Α., θά μπορούσε ή ανθρωπότητα νά μη χρειαστεί μία τέτα σκέψη, ή μία τέτοια σκέψη νά μη χρειάζεται τήν ανθρωπότητα (78). Τό ότι μπορεί ή ανθρωπότητα νά μη χρειάζεται μία τέτοια σκέψη, είναι κάτι πού τό κατανοούμε. Άλλά τί σημαίνει ότι μία τέτοια σκέψη μπορεί νά μη χρειάζεται τήν ανθρωπότητα;

Ό κόσμος κατά τόν Α. είναι όρίζοντες: «ορίζοντες φλογεροί, φλεγόμενος κόσμος». (Οί όρίζοντες καίγονται, ό κόσμος, ή και τά δύο;). Καί ότι γίνεται, είναι «τό παιχνίδι των όρίζόντων του κόσμου, των δίχως όρίζοντα όρίζόντων» (139). Άλλά ό κόσμος είναι όρί-

ζοντες ή έχει όρίζοντες; Δέν έχει φαίνεται νόημα νά δοθεί μία άπάντηση σ' αυτό τό ερώτημα. Πάντως: «Πέρα άπό τους όρίζοντες του κόσμου δέν ύπάρχει τίποτε, άπολύτως τίποτε. Ό κόσμος είναι άπό μόνος του αυτό τό είναι - μηδέν, αυτό τό όλο-τίποτε, πού μάς περικυκλώνει και μάς έκμηδενίζει. Όλα περιέχονται σ' αυτούς τους όρίζοντες πού μένουν κρυμμένοι».

Τά προηγούμενα βέβαια δέν έμποδίζουν τό φιλόσοφό μας νά δεβαιώσει ότι πέρα άπό τόν όρατό όρίζοντα, «είναι οί "ορίζοντες" του άόρατου κόσμου». Τώρα, ό «άόρατος κόσμος» είναι πάλι κι αυτός κόσμος όρίζόντων, κόσμος πνευμάτων, ή κόσμος του τίποτα; Κι όλοι αυτοί οί κόσμοι είναι και οί όρίζοντες τους; Καί τί σχέση έχουν μέ τόν κόσμο μας, και μέ τους φυσικούς και τους κοινωνικούς του όρίζοντες; Έρωτήματα άφελή, προ/μεταδιαλεκτικής σκέψης, άνίκανης νά συλλάβει «τό παιχνίδι των όρίζόντων του κόσμου, των δίχως όρίζοντα όρίζόντων»!

Η έννοια του παιχνιδιού επανέρχεται σταθερά στά κείμενα του Α. Φαίνεται πώς ή έννοια είναι πολυσήμαντη.

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Εργαστήριο έκδόσεων - έκδοσεις - έκδοσεις - έκδοσεις και παιδείας

Η ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΗΜΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ
ΤΟ ΙΣΧΥΡΟΤΕΡΟΝ ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Επιμέλεια έκδοσης: ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ • Έκδοση: 1970
Διεύθυνση: Εργαστήριο προ-βιβλιοθηκών • Έκδοση: 1970 • Αρμόδιος
για τήν έκδοση: ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ • Έκδοση: 1970
Η έκδοση είναι δωρεάν.

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ

ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ

ΣΤΗ

δημοκρατική συνεργασία

και τον

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

να ζωριζω • και γραμματα ζωριζω

Σιγά - σιγά ξεκαθαρίζει ίσως ή σημασία της λέξης: *σάν παιχνίδι του κόσμου*. Τό παιχνίδι κατά τόν Α. «ξεπερνάει τήν ανθρωπότητα πού, μέ τή σειρά της, αναπληρώνει τήν ιδέα της φύσης και της ιστορίας». Ταυτόχρονα «τό παιχνίδι του κόσμου και τό παιχνίδι του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, στέκουν απόμακρα τόνα από τ' άλλο και σχετικά τόνα μέ τ' άλλο» (19). Τέλος, ό Α. μιλάει για «τό παιχνίδι του κόσμου πού κι αυτό δέν υπάρχει».

Ό κοινός θνητός θά βρει τά προηγούμενα άσαφή και άσυνάρτητα. Τόσο τό χειρότερο γι' αυτόν. Πάντως, κατά τό φιλόσοφό μας, «όλοι οί άνθρωποι έχουν πιαστεί στήν παγίδα του παιχνιδιού» (Ποιού; Πώς; Δηλαδή;). Πρέπει λοιπόν νά κατανοήσουμε αυτό τό «παιχνίδι». Μέ ποιο μέσον; Μά προφανώς μέ τή δόηθεια της πλανητικής σκέψης. «Η πλανητική σκέψη του παιχνιδιού του κόσμου - έχοντας κιόλας άρχισεί νά ξετυλίγεται αλλά παραμένοντας μελλοντική - άποτελεί και τό ύψιστο καθήκον μας».

Αλλά τί καθήκοντα είναι δυνατόν νά μάς επιβάλλονται άπέναντι στο Μηδέν; Άς δούμε: «Τί πρέπει νά κάνουμε λοιπόν έμεις οί άναγνώστες και οί ταχυδρόμοι του παιχνιδιού και των παιχνιδιών; Τό καθήκον μας συνίσταται στο νά μάθουμε νά διαβάσουμε στο κάθε παιχνίδι του κόσμου οποιοδήποτε άλλο παιχνίδι, και κυρίως τό παιχνίδι του κόσμου. Και όχι μονάχα νά διαβάσουμε άλλα και νά παίξουμε: αντισηφώντας τους κανόνες, άν χρειαστεί (86). «Όλα λοιπόν είναι παιχνίδι. Και φυσικά ή ζωή, πού άξίζει «νά τήν παίξουμε». Ώστόσο: «Όλα τά παιχνίδια έχουν κιόλας παιχτεί. Λοιπόν, δέν μάς μένει τίποτα άλλο παρά νά ματαιωθεί έξίσου και τό παιχνίδι του συνόλου των συνόλων».

Ξαναρωτάμε: Τί είναι κόσμος; Τί σημαίνει παιχνίδι; Τί σημαίνει πώς όλα τά παιχνίδια έχουν κιόλας παιχτεί; Αφελή έρωτήματα, σκέψης πού χαμοπετά πάνω στον κόσμο των πραγμάτων, άνικανή νά επισκοπήσει τους φλεγόμενους όρίζοντες των φλεγόμενων κόσμων! Ώστόσο κάτι συγκεκριμένο προκύπτει από τούτο τό παιχνίδι «του συνόλου των συνόλων»: «Τό μαχητικό και μαχόμενο παιχνίδι συντριβεί τους πυγμαίους και κάνει κάθε επιθυμία για μεγάλη μυστική έξουσία, ένα από τά άνοιγματα του όρίζοντα;» (139). Οί «πυγμαίοι» είναι προφανώς όντα κατώτερα. Άλλά τότε οί άξιοι για τό παιχνίδι είναι οί υπεράνθρωποι; Και ή επιθυμία για «μεγάλη μυστική έξουσία» είναι ή επιθυμία των υπεράνθρώπων; Και τί θυμίζουν όλα αυτά τά ύπο/ύπερ-άνθρωπικά, τριάντα πέντε χρόνια μετά τή συντριβή της πρώτης γενεάς των «υπεράνθρώπων»;

Κατά τόν Χάιντεγκερ, ή ουσία του Ώντος είναι τό Παιχνίδι τό ίδιο. Στο παιχνίδι αυτό, γράφει ό Α., ό άνθρωπος είναι ό κατεξοχήν παίκτης. Άλλά είναι και ό μόνιμα χαμένος. Τελικά «παίζουμε μέ τό θάνατο». Ώστόσο ό ήρωϊκός μηδενισμός δέν καταθέτει τά όπλα: «Η πλανητική σκέψη και πράξη του παιχνιδιού του κόσμου θά πρέπει νά τολμήσει νά άποκρυπτογραφήσει τους μύθους, νά άποκωδικοποιήσει τά μηνύματά της, ξέροντας καλά πώς κι αυτή ή ίδια θά ύποκύψει στα χτυπήματά τους». Καθώς βλέπει ό άναγνώστης, μένουμε ως έδώ στο επίπεδο των μεγαλόστομων, κενών δεβαιώσεων.

Στόν Χέγκελ και μετά από τόν Χέγκελ, γράφει ό Α., τίθεται τό έρώτημα του τέλους της Ιστορίας. Κατά τόν Νίτσε, ζούμε στήν εποχή των τελευταίων ανθρώπων. Τό τέλος της Ιστορίας, ωστόσο, δέν έχει τέλος. Τό τέλος της Ιστορίας πού έξετάζουμε, «θά γνωρίσει τό θάνατο της ανθρώπινης μετριότητας, μέσα και διά μέσου της ανθρώπινης μετριότητας, πού φτάνει ως τήν πλανητοποίηση» (124). Τώρα, πώς ή μετριότητα θά πεθάνει διά μέσου της μετριότητας, είναι μία άλλη Ιστορία πού φαίνεται ότι δέ χρειάζεται νά έξηγηθεί.

Τί θά γίνει όμως ή ανθρωπότητα σ' αυτή τήν εποχή του τέλους της Ιστορίας; Ό θάνατος, κατά τό φιλόσοφό μας, είναι τό τέμα του ανθρώπινου και του παγκόσμιου παιχνιδιού. Παρά ταύτα, «ό άνθρωπος φαίνεται σά νά όφείλει νά 'ναι ή τελευταία λέξη του Άπόλυτου πού έγινε ανθρώπινη Ιστορία». Άλλά καθώς γνωρίζουμε, τό Άπόλυτο είναι συνήθως ό Θεός. Έτσι ό Άνθρωπος - Άπόλυτο, συναντιέται μέ τό Θεό: «Ό Θεός πού νίκησε τή φύση, έναρκαώθηκε Ιστορικά στον άνθρωπο... Ό μεταϊστορικός άνθρωπος δέ δρισκεται σά ίχνη του σχήματος: Ίησούς, Ναπολέοντας, Χέγκελ, σοσιαλιστικός λόγος» (128). «Όντο-θεολογική-θεολογία γίνεται Ιστορική ανθρωπολογία, ό άνθρωπος γίνεται θεός». Και ή «διαλεκτική» αυτή άπαιτεί και τό αντίστροφο: «Ό Θεός έχοντας γίνει άνθρωπος, θά θανατωθεί από τους ανθρώπους». Τέλος, καθότι αυτός έφα!

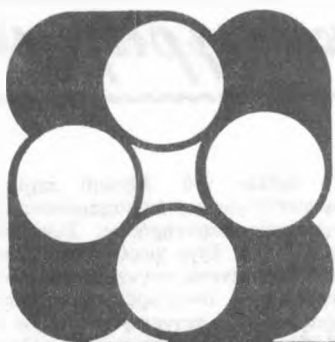
Έτσι λοιπόν, χωρίς νά συλλάβουμε τί είναι Ιστορία, κηρύξαμε τό τέλος της Ιστορίας και τήν έλευση της μεταϊστορίας, μέ τή θεοποίηση του ανθρώπου και μέ τήν ανθρωποποίηση και τή θανάτωση του Θεού. Ώρρα! Και συνεχίζουμε: «Η φύσις πεθαίνει όταν άποκαλύπτεται ό θεός. Ό θεός άρχίζει νά πεθαίνει και νά γίνεται άνθρωπος - υίός του Θεού και υίός του Άνθρώπου πού πεθαίνει πάνω στο Σταυρό - και θά πεθάνει «τελειωτικά» μόλις σκοτωθεί από τόν Άνθρωπο, τό Ύποκείμενο, πού στέκει στο κέντρο οποιουδήποτε ύπάρχει» (83). Η «μετα-διαλεκτική» είναι

κατά τόν Α. «αντιμυθολογική». Αυτό δέν τήν έμποδίζει νά παρουσιάζει για «πλανητική σκέψη» έννοιες και αντιλήψεις κατεξοχήν μυθολογικές, έξω από οποιαδήποτε άξίωση λογικής ή έπιστημονικότητας.

Συνεχίζουμε λοιπόν νά αϊθεροβατούμε στο χώρο της μετα-διαλεκτικο-θεολογικο-μυστικο-νιτσεικής πλανητικής σκέψης. Η μεταϊστορία είναι και θά είναι ή εποχή της περιπλάνησης. Και ρωτά ό φιλόσοφος: «Οί σιγμές της άναγνώρισης αυτής της περιπλάνησης θά καταφέρουν νά συλλάβουν τό λόγο μετα-οντο-λογικά και μετα-επιστημονικά και τή φυσική όλη μετα-επιστημονικά και τους μεταϊστορικούς λόγο και πράξη μεταφαινομενολογικά και ξανά μεταδιαλεκτικά;»

Δέ χρειάζεται νά άναζητήσουμε τό νόημα του έρωτήματος, ούτε μία ένδεχόμενη άπάντηση. Άλλωστε προς τί; Ώστόσο ό Α., γίνεται σιγμές - σιγμές συγκεκριμένος και ανθρώπινος: μέ τά πάθη του και μέ τίς κακίες του. Πέρα από τήν πίστη όρισμένων», γράφει, «ύπάρχει ή όλική και άπατηλή πίστη πού φαντάζεται πάντα έναν άλλο κόσμο, πού, σέ σύγκριση μέ τό δικό μας, θά 'ναι ό άλλος όλος». Ό πλατωνισμός, ό χριστιανισμός και ό σοσιαλισμός είναι οί μυθολογικοί φορες αυτής της πίστης, πού άτενίζει τό μέλλον σάν κάποια έπιστροφή στο παρελθόν πάνω σέ ένα σχέδιο άνώτερο» (23). Άνάμεσα στους μεγάλους μύθους δρισκεται, κατά τόν Α., «ό ολοκληρωτικός κομμουνισμός και ό άνθρωπος σά σύνολο (Μάρξ)». Ό μαρξισμός και ή ψυχανάλυση, «φιγούρες της πλώρης της μυθολογίας της τεχνολογικής εποχής και του άνύπαρκτου της, αναπαύονται έτσι σέ δικαιοδοσίες πού τους δόθηκαν από μία δύναμη πού δέν είναι δική τους». (Τί σημαίνει πάλι τούτη ή τελευταία φράση;). Τό καινούριο ή τό δήθεν καινούριο φοράει παλιώμενα ρούχα, και τελικά πρόκειται για «ρεύματα ούτοπιστικά πού αυτοονομάζονται επαναστατικά». Ό Μάρξ είναι ό θεμελιωτής του ολοκληρωτικού και δικτατορικού μαρξισμού, και ό υλισμός είναι άναποδογυρισμένος Ιδεαλισμός. Κι άκόμα: Δίχως άμφιβολία, μπορούμε νά σρέψουμε τόν Μάρξ έναντίον του μαρξισμού και των μαρξιστών και αυτούς έναντίον του. Ό σοσιαλισμός τέλος παραμένει ύπόθεση πίστης, και πεπωμένο της κάθε επανάστασης είναι νά «άποτυχάνει» στις ύψιστες επιδιώξεις.

Έδώ πιά δρισκομαστε σέ κάπως όρισμένο έδαφος. Άλλά ό μύθος και ή μυθολογική σκέψη σκιαγραφούνται άβθαίρετα, έξω από τόπο και χρόνο. Σέ συνέχεια, και έξίσου άσθαίρετα, χωρίς νά νοιώθει τήν άνάγκη κάποιας άνάλυσης και τεκμηρίωσης, ό Α. έντάσσει και τό μαρξισμό στή μυθολογική αντίληψη

Θεμέλια τῶν ἐπιστημῶν

Ν. ΑΝΤΩΝΙΟΥ
 Ν. ΑΥΓΕΛΗΣ
 Κ. ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ
 Α. ΖΑΧΑΡΙΟΥ
 Γ. ΚΑΡΑΣ
 Κ. ΚΑΡΟΥΜΠΑΛΟΣ
 Φ. ΚΑΦΑΤΟΣ
 Κ. ΚΡΙΜΠΑΣ
 Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ
 Σ. ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗΣ
 Π. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

GUTENBERG

ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

του κόσμου. Άκόμα περισσότερο: ο Μάρξ και ο Φρόντντ είναι αργοπορημένοι γεωμανο-εβραίοι προφήτες, που επιβάλλουν σάν ποινή στον άνθρωπο, μετά από τον Κοπέρνικο και τον Δαρβίνο, τήν τρίτη μεγάλη άποτυχία του. Πρόκειται για θεωρητικούς «που άνήκουν στο τέλος της φιλοσοφίας και στην εποχή της κυριαρχίας και συντριμμένης ύποκειμενικότητας» (96).

Η τελευταία φράση μας οδηγεί ξανά στη θερμπαλιστική άριστολογία. Άλλά ο «πλανητικός» αντιμαρξισμός έχει και άλλα βέλη: Ο φιλόσοφος μας διερωτάται μήπως «μιά μέρα ή μικρή ανθρωπότητά μας» θά καταλήξει «νά τινάξει στον άέρα τον πλανήτη γη». Στο μεταξύ, «οι διάφοροι και ποικιλόμορφοι έμπροσθοφύλακες της - συνήθως της άριστερας - θέλουν νά τήν καταστρέψουν (κομμάτια - κομμάτια ή σχεδόν ολόκληρη)». Μόνον άφελείς και ύποανάπτυκτοι έλπίζουν άκόμα σέ μιά («όλική») επανάσταση. Άλλά αυτό που δοηθάει τή μελέτη, είναι ή μη-επανάσταση» (ύπογρ. δική μου). Τό πρόβλημα μας είναι λοιπόν πρόβλημα «μελέτης»! Και ο Α. ρωτά άνήσυχος: ή μετα-διανόσή μας θά μπορέσει νά βαστάξει; (Ποιά είναι άλήθεια αυτή ή μεταδιανόση; Και τί δέν θά μπορέσει νά βαστάξει ή καυμένη;)

Άργοπορημένος προφήτης του 20ου αιώνα, ο Α. οραματίζεται τό μέλλον: «Η ανθρωπότητα θά κρατήσει άκόμα. Θά μπορούσε και θά 'θελε νά εξαφανιστεί από τό γήινο φλοιό; Δέ φαίνεται άκόμα πώς ήρθε ή στιγμή. Δέν τό θέλει κι ούτε τό μπορεί. Θέλει νά προχωρήσει κουτσαίνοντας και μάλιστα έρποντας» (135). Η ανθρωπότητα «μοιάζει νά 'ναι κιάλας ψόφια».

Ζούμε πράγματι σέ μιά άπογοητευτική εποχή! Οι στοχαστές «είναι τρομερά σπάνιοι» και σκέφτονται: Τό Παιχνίδι. Οι μελετητές παραμένουν φοδερά σπάνιοι, έκτός άν γίνονται άκόμα πιά σπάνιοι, αυτή τήν εποχή της άρχής του τέλους της ιστορίας. Τό γράψιμο είναι δραστηριότητα «παροδικά παθητική και σχεδόν θηλυκία». Ζούμε τό τέλος της ιστορίας, τό τέλος της ιστορίας του όριζοντα, τό τέλος της ιστορίας καθορισμένης σάν ιστορίας του νοϋ. Μέ τό τέλος της φιλοσοφίας τελειώνει και ο ανθρωπισμός, μέσα στην άτέλεια του άτέλειωτου. «Άλλά τί θά ακολουθήσει», διερωτάται ο Α., «τήν εποχή του διαρκούς τέλους της φιλοσοφίας, του τέλους του ανθρώπου και τό τέλος της ιστορίας;» (103)

Ίδου τά μεγάλα ερωτήματα! Αυτά έχουν πάντα μπροστά στά μάτια τους «οι τολμηροί», άφήνοντας στους άλλους τίς «ούτοπίες», ενώ αυτοί «ίκανοποιούνται στο νά μήν έχουν τόπο, στο

νά είναι «άτοποι». Οι τολμηροί έχουν φτάσει πολύ νωρίς για τους συγχρόνους τους», κι αντιμετωπίζουν τό ανθρώπινο γένος «μέσα σ' ένα κράμα οίκτου και έπαρσης» (38). Τά σχόλια είναι περιττά.

Ο μελετητής δέ σκέφτεται τίποτα άλλο «άπ' αυτό, τό Ένα - όλο, τό Παιχνίδι του Κόσμου». Αυτός βλέπει τό ανθρώπινο γένος μέ οίκτο και έπαρση. Ώστόσο «τό παιχνίδι της αγάπης, του έρωτισμού και της σεξουαλικότητας των μελετητών, άφορά τό ανθρώπινο γένος γενικότερα. Συνίσταται στο νά κάνει νά κλονιστούν οι όριζοντες που περιέχουν τό λόγο και τον έρωτα» (53). Γένοίτο!

Επιχειρήσαμε, στον περιορισμένο χώρο που διαθέταμε, νά σκιαγραφήσουμε κριτικά τό βιβλίο του Κώστα Άξελου. Οι παρεμβάσεις μας ήταν λακωνικές, γιατί τό βιβλίο είναι από μόνο του εύγλωττο. Θά κλείσουμε τώρα τούτο τό σημείωμα, μέ μερικές γενικές παρατηρήσεις.

Ζούμε σέ μιά μεταβατική και έξαιρετικά δύσκολη εποχή. Ζούμε τό τέλος του καπιταλισμού και τήν άρχή της δημιουργίας σοσιαλιστικών κοινωνιών. Η αντίθεση καπιταλισμού - επαναστατικών δυνάμεων δεσπόζει στην εποχή μας. Τήν ίδια στιγμή γεννιούνται νέες και συχνά άπροσδόκητες αντιθέσεις, μέσα από τήν προσπάθεια για τήν οικολόγηση νέων κοινωνικών μορφών. Στόν αιώνα μας μέ τήν ύψηλή τεχνολογία, δημιουργούνται έπίσης νέες αντιθέσεις άνάμεσα στον άνθρωπο και στή φύση, αντιθέσεις άδιώρατες στην εποχή του αϊσιόδοξου έπιστημονισμού.

Η φιλοσοφική σκέψη όφείλει νά είναι και στην εποχή μας, ή προπαντός στην εποχή μας, άγρυπνη και άνήσυχη. Όφείλει νά αναλύσει τό γίνεσθαι των σημερινών κοινωνιών, νά δει τίς βασικές τους αντιθέσεις και τους δρόμους που θά οδηγήσουν ίσως στή λύση τους. Όφείλει νά συμβάλει στο φωτισμό της πορείας του ανθρώπινου γένους. Σέ τούτους τους καιρούς της άποικολόγησης, όφείλει νά άποκαλύψει δυνατότητες και νά διαμορφώσει μιά νέα και λειτουργική φιλοσοφία του ανθρώπου.

Ο ρόλος της φιλοσοφίας είναι κατεξοχήν σημαντικός σήμερα. Άλλά για νά σταθεί στο ύψος της ιστορικής στιγμής, ή φιλοσοφία πρέπει νά περάσει μέσα από τό ειδικό και τό συγκεκριμένο: μέσα από τήν άνάλυση της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Δηλαδή μέσα από τήν ιστορία. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο, τή σύνδεση της δηλαδή μέ τό συγκεκριμένο και τήν κοινωνική πράξη, έχει έλλiδες νά άποφύγει τον κίνδυνο της ιδεολογικής κατασκευής.

Τό βιβλίο του Άξελου περιέχει άναμφισβήτητα και ενδιαφέρουσες και στοχαστικές παρατηρήσεις. Συνολικά, ώστόσο, είναι έργο χωρίς άντικείμενο. Όπου πάλι γίνεται συγκεκριμένο, είναι άνάγλυφος ο αντιμαρξιστικός χαρακτήρας του. Ο συγγραφέας θέλησε νά συλλάβει τό παγκόσμιο και τό αιώνιο, αλλά έχασε τό ύπαρκτό, μέ τον ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα του. Έτσι ο λόγος του γίνεται φτιαχτός, μεγαλόστομος και κενός. Τό βιβλίο θέλει νά θυμίσει Έράκλειτο και Χάιντεγγερ. Ώστόσο ο άποφθεγματικός, αντιθετικός και «προφητικός» λόγος του δέν είναι καταστάλαγμα σοφίας: είναι θφος και δέν πείθει.

Ζητάμε σοβαρότητα και αίσθηση εύθύνης και άπό τον τελευταίο πόλιτη. Τό βιβλίο που παρουσιάζουμε, τό χαρακτηρίζει μιά έξοργιστική άνευθυνότητα.

Τελικά, πέρα από ύποκειμενικές προθέσεις και αυταπάτες, τό έργο ύπάρχει καθεαυτό, έχει τό χαρακτήρα του, και άσκει μιά όρισμένη κοινωνική λειτουργία. Σά βιβλίο είναι χαρακτηριστικό δείγμα «άλλοτριωμένης συνείδησης ενός κόσμου άλλοτριωμένου». Τό άδιέξοδό του είναι έκφραση του άδιέξοδου μιάς συνείδησης που φαντάζεται ότι μπορεί νά λειτουργεί έξω από τήν εποχή της. Άλλά ή φιλοσοφία λειτουργεί, άνεξάρτητα από προθέσεις, προς όφελος κάποιας τάξης. Δέν ξερω βέβαια τί μπορεί νά πιστεύει ο Άξελός. Άλλά τό βιβλίο του - στο βαθμό που μπορεί νά τό πάρει κανείς στα σοβαρά - συμβάλλει στή σύγχυση και στή δημιουργία ψεύτικης συνείδησης.

Κι άκόμα ένα θέμα: Μιά από τίς συνένειες των περιπετειών των τελευταίων 40 χρόνων, είναι ότι ένα σημαντικό μέρος του πνευματικού κόσμου της χώρας μας ζει και εργάζεται στο έξωτερικό. Παρόλα όσα γράφονται, φαίνεται ότι οι κυβερνήσεις μας δέν πρόκειται νά άσχοληθούν σοβαρά μέ τον επαναπατρισμό αυτού του πνευματικού δυναμικού. Άλλά και από μακριά οι στοχαστές αυτοί μπορούν νά συμβάλλουν στην πολιτισμική άνάπτυξη του τόπου μας. Είναι λοιπόν πάντα εύπρόσδεκτοι από τό άναγνωστικό κοινό. Άλλά καλό θά είναι νά μή φαντάζονται ότι κομίζουν φώς σέ ύπανάπτυκτους ή σέ ίθαγενείς έξωτικών χωρών. Και ή περίπτωση του Άξελου δέν είναι διόλου ή μοναδική.

Σημείωση: Η μετάφραση του βιβλίου πρέπει νά ήταν έξαιρετικά δύσκολη, και φαίνεται πώς ή Μαρία Λάξου τά κατάφερε. Χαρά στην ύπομονή της!

E.I. Μπιτσάκης

τα γουριζω • και γραμμαρα γουριζω

Αιώνια παιδιά. Προφητεία για τήν Ἑλλάδα καί τούς Ἕλληνες

τοῦ Στέλιου Ράμφου

Ἐκδόσεις «Κέδρος», Ἀθήνα 1978, σ.σ. 96

«Ἄχ, φίλοι μου, πρέπει νά ξεπερά-
σομε καί τούς Ἕλληνες»
Νίτσε, Ἡ χαρούμενη ἐπιστήμη
§. 340

Ἡ νοηματική ἀφετηρία τοῦ ἔργου εἶναι μιά φράση ἀπό τόν πλατωνικό *Τίμαιο* (22b: «ἽΩ Σόλων, Σόλων», λέει ὁ Αἰγύπτιος ἱερέας στόν Ἀθηναῖο σοφό, «Ἕλληνες αἰεὶ παῖδες ἔστε, γέρον δέ Ἕλλην οὐκ ἔστιν») πού μέ «δεξιωσύνη» (σ. 9) ὁ Ράμφος ἐπιχειρεῖ ν' ἀναλύσει, ἀφού νομίζει πώς σ' αὐτήν συνοψίζεται «ἡ ἰδέα τοῦ Πλάτωνος περί ἑλληνισμοῦ: ἡ Ἑλλάδα σημαίνει γι' αὐτόν τήν νεότητα» (σ.10). Στό προλογικό σημεῖωμα διαγράφεται ξεκάθαρα ὁ ἄμεσος καί ὁ ἀπώτερος στόχος τῶν *Αἰώνιων παιδιῶν*: «Ἀναζητῶ σέ μιά φράση τοῦ Τιμαίου τό νόημα τοῦ ἑλληνισμοῦ καί ἀπαντῶ ἐμμέσως σέ ὠρισμένη κριτική ἀμφισβήτηση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας» (σ. 7).

Ἀποτολμώντας μιά συνολική θεώρηση τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ στόχου θά προσπαθῶ νά δείξω τί εἶδους «νόημα» βρίσκει ὁ Ράμφος στήν ἑλληνική διάρκεια καί τί σημαίνει νά ὑπερασπίζεται κανεῖς στήν ἐποχή μας τόν πλατωνισμό – καί μάλιστα πλατωνικά, δηλαδή μέ τήν ἀντιγραφή τῆς πλατωνικῆς μεθόδολογίας. Ἀρχίζω ἀπό τό τελευταῖο σημεῖο.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε γιά τό δάσκαλό του πώς «τήν τῶν λόγων ἰδέαν αὐτοῦ μεταξὺ ποιήματος καί πεζοῦ λόγου» (*Διογένης ὁ Λαέρτιος* III, 37). Καί ὁ Ράμφος ἐπιχειρεῖ νά «φιλοσοφήσει» ποιητικά. Τό ἀναντίρρητο, ὅμως, ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειάς του εἶναι νά μὴν ἔχουμε, ὡς ἀναγνώστες, οὔτε φιλοσοφία οὔτε ποίηση. Τοῦτο διαπιστώνεται μέ χαρακτηριστική εὐκολία στήν «προφητική» – ἱρασιοναλιστική δομή τοῦ ἔργου. Γιατί ἡ

πρόθεσή του δέν ἀποκρυσταλλώνεται σέ μιά μεθοδική καί τεκμηριωμένη ἀπόδειξη τῶν ἀπόψεων πού προτείνει, ἀλλά σέ μιά «ἐνοραματική» συσχέτιση τῶν πλατωνικῶν θεωρήσεων: «Μέ τόν πλατωνικό φιλόσοφο βρισκόμαστε στόν χώρο τῆς προφητείας» (σ. 68). Ὁ κίνδυνος νά καταλήξει ἡ φιλοσοφική ποίηση σέ μιά παρα-ποίηση, δηλαδή σέ μιά αὐθαίρετη χρησιμοποίηση τοῦ ξένου πνευματικοῦ μόχθου, εἶναι ὑπαρκτός. Ὁ Ράμφος ὁμολογεῖ αὐτό τό γεγονός νομίζοντας πώς ἔτσι τό νομομοποιεῖ: «Ὁ ἱστορικός τῶν ἰδεῶν μοροῦσε νά μοῦ προσάψῃ ὅτι προσποιούμαι πώς ἐρμηνεύω κατά γράμμα καί δάξω στό στόμα τοῦ Πλάτωνος σκέψεις πού δέν θά περνοῦσαν ποτέ ἀπό τό μυαλό του» (σ. 79).

Ἡ γλωσσική ποιότητα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων ἀπασχόλησε, ἀπό τήν ἀρχαιότητα κιόλας, τούς μελετητές τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς (*Δημοσθένους* 5) παρατήρησε πώς ὁ

ἰδρυτής τῆς Ἀκαδημίας «τά πεποιημένα ζητεῖ καί ξένα καί ἀρχαιοπρεπή». Καί στό Ράμφο ἡ γλώσσα παρουσιάζεται ὡς ἐκκεντρικότητα γραφῆς, ἀφού εὐκολα ἐπισημαίνεται ἡ ἰδιότροπη δημοτική πού μεταχειρίζεται (πλησιάζει τήν «Κοινή νέα ἑλληνική»). Διαλέγω μερικά δείγματα: «στόν χώρο τῆς ἐσωτερικότητος ὑπό μορφῆν ἀναγνώσεως» (σ. 22), «ὑπό μορφῆν ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργίας» (σ. 24), «δέν ὑφίσταται διαλεκτική ζήτησις» (σ. 40), «ἡ διδαχὴ μίας αὐθεντίας ἐν εἴδει ἐντολῶν» (σ. 42).

Ὁ Πλάτων εἶχε τή γνώμη πώς στή διαλεκτική πορεία γιά τή σύλληψη τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀπαραίτητος ὁ «μῦθος» πού μέ ἀποκλειστικό τρόπο κατορθώνει ν' ἀποκαλύψει τήν ὑφή τοῦ νοητοῦ κόσμου. Εἰκοσι τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα ὁ Ράμφος, μέ τόν ἀφοριστικό τόνο τῶν γραπτῶν του καί τήν ἐνοραματική γνώση, κάνει... παρα-μῦθια. Ἴδου ὀρισμένα παραδείγματα: «Τί σημασία ἔχει ἂν ὁ χρόνος εἶναι εἰ-

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΓΝΑΤΙΑ

Κυκλοφόρησε

Μ.Δ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

2η ΕΚΔΟΣΗ

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

δωλο, όταν αλήθεια του ειδώλου είναι ο χρόνος του έργου;» (σ. 10), «Συνδέουν τό απόλυτο μέ την ιστορία διά της άναμνήσεως και προκαλούν μία ιστορικότητα στραμμένη διαρκώς προς την άνιστορική της καταγωγή» (σ. 13), «'Η Ελλάδα δέν είναι γι' αυτόν άφηρημένη έννοια, αλλά πραγματικός ύπερουράνιος τόπος» (σ. 13), «Παράδοση δέν γίνεται ή άναπέταση της γραφής, αλλά ό ζωντανός λόγος πού πραγματοποιεί συνάντηση του νου μέ την ενεργό σημασία» (σ. 24).

'Η κύρια θέση των *Αιώνιων παιδιών* άπορρέει από μία καιρία παρεξήγηση ή - έστω - από μία «έλευθερη» παραποίηση: τό ίδιο τό κείμενο του *Τιμαίου* άποδίνει στους Έλληνες μία άρνητική και όχι μία θετική ιδιότητα, άφου πρόκειται για τή διαπίστωση πώς οί λαοί πού διανύουν τήν παιδική τους ήλικία δέν άπόκτησαν άκόμα τή συνείδηση της ιστορικότητας. Ο Ράμφος, αντίθετα, επιμένει πώς ή νεότητα των προγόνων του ταυτίζεται μέ τή «δημιουργική ιστορικότητα» (σ. 76). Καί για νά κάνει πιο βέβαιο τόν ισχυρισμό του διατυπώνει τό επόμενο παραδοξολόγημα: «Είναι σαφές πώς ό ιερέας του Τιμαίου δέν έχει συνείδηση των λεγομένων του, άλλως δέν θά ήταν Αλύπτιος» (σ. 76)! Βέβαια ό Ράμφος δέν είναι ό πρώτος πού έρμήνευσε έτσι τό πλατωνικό χωρίο. Ο Βασον, λογουχάρη, στό *Νέο όργανο* (1620) χρησιμοποίησε τή φράση αυτή του *Τιμαίου* για νά δείξει πώς ή άέναη νεότητα της ιστορίας πηγάζει από τή συνάρτηση του «παλιού» μέ τό «καινούριο» (βιβλ. I, άφορ. 71). Στόν προηγούμενο αιώνα ό Νίτσε, στό πολύκροτο έργο του *Η γέννηση της τραγωδίας* (1871), αναφέρεται στην ίδια πρόταση για νά εξηγήσει γιατί οί Έλληνες «στήν τραγική τέχνη είναι μόνο παιδιά πού άγνοούν τί θεϊκό παιγνίδι πλάστηκε από τά χέρια τους» (§ 17).

Ο γερμανικός κλασικισμός ήταν τό γέννημα μιας χώρας πού δέν είχε δικό της πολιτιστικό παρελθόν, άντάξιο των δραματισμών της

για τό μέλλον. Όπως έλεγε στίς πανεπιστημιακές του παραδόσεις για τήν ιστορία της φιλοσοφίας ό Χέγκελ, «στό όνομα της Έλλάδος ή καρδιά του πολιτισμένου άνθρώπου της Εύρώπης και ειδικότερα σ' έμάς τούς Γερμανούς άκούει τήν πατρίδα της» (*Απαντα*, τομ. 17, σ. 187). Λίγο νωρίτερα ό Winckelmann δήλωνε πώς «ό μοναδικός δρόμος για νά γίνουμε άμίμητοι είναι ή μίμηση των Άρχαίων» (*Σκέψεις για τή μίμηση ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τήν πλαστική*, 1755, Βάδη 1962, σ. 330). Ο έλληνολάτρης αισθητικός πίστευε, καθώς και ό Χέλντεριν και ό Χέγκελ, πώς ή αρχαιότητα άποτελεί τήν «αίωνια νεότητα». Τόν άπόηχο αυτής της αντίληψης συναντούμε στό Μάρξ πού τήν άπομυθοποιεί μέ τόν άκόλουθο τρόπο: «Κανονικά παιδιά ήταν οί Έλληνες. Η γοητεία πού μας προκαλεί ή τέχνη τους άνταποκρίνεται στην έλάχιστη άναπτυγμένη κοινωνική βαθμίδα. Είναι μάλλον τό αποτέλεσμα αυτής (της κοινωνικής βαθμίδας) και συνδέεται άμεσα μέ τό γεγονός πώς οί άνώριμες συνθήκες (...) δέν πρόκειται νά ξαναγυρίσουν πιά» (*Για τήν κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Είσαγωγή, 1857, MEW, τ.13, σ. 642; πρβλ. R. Sannwald, *Ο Μάρξ και ή αρχαιότητα*, Ζυρίχη 1957, σ. 17 κκ.).

Ο συγγραφέας των *Αιώνιων παιδιών* δέν υπομιλάει τή σημασία πού είχε για τούς συντηρητικούς κύκλους της αρχαιοελληνικής πόλης ή «όντολογική» θεώρηση της ιστορικής διαδικασίας, και ιδιαίτερα ή κυκλική αντίληψη του ιστορικού χρόνου, του επιφανόμενου δηλαδή του κόσμου των ιδεών πού μένει «άει κατά ταύτά ώσαύτως έχουν» (*Σοφιστής*, 248α). Γι' αυτό παραδέλεται τή σκοπιμότητα της προτεινόμενης επιστροφής στην παιδική άθωότητα πού συμβολίζει ή πρωταρχή της ιστορίας. Σ' αυτό τό σημείο ό ίδιος ό Πλάτων εκδηλώνει τίς προθέσεις του: «οί μέν παλαιοί, κρείττονες ήμών και έγγυτέρω θεών οίκούντες» (*Φίλητος* 16c). Η θεοποίηση του παρελθόντος, συμπληρώνει ό ψευδο-πλατω-

νικός *Ίππαρχος* (229d), στόχευε τήν επαναφορά της τυραννίδας του Πεισιστρατου, όταν «έζων οί Άθηναίοι ώσπερ επί Κρόνου βασιλεύοντες».

Για νά εξηγήσει τήν «αίωνια νεότητα» των Έλλήνων ό Ράμφος άξιοποιεί τή συζήτηση του *Φαίδρου* για τό ρόλο της γραφής μέ τήν άκόλουθη σύνδεση: «ή άγνοια της γραφής και ή αιώνια νεότητα των Έλλήνων συμβαδίζουν» (σ. 15). Ο Σωκράτης, τό κύριο πρόσωπο των περισσότερων πλατωνικών διαλόγων, μέ τή ζωντανή προφορική διδασκαλία κέρδιζε τούς συνομιλητές του: ήταν ή μαμή των ιδεών πού κουβαλούσαν, χωρίς νά τό ξέρουν, στίς ψυχές τους. Ο Ράμφος, πλατωνίζοντας κι εδώ, καταδικάζει τήν «άναρχική μέσάπλωση της γραφής» (σ. 27) μέ τήν ύπόμνηση πώς μόνο ό «ειδώς» μπορεί νά τή χρησιμοποιεί... Για ποιό λόγο ό Σωκράτης των γραπτών του Πλάτωνα αναφέρει τό μύθο του Θεού και τί επιδιώκει μέ τήν απαξίωση του γραπτού λόγου ή - έστω - μέ τήν εκλεκτική του χρήση από τούς «ειδότες» - αυτό ό συγγραφέας των *Αιώνιων παιδιών* τό άποσιωπά. Όμως ό πνευματικός του όδηγός διακρίνει ξεκάθαρα γιατί τά συντηρητικά στοιχεία της εποχής του άντιμάχονται τό «δημοτικό» γραπτό λόγο και προτιμούν «ιδιωτεύειν αλλά μή δημοσιεύειν» (*Απολογία*, 32α). Τήν επίθεσή τους προς τή νεωτεριστική διάθεση και τήν τάση για άντικειμενικότερη διαφώτιση πού χαρακτηρίζει τό γραπτό λόγο προσπαθούν νά συγκαλύψουν μέ τήν άνησυχία τους μήπως θεωρηθούν επαγγελματίες δάσκαλοι της άπατηλής σοφίας: «οί μέγιστον δυνάμενοι τε και σεμνότατοι έν ταίς πόλεσιν αισχύνονται λόγους τε γράφειν και καταλείπειν συγγράμματα έαυτών, δόξαν φοβούμενοι του έπειτα χρόνου, μή σοφισται καλώνται» (*Φαίδρος* 257d). Ο Θεοδωρακόπουλος, πού μάλλον μύησε τό Ράμφο στην πλατωνική φιλοσοφία, εκφράζει τήν ίδια γνώμη: «Ο γραπτός λόγος μέ τή συμβολή της σοφιστικής είχε γίνεϊ ολότελα επιδεικτικός» (*Εί-*

τα γυριζω • και γραμματα γυριζω

σαγωγή στον Πλάτωνα, Ἀθήναι 1958³, σ. 146).

Ἐγραφε κάποτε ὁ Μάρξ γιὰ τοὺς φιλόσοφους, ποὺ δυσκολεύονται νὰ κατεβοῦν ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν στὸν πραγματικό, πῶς ἡ «ἄμεση πραγματικότητα τῆς σκέψης εἶναι ἡ γλώσσα» (*Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία*, 1845/46, MEW, τ.3, σ. 432). Ἀκριβῶς ὡς γλώσσα, ἔστω «φιλοσοφική», ἀντιμετωπίζει ὁ Ράμφος τὸ πλατωνικὸ ἔργο μὲ ἀποτελεσματὸ νὰ νομίζει πῶς γεννήθηκε οὐρανοκατέβατο, σταλμένο ἀπὸ τὸν «ὑπερουράνιον τόπον» (*Φαίδρος* 247c) κατὰ τὴν ἀγαπημένη του ἔκφραση. Ἄν ὁ συγγραφέας τοῦ *Τίμαιου* ἔζησε σὲ κάποια ἐποχὴ καὶ εἶχε κάποια συμμετοχὴ στὰ γεγονότα τῆς αὐτῆς ὁ Ράμφος τὸ παραβλέπει. Ἄν, ἐπίσης, ἀντλεῖ ἀπὸ προγενέστερες πηγές τὰ θέματα τοῦ ἡ τῆς μεθόδου (ὅπως μᾶς πληροφορεῖ γιὰ παράδειγμα ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, III 8) – κι αὐτὸ δὲν τὸ συζητᾷ. Ὁ στεῖρος ἑλληνοκεντρισμὸς τῶν *Αἰώνιων παιδιῶν* δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὀρθὴ ἐπίσημανση καὶ ἀξιολόγησιν τῶν αἰτιῶν ποὺ ὀδήγησαν στὸ ἀρχαιοελληνικὸ «θαῦμα». Γι' αὐτὸ ὑπέρμετρος εἶναι καὶ ὁ θαυμασμὸς τῆς αἰώνια ἀνανεούμενης ἑλληνικῆς παράδοσης ποὺ «ἐνσαρκώνει τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος στὴν ἀνιστορικὴ του ἀρχή» (σ. 95) καὶ ἀποτελεῖ «τὴν ἱστορικότητα τῆς ἀπείρου μεταδόσεως, ὑπὸ μορφὴν ἀδιακόπου ἐκπληρώσεως τῆς ἀρχῆς» (σ. 94)! Μᾶλλον δὲν ὑπάρχει φιλοσοφικότερη συνηγορία γιὰ τὸ φεινὸ γιορτασμὸ τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης καὶ θεωρητικότερη ἀπόδειξη πῶς ἡ «Ἑλλάδα ποτὲ δὲν πεθαίνει»...

Παναγιώτης Χρ. Νούτσος

ἔφ' ὅσον ὑπάρχουν φροντιστήρια

**ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ
ΟΜΙΛΟΣ**

Κιάφας 9 (1η πάροδος Ζωδ. Πηγῆς)
Τηλ. 3626228

σειρά: ΣΗΜΕΡΑ

**ΛΟΥΙ ΑΛΤΟΥΣΕΡ
τί πρέπει ν' ἀλλάξει
στὸ κομμουνιστικὸ
κόμμα**

MONTY TZONSTOOUN

**Σοσιαλισμὸς
Δημοκρατία
καὶ μονοκομματικὸ σύστημα**

ΝΤΟΜΙΝΙΚ ΛΕΚΟΥΡ

ἑτεροδοξία ἢ ἐπανάσταση;

στὶς ἐκδόσεις «Ἀγώνας», τηλ. 324.53.32

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η κριτική του Κώστα Τσουκαλά πάνω στο βιβλίο μου (*Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Ύπαναπτυξης*) που δημοσιεύθηκε στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη* χαρακτηρίζεται από μία μεθοδικότητα και σοβαρότητα που δεν βλέπει κανείς συχνά σε βιβλιοκρισίες στον τόπο μας. Του είμαι δε ιδιαίτερα ευγνώμων για τον ισοσταθμισμένο τρόπο με τον οποίο εξετάζει και τα προβλήματα στα οποία συμφωνεί μαζί μου και τα προβλήματα όπου υπάρχουν διαφωνίες. Αναφορικά με τις διαφωνίες, επειδή μερικές απ' αυτές απορρέουν από διαφορετικούς τρόπους όρισμού βασικών έννοιών, θά ήθελα να κάνω τις εξής παρατηρήσεις:

1. Σχετικά με τον όρο «νεομαρξισμός»

Ο όρος αυτός δεν είναι δικός μου. Χρησιμοποιείται εύρυστα στη φιλοσοφία της ανάπτυξης, ιδίως στις αγγλοσαξονικές χώρες. Πρόθεσή μου, χρησιμοποιώντας τον όρο, δεν είναι να δείξω ότι οι έρευνητές που συνήθως θεωρούνται νεομαρξιστές «άπομακρύνθηκαν από τις θεμελιώδεις έννοιες του Μάρξ». Αυτή είναι μάλλον η θέση του Άλτουσέρ, θέση με την οποία, όπως φαίνεται καθαρά στο κεφάλαιο 2, δεν συμφωνώ.

2. Σχετικά με την κριτική που κάνω στη θεωρία του Πουλιαντζά για την άνοδο και πτώση της δικτατορίας

Η κριτική που κάνω σ' αυτό τό σημείο δεν είναι απλώς ότι ο Πουλιαντζά δεν παρέχει αρκετά εμπειρικά στοιχεία για να στηρίξει τη θεωρία του, ούτε ότι προσπαθεί να δείξει με ανθρωπομορφικό τρόπο την άστική τάξη σαν δημιουργό του πραξικοπήματος. Αυτό που υποστηρίζω βασικά είναι πως η κυρίαρχη δομική αντίθεση (αντίθεση στο επίπεδο αντικειμενικών κοινωνικών δομών και όχι αναγκαστικά «πρακτικών») που βλέπει ο Πουλιαντζάς μεταξύ δύο μερίδων της άστικής τάξης, της «μεταπρακτικής» και της «ένδογενούς», αντίθεση πάνω στην οποία στηρίζει την βασική του εξήγηση για την άνοδο και πτώση της χούντας, απλούστατα δεν υπάρχει στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Γιατί τα συμφέροντα αυτών των δύο μερίδων της άστικής τάξης δεν είναι ανταγωνιστικά αλλά συμπληρωματικά. Και

αυτή η συμπληρωματικότητα συμφερόντων εξηγείται αν κοιτάξει κανείς τό μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που ακολουθεί η Ελλάδα.

3. Σχετικά με την ανάλυση της πατρωνείας

Δέν συμφωνώ καθόλου με τις θέσεις που αναπτύσσει ο Τσουκαλάς σχετικά με την σχέση πατρωνείας και ταξικής δομής και πραγματικά δεν βλέπω καμία ουσιαστική διαφορά με την δική μου ανάλυση. Αν υπάρχει κάποια διαφορά αυτή έγκειται στην όρολογία. Αν, για παράδειγμα, αντί του όρου «ταξική πολιτική» (που και σ' αυτή την περίπτωση δεν είναι δική μου επινόηση) χρησιμοποιούσα τον εξίσου παραδεκτό όρο «πολιτική οριζόντιας ενσωμάτωσης», ίσως η παρανόηση να είχε αποφευχθεί.

Γιατί όταν μιλάω για ταξική πολιτική σέ αντιπαράθεση με την πολιτική πατρωνείας, δεν έννοώ καθόλου πως η «πατρωνεία αναπτύσσεται σέ κοινωνικό κενό» ή ότι υπάρχει «αυτοφυής μορφή πατρωνείας απομονωμένη από την ταξική πολιτική». Ακριβώς τό αντίθετο υποστηρίζω. Όπως άλλωστε φαίνεται νομίζω καθαρά, στην κριτική που άσκώ στή φονξιοναλιστική πολιτική επιστήμη και στους ανθρωπολόγους που άσχολούνται με την πατρωνεία (κεφ. 3, τμήμα 2), η θέση μου είναι πως δεν είναι δυνατό να καταλάβουμε την πατρωνεία χωρίς να δούμε τις περισσότερες ή λιγότερες άμεσες σχέσεις που έχει με την ταξική δομή. Στην περίπτωση της Ελλάδας προσπάθησα να δείξω ότι οι διακυμάνσεις στή σπουδαιότητα της πατρωνείας σαν τρόπου πολιτικής οργάνωσης σέ σχέση με άλλους πιο οριζόντιους τρόπους πολιτικής ενσωμάτωσης εξηγούνται σέ τελευταία ανάλυση από τον τύπο της υπανάπτυκτης οικονομικής δομής και της συνακόλουθης ταξικής δομής.

4. Συνάρθρωση τρόπων παραγωγής και η έννοια του «θύλακα»

Όταν υποστηρίζω ότι στις υπανάπτυκτες χώρες ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) παίρνει μορφή «θύλακα», μ' αυτό δεν έννοώ ούτε ότι υπάρχει δυαδική πόλωση μεταξύ καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής ούτε ότι οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (ή άπλη έμπορευματική παραγωγή στήν ελληνική περίπτωση) «δέν

είναι ένταγμένοι μέσα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές μορφές». Δεν πρόκειται καθόλου για θέμα ένταξης ή μη ένταξης, αλλά για θέμα του τί είδους ένταξη έχουμε και πως συγκρίνεται μ' αυτήν της Δύσης.

Πιο συγκεκριμένα με την έννοια «θύλακα» έννοώ:

α. Ότι ο ΚΤΠ δεν επέκτάθηκε στήν Ελλάδα όσο στις δυτικές οικονομίες, έξ ου και η σπουδαιότητα της άπλης έμπορευματικής παραγωγής και στήν γεωργία και στον δευτερογενή τομέα.

β. Ότι η συνάρθρωση του καπιταλιστικού τομέα μ' αυτόν της άπλης έμπορευματικής παραγωγής είναι πιο άρνητική σχετικά πάντοτε με την περίπτωση της Δύσης. Πιο άρνητική όχι με την δυαδική έννοια, της έλλειψης δηλαδή ένταξης στον καπιταλισμό, αλλά με την έννοια της έλλειψης όργανικής συμπληρωματικότητας μεταξύ καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών τομέων. Μία έλλειψη που οδηγεί σέ συστηματική μεταφορά πόρων από τον άπλο έμπορευματικό τομέα στον καπιταλιστικό και από εκεί στο έξωτερικό.

Φυσικά για να δείξει κανείς εμπειρικά και λεπτομερειακά τό ότι οι άρνητικές διασυνδέσεις μεταξύ των τομέων είναι πιο ισχυρές από τις θετικές (πάντα μιλώντας συγκριτικά) χρειάζονται συγκριτικά στατιστικά στοιχεία που αυτή τή στιγμή δεν υπάρχουν. Άλλά σ' ένα πιο γενικό επίπεδο ή μη συμπληρωματικότητα μεταξύ τομέων και η έλλειψη αυτόδυναμίας της ελληνικής οικονομίας είναι στοιχεία προφανή, ιδιαίτερα αν σκεφτεί κανείς ότι [στο] δυτικό καπιταλισμό ή παραγωγή τεχνολογίας ήταν και είναι ένα φαινόμενο πολύ πιο ένδογενές παρά στήν Ελλάδα, όπου τά βασικά μέσα παραγωγής εισάγονται από τό έξωτερικό. Μία άλλη ένδειξη είναι η έλλειψη σοβαρής κάθετης ενσωμάτωσης και η πολύ χαμηλή προσιθέμενη αξία της ελληνικής βιομηχανίας, πράγμα που σημαίνει πως ή παραπέρα έκβιομηχάνιση αντί να μειώνει τις άνάγκες εισαγωγής βιομηχανικών και κεφαλαίουικών αγαθών τείνει να τις αύξάνει κατά γεωμετρικό τρόπο. Τέλος, μία άλλη ένδειξη μη όργανικής συμπληρωματικότητας (ή αποδιάρθρωσης μεταξύ των τομέων) είναι και η άδυναμία του καπιταλιστικού βιομηχανικού τομέα, παρ' όλη τή θεαματική του ανάπτυξη στή μεταπολεμική περίοδο, να απορροφήσει τό πλεονάζον έργατικό δυναμικό του τομέα της

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

άπλης έμπορευματικής παραγωγής, πράγμα που οδήγησε στη μαζική μετανάστευση.

Φυσικά στην Ελλάδα οι δυσμενείς έπιπτώσεις αυτού του είδους της άρνητικής συνάρθρωσης τομέων άμβλύνονται σε μεγάλο βαθμό λόγω:

- της δημογραφικής στασιμότητας του πληθυσμού

- της εύκολης μεταναστευτικής λύσης

- των σημαντικών άδελων πόρων (έμπορική ναυτιλία, τουρισμός, μεταναστευτικά έμβάσματα).

Παρ' όλο όμως που οι παραπάνω παράγοντες επέτρεψαν στην Ελλάδα να ξεφύγει από τα τρομακτικά προβλήματα φτώχειας και άνεργιας που μαστίζουν διάφορες χώρες του τρίτου κόσμου, αυτό δεν σημαίνει ότι οι βασικές οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές της τείνουν να μοιάζουν μ' αυτές των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών κοινωνιών.

Βέβαια συμφωνώ με τον Τσουκαλά ότι ο όρος «θύλακας» έχει χρησιμοποιηθεί, κυρίως στα πλαίσια της Λατινικής Αμερικής, για την άναλυση περιπτώσεων όπου «οι επενδύσεις κεφαλαίων προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από το έξωτερικό... ενώ η μοναδική συνάρθρωση προς την έσωτερική αγορά συνίσταται στην πληρωμή φόρων και μισθών και την έκμετάλλευση πρώτων ύλων» (σελ. 60).

Φυσικά δεν χρησιμοποιώ τον όρο «θύλακα» με την παραπάνω έννοια. Αυτό φαίνεται, νομίζω, καθαρά σ' όλα τα μέρη του βιβλίου όπου μιλώ για τον τρόπο συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα. Παρ' όλ' αυτά, για την άποφυγή έννοιολογικής σύγχυσης, τώρα αντιλαμβάνομαι πώς θα έπρεπε να είχα άποφύγει τον όρο «θύλακα» τελείως. Πάντως θά ήθελα να τονίσω ότι η έννοια άρνητικής συνάρθρωσης ή διασύνδεσης μεταξύ τρόπων παραγωγής, όπως την χρησιμοποιώ, δεν ύπονοει μία δυαδική θεώρηση όπως ύποστηρίζει ο Τσουκαλάς. Οι δυαδικές θεωρίες χαρακτηρίζονται κυρίως από μία νεομαρξιστική θεώρηση της άνάπτυξης την όποια άπορρίπτω έπανεπιβεβαιώνω στο βιβλίο μου.

5. Συγκριτική μέθοδος και έξελικτισμός

Όσο για τις κριτικές παρατηρήσεις του Τσουκαλά πάνω σε μία σύντομη σύγκριση που κάνω μεταξύ αναπτυσσόμενων και ύπανάπτυκτων καπιταλιστικών σχηματισμών (ύποστηρίζοντας ότι στις ύπανάπτυκτες χώρες έχουμε περισσότερη οικονομική έκμετάλλευση, περισσότερη πολιτική

καταπίεση και μεγαλύτερο ιδεολογικό άποπροσανατολισμό), θά ήθελα να κάνω δύο παρατηρήσεις:

α. Μιλώντας για «έκμετάλλευση» σ' αυτό τό γενικό συγκριτικό πλαίσιο, δεν χρησιμοποιώ τον όρο με την τεχνική μαρξιστική έννοια της παραγωγής και ιδιοποίησης ύπεραξίας - άν όχι για κανένα άλλο λόγο γιατί με την παραπάνω έννοια του όρου, *έκμετάλλευση* έχουμε μόνο μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με τον όρο *έκμετάλλευση* στο ειδικό πλαίσιο που αναφέρεται ο Τσουκαλάς δεν έννοώ τίποτα παραπάνω από τό ότι η κατανομή πλούτου και εισοδήματος είναι πιο άνηση στις ύπανάπτυκτες καπιταλιστικές χώρες.

β. Ο Τσουκαλάς ύποστηρίζει πώς «μέ τό να έπιμένουμε στο θέμα της «μεγαλύτερης» έκμετάλλευσης, και της «μεγαλύτερης» χειραγώγησης και του «μεγαλύτερου» ιδεολογικού άποπροσανατολισμού, κινδυνεύουμε να παλινοδούσουμε σε γραμμικές και προχωρητικές θεωρήσεις της άνάπτυξης». Δεν συμφωνώ καθόλου μ' αυτή τη θέση. Ο κίνδυνος γραμμικών, έξελικτικών θεωρήσεων δεν προέρχεται από άπλες ποσοτικές ή ποιοτικές συγκρίσεις. Μακάρι να είχαμε συστηματικές, σοβαρές ποσοτικές συγκρίσεις μεταξύ αναπτυσσόμενων και ύπανάπτυκτων καπιταλιστικών σχηματισμών. Τί πιο ένδιαφέρον π.χ. από συγκριτικές έρευνες που θά μάς έδειχναν τις συστηματικές διαφορές μεταξύ Άγγλιας και Ελλάδας ως πούμε, σε θέματα κατανομής πλούτου και εισοδήματος - πώς αυτές οι διαφορές έξελίχθηκαν χρονικά, πώς συνδέονται με τη διαφορετική άνάπτυξη του καπιταλισμού στις δύο χώρες κλπ.

Δέν είναι λοιπόν η σύγκριση αυτή καθαυτή που έμπεριέχει κινδύνους έξελικτικής γραμμικής θεώρησης αλλά η *έρμηνεία* που δίνει κανείς στις ποσοτικές ή ποιοτικές διαφορές που η συγκριτική μέθοδος μάς βοηθάει να προσδιορίσουμε. Συγκεκριμένα η νεοέξελικτική θεώρηση έρμηνεύει τις διαφορές μεταξύ αναπτυσσόμενων και «αναπτυσσόμενων» χωρών σ' ένα διεθνές πλαίσιο, όπου οι σχέσεις δυνάμεις, ή έξάρτηση και ή έκμετάλλευση (με την εύρεία έννοια) μεταξύ κρατών είναι άνύπαρκτες. Ένα σημαντικό μέρος του βιβλίου μου άσχολεϊται άκριβώς με την κριτική τέτοιων έρμηνειών.

Νίκος Μουζέλης

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Αγαπητέ «Πολίτη»,

Στό τεύχος 25 του περιοδικού (Μάρτιος - Άπρίλιος 1979) ο φίλος Νίκος Πουλιαντζάς αναφέρθηκε στην κριτική μου (ΝΕΑ, 26 και 27 Οκτωβρίου 1978) για όρισμένες άπόψεις του στο θέμα των «κομματικών διανοούμενων» που είχαν δημοσιευθεί στην ίδια έφημερίδα στις 16 και 17 Αύγουστου 1978. Ο Πουλιαντζάς παρατηρεί τά έξής:

«Παρ' όλο που ή τοποθέτησή μου δεν άφηγε, νομίζω, καμμία άμφιβολία, ο φίλος Γ. Κατηφόρης θεώρησε άναγκαίο να με άντικρούσει τονίζοντας ότι ο Μάρξ και ο Ένγκελς ούδέποτε παρουσίασαν τις άναλύσεις τους ως ολοκληρωμένη θεωρία. Η παρατήρηση είναι άπόλυτα σωστή, αλλά δεν νομίζω ότι είπα ποτέ τό αντίθετο». (Ο Πολίτης τεύχος 25, σελ. 35).

Θά ήθελα να κάνω μερικές διευκρινίσεις:

1) Άν με τό «ολοκληρωμένη θεωρία» ο Πουλιαντζάς έννοει «κλειστό φιλοσοφικό σύστημα» ποτέ δε φαντάστηκε ότι θά μπορούσε να είχε κάνει αυτός τό στοιχειώδες λάθος να άποδώσει τέτοιο σύστημα στο Μάρξ ή τον Ένγκελς. Ούτε ποτέ του κατάλογισα τέτοια γνώμη.

2) Στην ίδια παράγραφο του Πολίτη ο Πουλιαντζάς συνεχίζει: «Άναμφισβήτητο όμως είναι, και πρέπει να τονιστεί, ότι οι σταλινικοί έπίγονοι θεώρησαν ότι ο μαρξισμός άποτελούσε τελειωτικό δόγμα που όνομάζοντάς το «μαρξισμό - λενισμό», κωδικοποιώντας τον και θεποιώντας τον, για δεκαετίες όλόκληρες τόν έπέβαλαν στο παγκόσμιο εργατικό κίνημα, άναθεματίζοντας κάθε άλλη φωνή».

Άναμφισβήτητο είναι ότι οι σταλινικοί τά έκαναν όλα αυτά και ιστορικά έχουμε ύποχρέωση να τους καταδικάσουμε. Δεν είμαι, βέβαια, έγώ που θά είχα αντίρρηση σε τέτοιες, τόσο κοινές, άλλωστε, σήμερα πιά, διαπιστώσεις.

3) Στην άρχική του συνέντευξη στό ΝΕΑ ο Νίκος Πουλιαντζάς δεν περιορίστηκε σε κριτική των σταλινικών μόνο. Χαρακτήρισε δλους τούς μέχρι σήμερα άριστέρους διανοούμενους της Ελλάδος, σταλινικούς και μή, (με τό Δελημούζο και τόν Παπαναστασίου μοναδικές έξαιρέσεις!) ότι με τό έργο τους είχαν γίνει φορείς του δογματικού μαρξισμού που ο ίδιος σπηλιτεύει. Καί τούς κατηγόρησε ότι δημιούργουσαν (άν μπορεί

τα γραφίζω • και γραμματα γραφίζω

νά ονομαστεί αυτό δημιουργία) υπακούοντας «τὴν ἐκάστοτε γραμμὴ τῆς ἐκάστοτε ἡγεσίας».

Θεώρησα, καὶ ἐπιμένω, ὅτι οἱ μονόπλευρες αὐτὲς ἐκτιμήσεις τοῦ Πουλιαντζᾶ δημιουργοῦν μίαν ἐπικίνδυνα σφαλερῆ εἰκόνα γιὰ τὸ ρόλο καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἔργου ἐκείνων πού ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει «κομματικούς διανοοῦμενους». Αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος λόγος πού μ' ἔκανε νά θεωρήσω ἀναγκαῖο νά τὸν ἀντικρούσω.

Φιλικά
Γιώργος Κατηφόρης

Καὶ ἡ ἀπάντησὶ τοῦ Νίκου Πουλιαντζᾶ:

Παρ' ὅλη τὴ σοβαρότητα τῶν θεμάτων πού ἔθιγε ἡ συζήτηση ἀνάμεσα στὸν Γ. Κατηφόρη καὶ σέ μένα ἀπὸ τὶς στήλες τῶν ΝΕΩΝ, δὲν θ' ἀπάντησω ἐδῶ παρὰ τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ φίλου Γ. Κατηφόρη. Νομίζω πράγματι ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Γ. Κατηφόρης παρερμήνευσε τὶς ἀπόψεις μου, ἂν καὶ πιστεύω ὅτι ὑπῆρξα σαφῆς στὴν ἀρχικὴ συνέντευξή μου στὰ ΝΕΑ.

Τονίζω ὅμως προκαταρκτικά ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιὰ διευκρινίσεις καὶ ὄχι γιὰ ἀντιδικία: πιστεύω ὅτι στὰ περισσότερα σημεῖα ὑπάρχει βασικὴ σύμπτωση ἀπόψεων μεταξύ τοῦ Γ. Κατηφόρη καὶ ἐμοῦ.

1. Στὴν ἀρχικὴ συνέντευξή μου στὰ ΝΕΑ (16/17 Αὐγούστου 1978) μὲ θέμα τοὺς διανοοῦμενους, ἐπεχείρησα μιά «τυπολογία» τῆς μέχρι πρότινος διανόησης στὴν Ἑλλάδα, διακρίνοντας δύο «τύπους» διανοοῦμενων: τοὺς «κομματικούς διανοοῦμενους» καὶ τοὺς «πανεπιστημιακούς διανοοῦμενους». Ξέρουμε τὸ βασικὸ ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα τῆς τυπολογίας: ἀπαραίτητη σὰν ἐπιστημονικὴ θεωρητικὴ ὑπόθεση, ἡ τυπολογία δὲν σκοπεύει στὸ νά συμπεριλάβει ἐξαντλητικὰ στὰ πλαίσιά της τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Μὲ αὐτὴ τὴ διευκρίνιση ἐπιμένω στὸ ὅτι ὁ τύπος τοῦ κομματικοῦ διανοοῦμενου ἐπικάλυπτε, ὅπως ἔλεγα στὰ ΝΕΑ, σὲ «μεγάλου βαθμοῦ», τὴν προοδευτικὴ διανόηση στὴν Ἑλλάδα. Τὸν Δελμούζο καὶ τὸν Παπαναστασίου δὲν τοὺς ἀνέφερα καθόλου σὰν μόνες ἐξαιρέσεις τοῦ σταλινισμοῦ καὶ τοῦ δογματικοῦ μαρξισμοῦ. Τοὺς ἀνέφερε ἀπλὰ καὶ μόνο, καὶ χωρὶς ἀξιολογικὴ χροιά, σὰν παραδείγματα ἐξαιρέσεων στὸ θέμα τῶν κομματικῶν διανοοῦμενων: ἦσαν προοδευτικοὶ διανοοῦμενοι χωρὶς νά ἐντάσσονται στὸν τύπο τῶν κομματικῶν διανοοῦμενων.

2. Εἶναι ἀνακριθὲς τὸ ὅτι κατηγόρησα ὄλους τοὺς μέχρι σήμερα ἀρι-

στεροῦς διανοοῦμενους στὴν Ἑλλάδα, σταλινικούς ἢ μὴ, πῶς εἶχαν γίνεи φορεῖς τοῦ δογματικοῦ μαρξισμοῦ.

α) Πρῶτα μὲν γιὰ τὴν ταύτιση καθόλου τὸ σύνολο τῶν ἰδίων τῶν κομματικῶν διανοοῦμενων μὲ τὸν σταλινισμό, οὔτε εἶπα ποτὲ ὅτι στὸ σύνολό τους δημιουργοῦσαν ὑπακούοντας πάντοτε στὴν ἐκάστοτε γραμμὴ τῆς ἐκάστοτε ἡγεσίας. Οἱ ἀκριβεῖς διατυπώσεις μου, στίς ὁποῖες, στὰ ὄρια μίας τυπολογίας, ἐπιμένω, ἦταν: «Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κομματικούς διανοοῦμενους, ἡ ἐξάρτησή τους, στὴ μεγάλη πλειοψηφία τους, ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ ἡγεσία, ἦταν προφανῆς», καὶ ὅτι «πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διανοοῦμενους αὐτοὺς κατέληξαν σὲ ἀπλοῦς θεματοφύλακες τῶν ἱερῶν κειμένων τοῦ μαρξισμοῦ καὶ σὲ καθιερωμένους προπαγανδιστὲς τῆς ἐκ τῶν ἄνω καθορισμένης ἐκάστοτε πολιτικῆς γραμμῆς». Εἶναι προφανές, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διατύπωσή μου, πῶς θεωρῶ καὶ ὅτι τὸ φαινόμενο ἦταν ἀνίστολόγα μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο, καὶ ὅτι ὑπῆρξαν φτωχινὲς ἀτομικὲς ἐξαιρέσεις (Κορδάτος, Γληνός, Μάξιμος, Πουλιόπουλος καὶ ἄλλοι) καὶ ὅτι, τέλος, τὸ ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ἄτομο μπορούσε (ἀνάλογα μὲ τὴν περίοδο, μὲ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἔργο του) νά παρουσιάσει ἀντιφατικὰ χαρακτηριστικά.

β) Δεύτερο δὲ, γιὰ τὴ χρονικὴ τομὴ σ' αὐτὸν τὸν τύπο τοῦ κομματικοῦ διανοοῦμενου δὲν τὴν τοποθέτησα στὸ «σήμερα». Ἡ ἀκριβὴς διατύπωσή μου ἦταν ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τοῦ διανοοῦμενου ἦταν μαζικὰ σημαδιακός «γιὰ τὸ πρόσφατο ἀκόμα παρελθόν». Ἀναφερόμουν, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, στὴν πολύπλοκη θετικὴ διαδικασία πού ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς προδικτατορικῆς ΕΔΑ καὶ πού ὀδήγησε στὴ δημιουργία τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς. Πιστεύω ὅτι σήμερα ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ διανοοῦμενου τείνει νά ξεπεραστεῖ καὶ στὸ συνολικὸ χῶρο θέβαια τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους χῶρους τῆς μαρξιστικῆς διανόησης, ὅπως στὸ ΠΑΣΟΚ.

3. Ὅσον ἀφορᾷ αὐτοὺς τοὺς «μὴ σταλινικούς» κομματικούς διανοοῦμενους αὐτὴ τὴ φορά, εἶναι θέβαια ἀνακριθὲς ὅτι θεώρησα πῶς μὲ τὸ ἔργο τους εἶχαν γίνεи, καὶ αὐτοί, φορεῖς τοῦ δογματικοῦ μαρξισμοῦ. Αὐτὸ πού εἶπα, καὶ στὸ ὅποιο ἐπιμένω, εἶναι ὅτι, στὸ πλαίσιο τῆς τριτοδιεθνιστικῆς παράδοσης, ἀκόμη καὶ οἱ μὴ σταλινικοὶ κομματικοὶ διανοοῦμενοι λειτούργησαν γενικότερα μὲ βάση ἓνα πρότυπο «ὄργανοῦ

διανοοῦμενου» πού, γιὰ τοὺς λόγους πού ἀνέφερα στὴ συνέντευξή μου, μοῦ φαίνεται σήμερα ἀνεπαρκὲς καί, ἐν πολλοῖς, λαθεμένο: ἀναφέρθηκα δὲ ἐπὶ πᾶσι στὸ σημεῖο αὐτὸ στίς ἀναλύσεις τοῦ Γκράμσι. Αὐτὸ δὲν σημαίνει θέβαια ὅτι κατ' ἐμὲ ὁ διανοοῦμενος δὲν πρέπει καταρχὴν νά εἶναι κομματικὰ ἐνταγμένος, τὸ ἀντίθετο μάλιστα, καὶ ἀφιέρωνα μεγάλο μέρος τῆς συνέντευξής μου στὸ θέμα αὐτό. Οὔτε καὶ αὐτὸ σημαίνει, πολλῶ μᾶλλον, ὅτι ἐπισημαίνοντας ὀρισμένα ὄρια (ἱστορικό - θεωρητικά) τῆς σκέψης τῶν τότε μὴ σταλινικῶν κομματικῶν διανοοῦμενων, τοὺς ἐθεώρησα φορεῖς τοῦ δογματικοῦ μαρξισμοῦ. Ὅποιοι γνωρίζεи ἐστὼ καὶ στοιχειωδῶς κείμενά μου, ξέρει τὶς θεωρητικὲς ὀφειλὲς μου στὸν Γκράμσι πῶς συγκεκριμένα.

Αὐτὲς οἱ διευκρινίσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴ δική μου ἀρχικὴ συνέντευξη στὰ ΝΕΑ. Ὅσον ἀφορᾷ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ ἀπαντητικὰ σέ μένα ἄρθρα τοῦ Γ. Κατηφόρη στὰ ΝΕΑ (26 καὶ 27 Ὀκτωβρίου 1978), θά εἶχα νά πῶ πολλά, γιὰ τὴν πραγματικὴν ἀρθρα βάθους πού ἔθεσαν σοβαρὰ προβλήματα. Θά ἄρκεστῶ ὅμως σέ μιά καὶ μόνη παρατήρηση. Νομίζω ὅτι ὁ φίλος Γ. Κατηφόρης ἀνῆκε νά ὑποτιμᾷ στὰ ἄρθρα του αὐτὰ τὸ μαζικὸ φαινόμενο τοῦ σταλινισμοῦ καὶ τοῦ δογματισμοῦ πού ἐμάστισε ἐπὶ τόσο καιρὸ τὸ διεθνὲς ἐργατικὸ κίνημα, τὸ ζντανοβισμό πού ἐμάστισε ἐπὶ τόσο καιρὸ τὴν κομμουνιστικὴ διανόηση, ἰδιαίτερα στὸν τόπο μας. Ὁδηγήθηκε προφανῶς στὴν ὑποτίμηση αὐτῆς γιὰ τὴν θεώρησέ ὅτι ἔπρεπε νά ἀναλάβει συλλήβδην τὴν υπεράσπιση τῶν κομματικῶν διανοοῦμενων τοῦ παρελθόντος ἀφοῦ νόμισε, παρερμηνεύοντας τὴ σκέψη μου, ὅτι ὑποτιμοῦσα, ἐγώ, τὸ ἔργο τοῦ συνόλου τους. Ἄν δὲν ἤξερε κανεῖς τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση τοῦ Γ. Κατηφόρη, φοβοῦμαι πῶς ἴσως θά μπορούσε ἐσφαλμένα νά νομίσει ὅτι, μὲ τὰ ἄρθρα του αὐτά, θεωρεῖ τὸ σταλινισμό - ζντανοβισμό δευτερευόν φαινόμενο. Τὸ θέμα θά εἶχε λιγότερη σημασία ἂν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴ γνωστὴ ἔκταση τοῦ δογματισμοῦ, σήμερα ἀκόμα, στὸν τόπο μας. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν σήμερα διανοοῦμενοι ἐνταγμένοι στὸ ΚΚΕ καὶ πού ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ δογματισμοῦ, δὲν ἀλλάζει τίποτα στὸ μαζικὸ αὐτὸ φαινόμενο. Ξέρω θέβαια ὅτι ὁ Γ. Κατηφόρης γνωρίζεи θαυμάσια ὅλα αὐτά καὶ ὅτι συμφωνοῦμε οὐσιαστικά καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Νίκος Πουλιαντζᾶς